

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

До захисту допущено
Кафедрою історіографії, джерелознавства та археології
протокол №4 від 20.11.2025
завідувач кафедри _____ *Сергій Посохов*

Кваліфікаційна робота
Здобувача другого (магістерського) рівня вищої освіти
«Поселенська структура Більського археологічного комплексу»

Спеціальність: 032 «історія та археологія»

Освітня програма: Історія та археологія

Виконавець Михайло Пономаренко

Науковий керівник Валерій Скірда

Харків – 2025

Зміст

ВСТУП.....	3
Розділ 1: Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	6
1.1 Історіографія дослідження.....	6
1.2 Джерельна база.....	7
1.3 Методологія дослідження.....	12
Розділ 2: Ранній етап розвитку городища (VIII – перша половина VI ст. до н. е.).....	19
Розділ 3: Розвиток поселенської структури у другій половині VI – першій половині V ст. до н. е.).....	33
Розділ 4: Більське городище та його округа в другій половині V – IV ст. до н. е.).....	57
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78
ДОДАТКИ.....	86
Резюме.....	244

Вступ

Більське городище – одне з найбільших укріплених міст часів раннього залізного віку на території Європи. Порівнюючи Гелон з іншими відомими пам'ятками цього періоду, він вирізняється не лише значною площею, а й насиченістю та різноманіттям археологічного матеріалу. За понад століття досліджень городища накопичився досить великий багаж інформації, проте, найбільш дослідженими є лише два основні укріплення – Західне та Східне, а також деякі великі поселення в межах фортифікаційних споруд. Натомість, прилегла до городища територія досліджена значно менше, хоча саме вона є важливим джерелом для вивчення рівня соціально-економічного розвитку Більського «мегаполісу», особливостей його формування, а також для розуміння функцій та ролі неукріплених поселень у структурі Більського археологічного комплексу.

Актуальність даної роботи полягає в розширенні, узагальненні та систематизації раніше відомих даних про поселенську структуру найближчої округи Більського городища, шляхом використання новітніх неінвазивних технологій, зокрема, результатів LiDAR сканування.

Об'єкт дослідження – неукріплені поселення найближчої округи Більського городища.

Предмет дослідження – місце поселень округи у структурі комплексу, значення та особливості існування поселенської структури протягом трьох етапів функціонування Більського городища.

Хронологічні межі дослідження – кінець VIII – IV ст. до н. е. – скіфський час, період утворення, розвитку та занепаду низки поселень Більського археологічного комплексу.

Територіальні межі дослідження – найближча округа Більського городища (близько 5 км від валів Великого укріплення).

Мета роботи: розширити відомі уявлення про існування поселенської структури Гелону, шляхом критичного аналізу джерел та наукової літератури

з обраної теми та із залученням результатів новітніх обстежень Більського археологічного комплексу, зокрема, отриманих даних про LiDAR сканування низки поселень округи городища.

Задля досягнення встановленої мети роботи, було визначено наступні **завдання**: 1. Розширити створений під час написання бакалаврської дипломної роботи каталог поселень, додати дані новітніх обстежень; 2. Картографувати відомі поселення округи городища, систематизувати їх за періодом існування; 3. Виділити окремі, найбільш виразні, комплекси чи об'єкти для кожного з етапів; 4. Скласти план округи Більського городища з виділенням зон заселення для різних періодів; 5. Провести аналіз даних, визначивши найбільш заселені ділянки комплексу в різні етапи існування городища.

Важливе місце посідає моя безпосередня участь у польових дослідженнях низки поселень, зокрема, в зборі підйомного матеріалу, проведенні розкопок і шурфуванні, а також долученні до зйомок моделей поверхні пам'яток та обробки отриманих результатів.

Наукова новизна даного дослідження полягає в розширенні існуючих уявлень про функціонування поселень округи Більського городища, шляхом залучення результатів новітніх обстежень, в тому числі, проведених особисто.

Отримані результати стануть в нагоді для подальших досліджень поселенської округи Гелону, зокрема, дані LiDAR сканування, дозволяють оцифрувати пам'ятку, та зберегти її модель, навіть в разі пошкодження чи руйнування, що дасть змогу в майбутньому відтворити її. Також результати зйомок можуть бути використані для створення детального плану Більського городища та його околиць, з чіткою фіксацією змін рельєфу.

Апробація частини результатів дослідження була проведена на засіданнях Гуртка археології НТС історичного факультету Каразінського університету у 2024 та 2025 роках, на конференції «Археологічні студії 2025», що проходила на базі Києво-Могилянської академії в місті Київ, а

також опубліковано в статті С. А. Задніков, М. В. Пономаренко «Розвідки в окрузі Більського городища» в науковому журналі «Археологічні дослідження в Україні 2023»¹.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку, списку джерел та літератури та додатків.

¹ Задніков С. А., Пономаренко М. В. Розвідки в західній околиці Більського городища. // Археологічні дослідження в Україні 2023. Київ, 2025.

Розділ 1: Історіографія, джерела та методологія дослідження

1.1 Історіографія досліджень.

Дослідження Більського археологічного комплексу, який загальноприйнято ототожнювати з містом Гелон, має тривалу та багатоетапну історіографію, що охоплює понад три століття. Історіографія Більського городища пройшла кілька ключових етапів, характеризуючись поступовим переходом від краєзнавчих описів та гіпотез до систематичного археологічного аналізу. Початковий, описовий етап сформував загальний образ пам'ятки та поставив ключове питання її ідентифікації з Гелоном. Праці Г. Л. Де Боплана¹ та О. Ф. Шафонського² вперше зафіксували розташування та розміри укріплень. Хоча існуючі розбіжності у поглядах на єдність оборонної системи свідчили про брак археологічної обґрунтованості.

Критичний злам настав з початком археологічного етапу. В. О. Городцов у 1906 році здійснив перші розкопки та, що важливо, започаткував вивчення неукріпленої округи, встановивши часову синхронність знахідок в полі з артефактами городища. Фундаментальний систематичний етап пов'язаний з багаторічними експедиціями Б. А. Шрамка³ та П. Я. Гавриша⁴, які створили основний масив наукових даних, уточнили датування та розширили межі відомої поселенської мережі. Сучасний етап, підсилений створенням ІКЗ «Більськ», характеризується міждисциплінарною співпрацею та впровадженням неінформативних технологій, що дозволяє перейти від ізольованого вивчення об'єктів до системного моделювання Більського археологічного комплексу як цілісної ієрархічної структури.

¹ Боплан Г. Л. Опис України. Київ, 1990. С. 254.

² Шафонский О. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Київ, 1851. С. 697.

³ Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году. // НА ІА НАНУ. 1965/7.

⁴ Гавриш П. Я. Отчет об археологических разведках Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1986 г. // НА ІА НАНУ. 1986/60.

1.2 Джерельна база.

Письмові джерела з обраної теми майже відсутні. Загальну інформацію про Більське городище, яке прийнято ототожнювати з містом Гелон знаходимо в працях відомого грецького історика Геродота. Основними джерелами залишаються археологічні. Переважна частина інформації про неукріплені поселення Більського городища знаходиться на сторінках наукових звітів дослідників та ще не введена до наукового обігу. Оскільки я є співробітником ІКЗ «Більськ», то мав змогу ознайомитися із електронними копіями деяких звітів та польових щоденників, які зберігаються в архіві заповідника. Оригінали звітної документації зберігаються в архівах кількох установ: Музею археології Каразінського університету (м. Харків), Центру охорони та досліджень пам'яток археології (м. Полтава), Історико-культурного заповідника «Більськ» (с-ще Котельва) та Інституту археології НАН України (м. Київ). Речовий комплекс зберігається в музейних колекціях Харкова, Полтави та Котельви. У процесі вивчення знахідок, я ознайомився із їх фото та рисунками.

Джерельна база для вивчення поселенської округи Більського городища формувалася поступово. На відміну від городища, що мало візуальні ознаки (високі земляні насипи, глибокі рови) неукріплені поселення складно було зафіксувати на денній поверхні, встановити їх межі та ідентифікувати як місця тривалого проживання населення. До того ж вся територія городища та його округи щорічно розорювалася, значна частина була зайнята посівами, що ускладнювало розуміння масштабів цього явища. Тому перші згадки про городище у контексті округи були лише описового характеру, а знахідки з прилеглих територій поповнювали колекцію випадкових. Як же накопичувалася інформація про неукріплені поселення у

найближчій окрузі Більського городища. Умовно дослідження Більського городища та його округи можна поділити на кілька етапів.

Перший етап – формування загальних ознак Більського городища та його археологічного комплексу, умовно можна окреслити до середини ХХ ст. Багато науковців, істориків, етнографів, краєзнавців приїздили до Більського городища, аби із своєї професійної сторони зуміти його дослідити. Так, ще у ХVІІ ст. Г. Л. Де Боплан уклав мапу України, де було чітко позначене розташування давнього городища поблизу села Більськ¹. Ці роботи і відкривають перший етап досліджень Більського городища – до початку ХХ ст.

Пізніше вчений-етнограф О. Ф. Шафонський під час своїх досліджень зробив деякі заміри фортифікацій, виявив вістря стріл та списів на території Західного укріплення. Вченому так і не вдалося з'ясувати хто і коли збудував систему валів і як говорив сам автор у своїй праці: «все покрито темрявою давнини». Шафонський розглядав вали Більського городища як єдиний комплекс оборонних споруд².

Варто згадати і про історика Архієпископа Філарета, відомого також під ім'ям Д. Г. Гумілевський, який у своїй роботі 1857-го року згадує Східне та Західне укріплення Більського городища, але на відміну від Шафонського розглядає їх окремо і не поєднує їхні оборонні вали в одну велику систему³. На початку ХХ ст. В. Г. Ляскоронський публікує схематичні плани Більського городища, але без врахування Куземинського укріплення, яке науковцеві відоме не було. У своїй роботі вчений описує вали Великого укріплення Більського городища, але помилково вважає їх частиною Змієвих валів⁴.

¹ Боплан Г. Л. Опис України...

² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества...

³ Гумилевский Д. Г. (Филарет) Историко-стратигическое описание Харьковской епархии. Москва, 1996. С. 604.

⁴ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области днепровского левого бережья. Москва, 1911. С. 21.

Безумовно, праці вищезгаданих науковців принесли вагомий внесок у розвиток досліджень Більського городища, але жодна з робіт не дає чіткої інформації, а висвітлює лише припущення авторів, які, принаймні, з археологічної точки зору обґрунтовані не були. Більш менш конкретну та чітку інформацію ми можемо знайти у працях В. О. Городцова. Науковець першим здійснив археологічні розкопки Більського городища, а саме досліджував поселення Східного укріплення, зольники Великого та Західного укріплень та майдани і курганні групи на Скороборі. Проводив свої роботи Городцов і в окрузі Більського городища. Під час польового сезону 1906 року археолог провів дослідження трьох зольників поблизу села Довжик. Цікаво, що Городцов у своєму звіті проводить паралелі схожості даних зольників з тими, що розташовані на Більському городищі, тобто відносить їх до одного часового періоду, а знахідки, виявлені під час досліджень поблизу Довжика, які мають багато схожих рис із артефактами із городища, тільки підтверджують цю теорію.

Під час досліджень вищезгаданих зольників В. О. Городцов закладав траншеї довжиною 18 аршин (близько 12,8 м), ніби перерізаючи насип. Всього площа досліджених територій складала 81 м кв. Археологічний матеріал був представлений фрагментами глиняних ліпних горщиків, чашок, горняток, грецьких посудин у вигляді амфор та кісток тварин. Як зазначав сам автор «зольники виявились не багатими, але, тим не менш, цілком характерними». Городцов визнає важливість дослідження цих пам'яток незалежно від укріплень та поселень, особливо коли вони розташовані цілою групою у відкритому полі¹. Під час польового сезону 1906 року В. О. Городцову вдалося провести розкопки на попелищі № 11 в урочищі Саранчове поле на лівому березі річки Суха Грунь, майже навпроти Західного укріплення Більського городища. Було досліджено одну траншею площею 8 м кв .

¹ Городцов В. О. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. Москва, 1911. С. 52-54

Другий етап досліджень Більського городища можна умовно окреслити серединою ХХ – початком ХХІ ст. Саме в цей період, починаючи з 1954-го року на пам'ятці працювала археологічна експедиція Харківського університету на чолі з Б. А. Шрамком. За багаторічну працю на городищі у вченого назбиралося безліч статей, монографій, звітів, щоденників тощо з результатами проведених робіт. Експедиція Б. А. Шрамка досліджувала і Східне, і Західне, й Велике укріплення, працювали як розвідувальні загони, так і археологічні групи. Важливим є те, що під час розвідок в окрузі Більського городища вдавалося виявляти нові пам'ятки. Звичайно, з удосконаленням технологій, стало зрозуміло, що частина інформації про описані поселення не відповідає дійсності, але це не применшує важливість даної роботи. У 1994 році, як результат проведених досліджень було опубліковано «Перелік пам'яток території найближчих околиць Більського городища».

Від 1984-го року дослідженням Великого укріплення Більського городища почав займатися П. Я. Гавриш, очолюючи археологічну експедицію Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Під час польових сезонів 1986 – 1987 та 2003 – 2005 років вивчав округу Більського городища. Саме 1987 року експедиція проводила розкопки на поселенні поблизу села Саранчівка, де вдалося дослідити 503 м кв. території пам'ятки. Цього ж року під час розвідувальних робіт в урочищі Геюсів Яр члени експедиції виявили однойменне поселення (поблизу села Куземин), де 1996 року були проведені археологічні розкопки. Тоді було розкрито 125 м кв. культурного шару¹. Також науковець проводив археологічні розвідки в окрузі Більського городища з метою виявлення та фіксування поселень скіфського часу. Впродовж польових сезонів 1986 – 1987, 1995 – 1996 та 2003 – 2005 років П. Я. Гавриш зумів обстежити обидва береги річки Суха Грунь на території від села Лазьки до її злиття з річкою Грунь поблизу села Шилівка. Ще вдалося оглянути береги саме річки Грунь

¹ Гавриш П. Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Полтава, 2016. С. 148-149.

від села Грунь до села Шилівка. Тобто, за ці роки археолог обстежив фактично всю територію, що прилягає до Більського городища із західної сторони і як результат вдалося виявити близько двох десятків поселень скіфського часу, які раніше відомі не були. До таких відноситься селище в урочищі Холодовщина (неподалік села Саранчівка) площею близько 22 га і з матеріалом, що датується VII – IV ст. до н. е.; поселення Саранчівка (за 1 км на захід від вищеописаної пам'ятки, на правому боці Зайцевого яру) площа якого становить приблизно 15 га, датування – VII – VI ст. до н. е.¹

Із 1987-го року експедицію Харківського університету очолила І. Б. Шрамко. В основному свої дослідження Ірина Борисівна проводила на Західному укріпленні Більського городища, менше – на Східному, та не оминула увагою й округу Гелону. Аналіз і результати розкопок за 1998 – 2004 років були опубліковані у праці «Більське городище та його округа». І. Б. Шрамко зазначає: «перші поселення, що згодом перетворилися на величезне місто Гелон, починають з'являтися, очевидно, в середині – третій чверті VIII ст. до н. е. на західній частині великого плато, на правому високому березі Сухої Груні»². Це означає, що частина поселень існували на цих територіях раніше ніж з'явилися вали Західного і тим більше Великого укріплень. Очевидно, тоді розселення людей відбувалося без прив'язки до фортифікацій і тому після їх зведення частина селищ залишилися за межами городища і відповідно стали округою.

На початку XXI ст. дослідження Більського городища набувають нового рівня. Це обумовлено кількома факторами. Перш за все – технологічний прогрес і розвиток методик та методів досліджень. Та другим, не менш важливим, чинником є створення Історико-культурного заповідника «Більськ» із постійно діючою експедицією. На базі ІКЗ науковці мали змогу стаціонарно проводити свої дослідження, отримали доступ до бібліотеки та архіву.

¹ Гавриш Гавриш П. Я. Більське городище...

² Шрамко І. Б. Більське городище: територіальна структура та планування. Київ, 2012. С. 42.

У співпраці з ІКЗ проводили свої дослідження багато науковців з різних міст України. На городищі та в його окрузі працювали експедиції з Київського інституту археології, Харківського національного університету, Полтавського педагогічного інституту, також науковці з Охтирки та Сум. Дослідженнями Гелону займалася спільна українсько-німецька експедиція, під керівництвом Р. Ролле¹.

Отже, опрацювання джерельної бази є одним із найважливіших етапів перед будь-яким дослідженням. Опубліковані ще з XVII ст. дані є невід'ємними складовими для загального розуміння історії досліджень пам'ятки. Звісно, з появою в археології новітніх технологій заперечили деякі із тверджень науковців минулого, але це не робить менш важливим їх вклад в розвиток та популяризацію науки, і тим паче, не відмінює його. Якщо говорити саме за округу Більського городища, то джерельна база не така велика, і багато питань так і залишаються відкритими. Відповіді на них вдасться знайти тільки при планомірному і системному вивченню кожної окремо взятої пам'ятки.

1.3 Методологія дослідження.

Методологічна база дослідження ґрунтується на комплексному міждисциплінарному підході, що поєднує класичні історичні та археологічні методи із сучасними технологічними засобами аналізу. Такий підхід забезпечує більш повне, багаторівневе вивчення неукріплених поселень у системі Більського археологічного комплексу, дозволяє здійснити як просторовий, так і функціональний аналіз пам'яток, а також простежити динаміку змін у межах досліджуваного періоду.

¹ Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Каравайко Д. В. Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции 2006 г. Киев, 2006.

Історико-джерелознавчий метод став базовим у процесі вивчення письмових джерел, звітної документації та наукової літератури, що стосується Більського городища й прилеглої території. Метод передбачає критичний аналіз ступеня надійності джерел, визначення їхньої інформативної цінності, контексту створення, а також зіставлення різних джерел між собою. Особливу увагу було приділено огляду наукових публікацій останніх десятиліть, результатів археологічних розвідок, розкопок, обстежень території округи та їхньому впливу на формування уявлень про просторову організацію Більського комплексу.

Історико-порівняльний метод застосовувався для зіставлення різнотипних поселень у межах Більського комплексу, з метою виявлення подібностей та відмінностей у їхній планувальній структурі, матеріальній культурі та функціональному призначенні. Метод дозволив також порівняти поселення округи з аналогічними пам'ятками інших регіонів Лісостепу, що дало змогу розширити контекст аналізу та зробити припущення щодо характеру міжпоселенських зв'язків.

Історико-хронологічний метод забезпечив встановлення послідовності розвитку поселень у часі – від їхнього виникнення на межі VIII–VII ст. до н.е., через період розквіту у VI–V ст. до н.е., до поступового занепаду в IV ст. до н.е. Метод передбачав опрацювання стратиграфічних даних, хронологічних маркерів, зокрема, типології кераміки, металевих виробів, та зіставлення цих матеріалів з датованими аналогіями.

Історико-генетичний метод дозволив проаналізувати причини виникнення та трансформації поселень у динаміці соціально-економічного розвитку Більського центру. За допомогою цього підходу було здійснено спробу реконструювати процеси адаптації населення до природного середовища, зміни господарської спеціалізації поселень, а також виявити чинники, що впливали на їх занепад, зокрема, зміни в політичній організації, кліматичні коливання, демографічні процеси.

Історико-системний підхід дозволив розглядати неукріплені поселення округи не ізольовано, а як складові єдиного інтегрованого археологічного комплексу, функціонально та структурно пов'язаного з укріпленим ядром – Більським городищем. В межах цього підходу поселення аналізувалися як елементи поселенської ієрархії, що мали власну спеціалізацію (виробничу, господарську, транспортну, ритуальну тощо), утворюючи систему взаємодії з центром та між собою.

Класичні археологічні методи – типологічний та стратиграфічний – були використані при аналізі матеріальної культури поселень. Типологічний метод передбачав класифікацію знахідок (кераміка, знаряддя праці, прикраси тощо) за морфологічними, технологічними та стилістичними ознаками. Це дозволило виявити хронологічні та культурні відмінності між поселеннями. Стратиграфічний метод, у свою чергу, забезпечив можливість простежити зміну культурних шарів, виявити послідовність заселення окремих ділянок, а також встановити відносну хронологію об'єктів.

Для досягнення мети даного дослідження, що полягає у розширенні уявлень про існування поселенської структури Гелону, застосовується комплексний методологічний підхід, який поєднує класичні археологічні та історичні методи з теоретичними моделями. Цей підхід дозволяє розглядати неукріплені поселення округи не як сукупність випадкових об'єктів, а як інтегровану систему, яка динамічно розвивалася і мала чітку ієрархічну та функціональну структуру.

Аналіз поселенської структури Більського городища вимагає виходу за межі вивчення лише укріпленого ядра. З цією метою як базовий теоретичний інструмент використовується концепція хори (*chora*), що походить із античної традиції, але набула широкого застосування в сучасній археології. Хора – це сільськогосподарська округа поліса або великого міського центру, яка перебуває під його політичним, економічним та культурним контролем. Це життєво важливий тил, що забезпечує центр продовольством, сировиною та, за потреби, робочою та військовою силою.

У контексті Більського археологічного комплексу, велика хора включає всі неукріплені поселення в радіусі близько 5 км від валів Великого укріплення. Ці поселення функціонально пов'язані з укріпленим ядром, утворюючи єдиний соціально-територіальний організм. Завдяки історико-системному підходу, пам'ятки розглядаються як елементи поселенської ієрархії, що мали власну спеціалізацію – господарську, виробничу, ритуальну тощо – що утворювала систему взаємодії з центром та між собою. Використання концепції хори дозволяє відмовитися від ізольованого вивчення об'єктів і перейти до моделювання територіальної організації та економічної взаємозалежності, що є ключовим для розуміння розвитку Більського «мегаполісу».

Для аналізу внутрішніх економічних і соціальних відносин у межах хори застосовується модель «центр-периферія». Згідно з цією моделлю, центр, тобто Більське городище, концентрує управлінські, елітарні, військові та високоспеціалізовані ремісничі функції, тоді як периферія, тобто хора, виконує функцію виробничої бази, забезпечуючи постачання продовольства та сировини. Відносини між ними є ієрархічними та динамічними.

Модель дозволяє пояснити функціональну диференціацію хори, виявлену в дослідженні. Західна округа, ймовірно, зберігала архаїчні культурні риси, але також набула спеціалізованих ремісничих функцій. Східна ж округа, розташована вздовж річки Ворскла, спеціалізувалася на масштабному аграрному виробництві та накопиченні ресурсів, а також забезпечувала логістичні потреби центру. Модель «центр-периферія» є ключовою для застосування історико-генетичного методу. Вона дозволяє простежити еволюцію відносин від незалежного генезису ранніх поселень до максимальної інтеграції та ієрархії в період розквіту та колапсу цих зв'язків на етапі занепаду.

Сучасні геодезичні та природничі методи були використані як у процесі обстеження поселень, так і при обробці матеріалів досліджень. Сюди входять топографічні зйомки, цифрове картографування, тахеометрія, використання

даних GPS-навігації¹. Природничі методи – аналіз ґрунтів, залишків органіки – доповнили дані про екологічні умови існування поселень, структуру сільськогосподарської діяльності населення та ступінь антропогенного впливу на ландшафт.

В умовах повномасштабного вторгнення та потенційних загроз руйнування пам'яток, застосування неінвазивних методів дослідження, які дозволяють охопити великі площі за короткі терміни, набуло особливої актуальності. Особливу роль відіграли результати LiDAR-сканування, які дали змогу виявити раніше незафіксовані об'єкти, зокрема, мікрорельєфні структури, вали, сліди забудови². У наукових працях, присвячених вивченню Більського археологічного комплексу, застосування сучасних неоінформаційних технологій є невід'ємною складовою, яка забезпечує якісно новий рівень документування та просторового аналізу. Ключова роль технології лазерного повітряного або наземного дистанційного зондування, або ж LiDAR-сканування, полягає у створенні високоточної цифрової моделі рельєфу (ЦМР) та детальній фіксації стану археологічних об'єктів.

Одним із фундаментальних завдань сучасних польових робіт є оцифрування досліджуваної ділянки. Розкопи, як-от на поселеннях Старий Кар'єр та Зелен Яр, підлягають оцифруванню за допомогою LiDAR-приладів. Це дозволяє створити тривимірну модель об'єкта, що є важливою передумовою для подальших наукових реконструкцій та віртуальної музеєфікації.

Для забезпечення наступності наукових сезонів та можливості відновлення робіт, критичним є чітке просторове визначення меж. Координати та межі розкопу фіксуються за допомогою сучасних GNSS-приладів (глобальних навігаційних супутникових систем). Така точкова

¹ Коротя О. В. Сучасні можливості та перспективи моніторингу пам'яток археології. // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8-9 грудня 2023 р.). Ч. 1. Суми, 2023. С. 142-145.

² Коротя, О. В. Сучасні можливості...

прив'язка гарантує, що дослідники в майбутньому зможуть відновити роботи на ділянці з мінімальною похибкою.

Оскільки значна частина пам'яток округи, як-от Котельва II чи Старий Кар'єр, перебуває під постійною загрозою руйнування, зокрема, через піщані кар'єри, цифрова фіксація за допомогою LiDAR стає єдиним надійним методом збереження інформації про фізичний стан пам'ятки.

У більш широкому контексті, LiDAR дозволяє досліджувати мікрорельєф лісових або задернованих ділянок округи, виявляючи раніше не помічені або стерті сліди господарської діяльності, курганів чи укріплень, що є принципово важливим для розширення меж поселенської мережі та уточнення її структури.

Таким чином, метод LiDAR-зйомки є найефективнішим для вивчення великих заліснених ділянок, якими вкрита значна частина території Більського археологічного комплексу, оскільки дозволяє створити точну цифрову копію рельєфу. LiDAR-дані є більш об'єктивними порівняно з традиційною топографічною зйомкою, яка може бути дещо суб'єктивною. Порівняння ЦМР, створених на основі LiDAR та топозйомки є важливим методичним завданням. Загалом LiDAR-сканування визначається майбутнім археологічної науки.

Застосування згаданих методів у поєднанні з польовими дослідженнями, в яких я безпосередньо брав участь, зокрема, в зборі підйомного матеріалу, розкопках, шурфуванні та фіксації поверхневих структур, забезпечило комплексний і репрезентативний аналіз поселень округи. Такий підхід дозволив наблизитись до розуміння функціональної структури археологічного комплексу як системи, що динамічно розвивалася впродовж скіфської доби.

Резюмуючи, джерельна база для вивчення Більського городища, яке традиційно ототожнюється з Гелоном, формувалася протягом трьох століть і характеризується подвійністю: з одного боку, це бідність письмових джерел, за винятком Геродота та ранніх описів, з іншого – багатство, але

фрагментарність, археологічних матеріалів. До середини ХХ століття інформація мала переважно описовий та припусканий характер, як у працях О. Ф. Шафонського та Д. Г. Гумілевського, які розходилися навіть у базовому розумінні фортифікаційної системи городища.

Критичний перелом настав з першими археологічними розкопками В. О. Городцова на початку ХХ століття, який вперше обґрунтував необхідність дослідження не лише укріплень, але й неукріпленої округи. Фундаментальний другий етап досліджень, що включав експедиції під керівництвом Б. А. Шрамка та П. Я. Гавриша забезпечив найбільший масив польових даних, уточнив межі поселень округи та їхнє датування, хоча частина цих даних і потребує перевірки новітніми технологіями.

На сучасному етапі, в умовах створення ІКЗ «Більськ», дослідження вийшли на якісно новий рівень, що ґрунтується на комплексному міждисциплінарному підході. Це поєднання історико-джерелознавчого, історико-порівняльного та історико-системного методів, доповнене сучасними геодезичними та природничими технологіями. Особлива роль належить неінвазивним методам, зокрема LiDAR-скануванню, яке забезпечує високоточне документування, виявлення стертих об'єктів та зберігання інформації про пам'ятки в умовах постійної загрози їх руйнування. Незважаючи на те, що значна частина первинної звітної документації ще не введена до наукового обігу, комплексний методологічний підхід та доступ до архіву ІКЗ дозволяють здійснити репрезентативний аналіз та наблизитися до розуміння функціональної структури Більського археологічного комплексу як цілісної системи.

Розділ 2: Ранній етап розвитку городища (VIII – перша половина VI ст. до н. е.)

Більське городище – це велетенський мегаполіс, площа якого, за новітніми даними становить понад 5000 га. Проте, варто розуміти, що Гелон не відразу утворився наскільки потужним, а все розвивалося поступово. Відтак, у другій половині VIII ст. до н. е. на схилі правого берега р. Суха Грунь мігранти з Дніпровського лісостепового Правобережжя заснували кілька невеликих селищ. Перші поселенці були носіями нових культурних традицій, не пов'язаних з попередніми культурами Дніпровського лісостепового Лівобережжя. З їхньою появою на території Дніпровсько-Донецького міжріччя завершився процес переходу до залізного віку. Саме Західне укріплення функціонувало з останньої третини – кінця VIII ст. до н. е. до середини V ст. до н. е. Є припущення, що деякі поселення, що пізніше сформували хору городища, існували на цих землях ще до створення Західного укріплення, можливо, саме вони забезпечили робочу силу для зведення перших оборонних споруд.

Ранній етап функціонування Більського археологічного комплексу, що охоплює період кінця VIII – першу половину VI ст. до н. е. є ключовим для розуміння генезису протоміської структури. Саме в цей час формується первинне ядро поселенської мережі, яке закладає основу для подальшого розквіту Гелону. Даний період існування периферії городища представлений поселеннями, які розташовані переважно у Західній окрузі (басейні річки Суха Грунь), що підтверджує теорію про її ранній і культурно специфічний генезис.

Вибір місця для формування перших поселень раннього періоду існування городища був обумовлений не стільки оборонними міркуваннями, скільки господарсько-природничими факторами. Згідно з наявними даними, 5 із 6 поселень, що відносяться до раннього етапу, локалізовані у Західній окрузі, вздовж річки Суха Грунь, або її приток чи балок. До них належать

селища: Перемірки I (кінець VIII – початок VII ст. до н. е.), Геюсів Яр (VII – VI ст. до н. е.), Саранчівка (VII – VI ст. до н. е.), Лазьки I (VI ст. до н. е.) та Лазьківські ставки I (VII – VI ст. до н. е.). Такий вибір місць поселень чітко засвідчує вищезгадану пріоритетність доступу до водних ресурсів та аграрного потенціалу цієї зони.

Для поселень даної території є типовим розташування на мисоподібних виступах правого корінного берега річки Суха Грунь, або утворених ярами та балками. Наприклад, Саранчівка розташовується на великому мисоподібному виступі¹, а Перемірки I – на надсхиллі плато правого корінного берега річки Суха Грунь². Така локалізація забезпечувала як природний захист, так і придатні умови для ведення скотарсько-землеробського господарства, що було конче необхідно для ранньої життєдіяльності. Єдиним винятком є поселення Привороття (кінець VII – VI ст. до н. е.), розташоване на вододільному плато Ворскла-Суха Грунь, але його близькість до валів Великого та Західного укріплень може свідчити про його роль як контрольного або придорожного пункту вже на цьому ранньому етапі.

Поселення **Перемірки I** (Рис. 2–7) є ключовою пам'яткою для розуміння генезису протоміської структури Більського археологічного комплексу, оскільки належить до найбільш раннього етапу його функціонування. Поселення розташоване на невеликому майданчику на надсхиллі плато правого корінного берега річки Суха Грунь. Ділянка обмежена зі сходу фортифікаційними спорудами Західного укріплення Більського городища, а розкоп 2015 року був закладений всього за 120 м від валів³. Це підтверджує, що вже на ранньому етапі Західна округа формувалася в тісному зв'язку з центром, створюючи привальну зону максимальної функціональної залежності.

¹ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // НА ІА НАНУ. 2019/б.н.

² Шапорда О. М., Корост І. І. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. // НА ІА НАНУ. 2015/б.н.

³ Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М. Роботи в урочищі Перемірки у Більську. // Археологічні дослідження Більського городища. 2015. Котельва-Київ, 2016. С. 126-134.

Датування пам'ятки, яке підтверджено знахідками з кургану № 1, дослідженому у 1999 році, та результатами досліджень 2015 року, чітко визначає її існування кінцем VIII – початком VII ст. до н. е. Науковці припускають, що на час будівництва основних укріплень у VI ст. до н. е. селище вже могло не існувати, але наявність курганного могильника цього періоду змусила будівельників змістити вали, що підкреслює сакральну цінність цієї ранньої території¹.

Варто відзначити, що керівник розвід загону Ю. М. Бойко у звіті 1983 року підкреслив відсутність зольників на цьому поселенні, яке тоді носило назву «Западное 1», що робить його унікальним у контексті інших ранніх поселень Західної округи².

Археологічні роботи 2015 року, що полягали в очищенні та розширенні траншеї 1980-х років (Рис. 8), дозволили виявити та дослідити рештки п'яти господарських ям, які є прямими свідченнями осілого аграрного побуту. Наявність глибоких (до 1,9 м), стаціонарних, усічено-конічних ям, класифікованих за типологією Б. А. Шрамка (тип 4)³, підтверджує осілий спосіб життя та необхідність у довгостроковому зберіганні продовольства. У зведенні цих об'єктів мали місце і складні конструкції, як приклад, у ямі № 2 (рис. 9) виявлено приступку-сходинку, що є важливою деталізацією, оскільки вказує на функціональність об'єкта та можливість швидкого та зручного доступу до нього.

Ями № 3, 4, 5 (Рис. 9), розташовані за 260 – 275 м від валів, не містили датуючого матеріалу, але були віднесені до типу 3⁴, що вказує на морфологічне різноманіття господарських споруд навіть у межах одного поселення.

¹ Корост І. І., Шапорда О. М. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську // Старожитності Лівобережного Подріпров'я – 2016. Київ, 2016. С. 92.

² Бойко Ю. М. Звіт про роботу Ворсклинського загону скіфо-славянської археологічної експедиції Харківського державного університету в 1983 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 1983/123.

³ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Київ, 1987. С. 75-77

⁴ Там само. С. 75-77.

Таким чином, Перемирки I слугує ілюстрацією найбільш раннього освоєння території в окрузі Більського городища, що характеризувалося тісною топографічною інтеграцією із Західним укріпленням та високим рівнем осілого аграрного господарства.

Поселення **Геюсів Яр** (Рис. 10–15) є фундаментальним джерелом для аргументації гіпотези про культурну специфіку раннього населення Західної округи, на відміну від селища Перемирки I, де зольників виявлено не було.

Пам'ятка, виявлена у 1987 році П. Я. Гавришем, розташована за 1,5 км на схід від укріплень Великого валу Більського городища. Вона займає плато на лівому високому березі Геюсового яру та має орієнтовну площу 8 га. Велика кількість кераміки архаїчного часу дозволяє датувати селище VII – VI ст. до н. е., що робить його синхронним із найбільш раннім етапом функціонування Більського городища. При цьому поселення визначене як одношарове – тільки скіфського часу¹.

Закладений шурф, розмірами 5 на 2 м (Рис. 16), зафіксував значну потужність культурних нашарувань – до 1,1 м до материкової глини. Така значна глибина залягань свідчить про інтенсивне та тривале використання цієї ділянки протягом раннього етапу. Скупчення матеріалів і пухкий ґрунт у шарі свідчать, що шурфом було перерізано не ідентифікований господарський об'єкт².

Найважливішим результатом розвідок 1987 року є фіксація п'яти зольників на території поселення (Рис. 17), які мали висоту 15 – 45 см та значний діаметр 25 – 40 м³. Такі розміри вказують на тривалий та, ймовірно, систематичний характер їхнього використання. Наявність п'яти великих зольників є ключовим доказом належності населення Геюсового Яру до «зольничної культури», яка традиційно асоціюється з ранніми культовими або господарськими практиками, характерними для місцевого субстрату доби

¹ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // НА ІА НАНУ. 1987/125. С. 26-31.

² Там само. С. 26-31.

³ Там само. С. 26-31.

раннього залізного віку. Цей факт чітко диференціює Геюсів Яр від сусіднього поселення Перемирки I, де зольники не фіксувалися.

Матеріальна культура поселення представлена знахідками, які свідчать про господарську діяльність, а також, ймовірно, культові практики. Знайдено ліпну кераміку, яка має архаїчні риси. Знахідки кераміки траплялися в поодиноких уламках, хоча в процесі розкопок зібрано значну кількість дрібних фрагментів. Окрім цього, було виявлено значну кількість кісток тварин, переважно великої рогатої худоби та коней, шлаки та металеві виплески – рештки мідноливарного виробництва, точильні камені, бронзове вістря стріли та скляна намистина¹ (Рис.18–22). Загалом знахідки свідчать про багатогранну діяльність населення: від господарської та ремісничої до культової.

Поряд із поселенням розташований могильник із 5 курганних насипів і великий майдан, що вказує на стаціонарний характер поселення та його роль як цілісного соціально-територіального комплексу в системі округи. Таким чином, Геюсів Яр підтверджує, що вже у VII ст. до н. е. західна округа була зоною інтенсивного освоєння з наявністю значних поселень (близько 8 га), які мали потужний культурний шар та виразну культурну специфіку, позначену феноменом зольників.

Поселення **Лазьківські ставки I** (Рис. 23–28) є однією з найбільших за розмірами та найбільш інформативних пам'яток західної округи, що відображає архаїчний період розвитку городища. Воно займає мисовий виступ, утворений правим берегом річки Суха Грунь, та примикає до оборонної лінії Більського городища із західної сторони².

За новітніми даними, розміри поселення становлять 23 га³, що робить його одним із найбільших об'єктів у західній округі. Локалізується пам'ятка

¹ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125. С. 26-31.

² Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Котельва-Київ, 2017. С. 180.

³ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котельвського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // ІА НАНУ. 2016.

за 3 км на південь від Західного укріплення Більського городища. Структура селища є доволі складною, відтак, обстеження 2016 року¹ встановили, що дві раніше відомі частини (північна – близько 12 га та південна – близько 4 га) є, імовірно, одним великим селищем, хоча раніше вважалися різними поселеннями².

Артефакти, виявлені під час робіт 1995 року³ та 2016 року⁴, дозволяють датувати поселення широким проміжком VII – V ст. до н. е. Найбільш архаїчні знахідки (друга половина VII ст. до н. е.) виявили під час розкопок 2017 року⁵.

Подібно до поселення Геюсів Яр, Лазьківські ставки I має виразну культурну специфіку, а саме – наявність зольників. На території поселення (у північній та південній частинах) було виявлено 3 зольні насипи⁶. Селище, імовірно, припиняє існувати до середини VI ст. до н. е., що збігається з часом будівництва валів Великого укріплення. Дослідники припускають, що відмежування цієї ділянки лінією фортифікаційних споруд вказує на її особливе, сакральне значення, про що може свідчити наявність культових зольних насипів⁷. Це є ключовим аргументом для розуміння ранньої ідеології ідеології та просторового планування округи.

У 2017 році, під час дослідження одного із зольників (Рис. 29–30), вдалося виявити складну стратиграфічну ситуацію: шари сірої та жовтої золи, які перекривали похований ґрунт, а також фрагменти кераміки місцевого виробництва. Під час цих робіт на зольнику було зафіксовано Об'єкт № 1 – господарська яма, можливо, льох, прямокутної форми з

¹ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // НА ІА НАНУ. 2016.

² Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження на території Більського городища в межах Полтавської та Сумської областей за 1995 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 1995/18.

³ Там само.

⁴ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // НА ІА НАНУ. 2016.

⁵ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження поселення Лазьківські ставки I у 2017 році. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ-Котельва, 2018. С. 95-125.

⁶ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // НА ІА НАНУ. 2016.

⁷ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ-Котельва, 2017. С. 218-220.

вертикальними стінками, глибиною до 1,45 м, що мала сходинку (Рис. 31). Знахідки з об'єкту датуються другою половиною VII ст. до н. е.¹

Продовження робіт у 2018 році (Рис. 32–33) дозволило виявити житлове приміщення на рівні давньої денної поверхні у північній частині зольника. Результатом дослідження стала виділена особливість – на відміну від щільної забудови пізніших центрів, на даній пам'ятці присутня вільна забудова, а житлові та господарські об'єкти, розташовані на значній відстані один від одного, були неглибокі, навіть не заглиблені у материковий ґрунт².

Отже, Лазьківські ставки I – це велике ранньоскіфське поселення, яке не лише підтверджує архаїчну хронологію західної округи, але й слугує основним прикладом культурної специфіки, так званій феномен зольників, що призвела до обмеження його території під час будівництва фортифікацій.

Поселення **Саранчівка** (Рис. 34–39) є одним із найбільших та найбільш археологічно досліджених із західної округи, що дає найповнішу картину організації осілого способу життя на ранньому етапі існування городища. Пам'ятку виявлено у 1986 році експедицією П. Я. Гавриша, вона займає великий, близький до прямокутного, мисоподібний виступ правого берега річки Суха Грунь. Зафіксована площа поселення становить близько 32,3 га, що є одним із найбільших показників серед неукріплених поселень округи. Сам мис утворений балками-водозборами – Зайцевим яром зі сходу та Саранчівською балкою з заходу³. Це підкреслює пріоритетність доступу до води та аграрних угідь.

Під час розвідувального огляду 1986 року на поверхні поселення були зафіксовані невеликі пагорби висотою 0,2 – 0,3 м та діаметром до 70 м⁴. Дослідники ідентифікували їх як зольні насипи, що відносять Саранчівку до групи поселень західної округи з виразною культурною специфікою.

¹ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження поселення Лазьківські ставки I у 2017 році... С. 95-125.

² Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки I. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ-Котельва, 2019. С. 78-88.

³ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // НА ІА НАНУ. 1987/125.

⁴ Там само.

Вже у 1987 році, під час археологічних розкопок, площа яких складала 503 м кв. (Рис. 40–41), вдалося виявити та дослідити 11 об'єктів, які свідчать про високий рівень осілого господарства та складності побутових споруд. Об'єкти № 5 (Рис. 42) та № 6 (Рис. 43) були зафіксовані на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні, дно ям було зафіксовано на глибині 0,8 та 1,2 м відповідно. Яма № 5 мала округлу форму та розміри у верхній частині – 1,0 × 0,9 м. У заповненні фіксувалася темна земля, перемішана із суглинком, а також була присутня невелика кількість попелу. Яма № 6 мала вигляд прямокутника із сильно заокругленими кутами. Розміри у верхній частині становили 2,9 × 2,0 м. У заповненні було виявлено складні елементи, що свідчать про функціональність, пов'язану з вогнем.

Найбільш значущими виявилися об'єкти № 8 та № 9, які виявилися льохами. Льох № 8 мав форму «перевернутої шляпки цвяха» з вирізаними в материковій глині східцями та глибиною 1,5 м. Льох № 9 також мав круглу форму, дві високі сходинки та підбій на глибині 1,35 – 1,4 м. Максимальна глибина склала 1,7 м¹. Такі складні, глибокі, вертикальні споруди з елементами полегшення доступу є прямим доказом високої організації осілого життя та необхідності у надійних сховищах для аграрних продуктів. Щодо побутового комплексу, то яма № 3, глибиною 1,4 м, містила розвал пічки та товстий шар сірого ґрунту з домішками золи та деревного вугілля. Це дозволило науковцям інтерпретувати її як залишки наземного побутового приміщення або напівземлянки².

Матеріальна культура, виявлена на поселенні Саранчівка, є доволі типовою для раннього періоду існування і свідчить про осілий господарський профіль населення та його інтеграцію у торговельні мережі. Кераміка, як ліпна, так і кружальна, виявлялася нерівномірно, з найбільшим скупченням над господарськими об'єктами. Переважають вінця ліпних горщиків з чіткими ознаками ранньоскіфського часу (Рис. 44–45). Варто відзначити

¹ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 1987/125.

² Там само.

виявлення фрагмента денця ліпного посуду з чітким відбитком зерен проса (Рис. 47). Столовий посуд представлений фрагментами чорнолискованих мисок із заокругленими краями (Рис. 46). Також виявлено фрагменти ручок посудин, ймовірно черпаків, з різним геометричним орнаментом у формі ромбів, заштрихованих паралельними лініями. Окрім цього, зафіксовано вироби з глини, що включають прясла конічної форми та гудзик, краї якого покриті вертикальними нігтьовими вдавленнями (Рис. 48), а також глиняні конуси (Рис. 49). Вироби з металів представляють: залізне шило, залізна стамеска, залізний ніж та бронзове трилопатеve вістря стріли. До особливих знахідок можна віднести бронзову булавку з грибоподібною шляпкою (Рис. 50). Зафіксовано фрагменти стінок античних амфор. Знахідки кремнієвого мікроліта та фрагменту розтирача, а також кістки тварин, підкреслюють аграрно-скотарський профіль поселень¹.

Шурфування 2019 року підтвердило наявність доволі потужного культурного шару товщиною близько 0,6 м. Виявлені артефакти відносяться до скіфського часу та дозволяють датувати пам'ятку в межах VII – VI ст. до н. е.²

Таким чином, Саранчівка є ключовим доказом того, що вже на ранньому етапі (VII – VI ст. до н. е.) поселення західної округи були великими, стаціонарними господарськими центрами, які мали виразну культурну ознаку (зольники) та складні інженерні побутові споруди, що забезпечували функціонування Більського комплексу.

Поселення в урочищі **Привороття** (Рис. 51–56) є важливим прикладом раннього освоєння території на вододільному плато, яке згодом було інтегроване в оборонну систему Більського городища. Пам'ятка розташована на території вододільного плато річок Ворскла та Суха Грунь, але

¹ Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // НА ІА НАНУ. 1987/125.

² Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ-Котельва, 2020. С. 166-167.

безпосередньо локалізується на мисоподібному виступі правого берега річки Суха Грунь¹.

Поселення розміщене у безпосередній близькості до зовнішнього боку оборонних споруд Великого та Західного укріплень Більського городища. Зі сходу воно обмежене фортифікаційними спорудами, а із заходу – обривистою береговою лінією річки Суха Грунь. За розповсюдженням підйомного матеріалу, встановлена площа пам'ятки сягає 13,4 га. Однак, існує припущення, що поселення Привороття колись було частиною величезного селища Царина-Сад і було штучно відділене внаслідок будівництва оборонних споруд Великого укріплення у другій чверті – середині VI ст. до н. е.²

Вперше археологічно обстежене дане поселення було у 2019 році експедицією Історико-культурного заповідника Більськ. Під час поверхневого огляду зібрано матеріал, що датувався ранньоскіфським часом. У східній частині пам'ятки було проведено шурфування з метою визначення потужності культурних нашарувань. У шурфі № 1 (Рис. 57) зафіксовано глибину культурних залягань на рівні 0,6 – 0,7 м. Стратиграфічний розріз показав шари чорнозему, темно-сірого ґрунту та світло-сірої землі з домішками глини, що врізається в материк на глибині 0,8 м³.

Археологічний матеріал з поселення Привороття був зібраний як шляхом поверхневого огляду, так і шурфування. Хоча загальний обсяг знахідок був невеликим, він виявився досить репрезентативним для датування поселення в рамках ранньоскіфського часу, а саме кінцем VII – VI ст. до н. е.⁴ (Рис.58).

На відміну від ключових поселень західної округи, як от Геюсів Яр або Лазьківські ставки I, у звітній документації відсутні згадки про фіксацію

¹ Шапорда О М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // НА ІА НАНУ. 2019/б.н.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

зольників. Це може вказувати на певні культурні або функціональні відмінності цього селища, не зважаючи на ранню хронологію.

Отже, Привороття є прикладом ранньої інтеграції території, розташованої на стику двох річкових басейнів, у планувальну систему Більського комплексу, що, ймовірно, призвела до штучного обмеження його площі на етапі будівництва Великого укріплення.

Поселення **Лазьки I** (Рис. 59–64) є важливим прикладом інтегрованого поселенсько-некропольного комплексу західної округи, розташованого в безпосередній близькості до Великого укріплення. Поселення розташовується на плато правого берега річки Суха Грунь, біля південної ділянки оборонних споруд Великого укріплення. Воно знаходиться лише за 0,6 км на південний схід від південно-західного в'їзду до Більського городища. Площа поселення становить близько 4 га, що є невеликим показником, порівнюючи з вищезгаданими поселеннями¹. Пам'ятка датується скіфським часом, а збір підйомного матеріалу у 2017 році дозволив встановити його межі. Територія поселення переважно рівнинна, проте має незначний ухил в північно-східному напрямку – тобто, у бік фортифікаційної лінії Більського городища².

Ключовою особливістю поселення Лазьки I є його нерозривний зв'язок із поховальним комплексом, а також наявність культурних маркерів, що підкреслює специфіку раннього населення західної округи. Відомо, що до поселення з західного боку впритул прилягає курганний могильник скіфського часу, що складається з 5 насипів. Некрополь, виявлений О. Б. Супрунечком у 1994 році, зареєстрований у науковій концепції заповідника під номером 54³. Існування поховального комплексу поряд із

¹ Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (1 тис. до н. е. – 1 тис. н. е.). Полтава, 2010. С. 92.

² Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 році. // НА ІА НАНУ. 2017/б.н. Арк. 18-19.

³ Супрунечко О. Б. Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. Археологія. Полтава, 1996. С. 44.

житловим поселенням підтверджує стаціонарний характер і важливість цієї ділянки для ранньої громади.

Під час розвідувальних робіт 1999 року археологам вдалося помітити на території поселення 2 зольника-попелища висотою 0,3 – 0,4 м і діаметром 15 і 20 м. Наявність цих зольників в черговий раз підтверджує поширення «зольничної культури» серед населення західної округи, як це було зафіксовано на Геюсовому Яру, та, ймовірно, Саранчівці¹.

На поселенні Лазьки I археологічні розкопки не проводилися. Вся інформація ґрунтується лише на розвідках – візуальних обстеженнях та зборі підйомного матеріалу 1999 та 2017 років. Це свідчить про те, що потенціал пам'ятки є недостатньо розкритим і потребує подальшого, більш масштабного, польового вивчення.

Резюмуючи, Лазьки I є прикладом невеликого, але стаціонарного ранньоскіфського поселення західної округи, яке має виразний культовий маркер (зольники) і функціонально було пов'язане з некрополем. Його розташування біля оборонних споруд Великого укріплення підкреслює інтеграцію в систему комплексу вже на ранніх етапах.

Підсумовуючи вищеописані дані про поселення, стає зрозуміло, що ранній етап функціонування Більського археологічного комплексу, що охоплює період кінця VIII – першу половину VII ст. до н. е., є визначальним для розуміння генезису протоміської структури, яка згодом перетворилася на велетенський мегаполіс площею понад 5000 га. Цей період характеризується концентрацією осілості у західній окрузі, вздовж річки Суха Грунь, що стало прямим наслідком міграційних процесів та заклало основу для подальшого розвитку Гелону.

Вибір місця для перших поселень був обумовлений, насамперед, господарсько-природничими факторами, а саме – пріоритетом доступу до

¹ Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» - УСК «Селещина», на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. ф. е. спр. 1999/68.

водних ресурсів та аграрного потенціалу. Згідно з даними, 5 із 6 ключових ранніх поселень, зокрема, Перемирки I, Саранчівка та Лазьківські ставки I, локалізовані на мисоподібних виступах правого корінного берега річки Суха Грунь. Така топографія забезпечувала природний захист і придатні умови для ведення скотарсько-землеробського господарства.

Поселення західної округи демонструють тісний топографічний зв'язок із центром. Пам'ятки, як-от Перемирки I, розташовані лише за 12 м від валів Західного укріплення, яке функціонувало з кінця VIII ст. до н. е. до середини V ст. до н. е. Ця близькість підтверджує, що вже на ранньому етапі формувалася привальна зона максимальної функціональної залежності. Додатково, наявність курганного могильника біля Перемірок I змусила будівельників змістити вали у VI ст. до н. е., що підкреслює сакральну цінність цієї ранньої території. Єдиним винятком є Привороття, яке, попри ранню хронологію, розташоване на вододільному плато і, ймовірно, було штучно відділене від Великого укріплення пізніше, що дає підстави вважати його контрольним чи придорожнім пунктом.

Ключовим елементом, що диференціює раннє населення західної округи, є домінування феномену зольників-попелищ. Наявність цього культурного маркера, не зафіксованого у Приворотті та свідомо підкреслена відсутність у Перемірках I, чітко засвідчує культурну специфіку більшості поселень, а саме поширення «зольничної культури» та сакрального значення цих земель. До прикладу, зольники, які слугували для культових або господарських потреб, були зафіксовані на Геюсовому Яру (5 великих насипів до 40 м в діаметрі), Лазьківських ставках I (3 зольники) та Лазьках I (2 зольники). Їхнє існування є ключовим доказом належності населення до «зольничної культури», що, ймовірно, пов'язано з місцевим субстратом або ранніми культурними традиціями.

Археологічні дослідження на найбільших поселеннях підтвердили високий рівень осілого та стаціонарного господарювання. Поселення Саранчівка є найяскравішою ілюстрацією даної тези. В ході розкопок

виявлено 11 об'єктів, включаючи унікальні льохи у формі «перевернутої шляпки цвяха» з вирізаними східцями та підбоями. Ці глибокі та складні стаціонарні споруди є прямим доказом високої організації осілого життя та необхідності у надійних сховищах для аграрних продуктів. На цій же пам'ятці було виявлено залишки наземного побутового приміщення з розвалом пічки та шарами золи, а на Лазьківських ставках I було відкрито житлове приміщення на рівні давньої денної поверхні, що разом із вільною забудовою, свідчить про тим осілості, відмінний від щільної забудови пізніших центрів. Натомість, Лазьки I є прикладом поселення, яке нерозривно пов'язане з курганным могильником, що підкреслює його стаціонарний соціально-територіальний статус.

Таким чином, ранній етап розвитку Більського археологічного комплексу не був фазою випадкового освоєння. Він являв собою первинне культурно-господарське ядро у західній окрузі, яке виникло внаслідок міграції у кінці VIII ст. до н. е., відрізнялося високим рівнем осілого аграрного господарства та мало культурну специфіку, позначену феноменом зольників, що обумовило його ранню та складну інтеграцію в систему протоміського комплексу.

Розділ 3: Розвиток поселенської структури у другій половині VI – першій половині V ст. до н. е.)

Період другої половини VI – першої половини V ст. до н. е. став часом максимальної територіальної експансії, економічного розквіту та функціональної ієрархізації Більського археологічного комплексу, перетворивши його з раннього протоміського утворення на повноцінний регіональний центр. Якщо попередній етап був сфокусований на формуванні ядра в західній окрузі з її культурною специфікою та феноменом зольників, то даний період характеризується просторовим розширенням та уніфікацією поселенської мережі.

Просторова диференціація поселенської структури у період розквіту безпосередньо корелювала з топографічними та ґрунтовими умовами відповідних територій. Якщо поселення раннього етапу в західній окрузі розташовувались переважно на мисах плато правого корінного берега річки Суха Грунь, то поселення етапу розквіту східної округи обирали першу надзаплавну терасу правого корінного берега річки Ворскла, планомірна експансія на береги якої є ключовою ознакою даного етапу. Ця експансія була синхронізована з будівництвом та активним функціонуванням Східного укріплення.

Ця топографічна відмінність має визначальне економічне значення, а саме логістичну перевагу. Розташування на Ворсклі забезпечувало прямий доступ до річкового шляху, який був ключовою транспортною артерією для торгівлі та перевезення великих обсягів вантажів. Це підтверджує функцію східної хори як логістично-торговельного коридору, що значно посилило економічні контакти Гелону з античними полісами Північного Причорномор'я.

Територія східної округи характеризується світло-сірими піщаними ґрунтами, що залягають на значній потужності. Хоча ці ґрунти менш родючі, ніж чорноземи плато, їхня близькість до річкової заплави, ймовірно,

дозволяла здійснювати інтенсивне аграрне виробництво в заплавлених зонах. Піщаний ґрунт та близьке залягання ґрунтових вод висували особливі вимоги до будівництва сховищ. Саме тут фіксується виняткова концентрація глибоких інженерно складних льохів, що було необхідним для сухого та довгострокового зберігання зерна.

Таким чином, топографічний аналіз чітко підтверджує гіпотезу про функціональну спеціалізацію. Тоді як західна хоча виконувала функцію ремісничого передгороддя, східна ж була аграрно-складською базою Більського городища. Також у цей період формується біполярна модель функціонування городища, де Західне та Східне укріплення контролювали відповідні сектори округи.

У цей період інтенсивного будівництва та припливу нового населення спостерігається уніфікація культурного ландшафту округи. На відміну від раннього етапу, на нових поселеннях східної округи практично відсутній феномен зольників. Це свідчить про зміну культурної традиції або переважання економічної функції над культовою у нових, планомірно освоєваних зонах. Самі ж поселення східної округи, зазвичай, виникають вже як синхронні висілки до Східного укріплення, підкреслюючи централізований характер управління територіями.

Період розквіту вимагав максимальної віддачі від округи для підтримки великого населення, зосередженого в укріпленнях. Тому поселення округи стають чітко спеціалізованими господарськими центрами.

Поселення **Барвінкова гора I** (Рис. 65–70), відоме з 1966 року як «шосте селище»¹, розташоване у Східній округі, є ключовим об'єктом, що засвідчує просторове розширення Більського комплексу в період його розквіту.

Поселення локалізується на краю плато правого корінного берега річки Ворскла, що підкреслює його стратегічне значення для контролю водного

¹ Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1966 году. // НА ІА НАНУ. 1965/7.

шляху та східних аграрних угідь, на відміну від ранніх поселень західної округи. Барвінкова гора I з заходу та півночі впритул прилягає до оборонних споруд Великого та Східного укріплень Більського городища. Це свідчить, що селище функціонувало як передгороддя або селище-супутник, безпосередньо інтегроване в оборонну та адміністративну систему Центру на етапі його розквіту. Площа пам'ятки становить близько 7,6 га, а її висота над рівнем заплави Ворскли сягає 70 – 80 м¹.

Існує гіпотеза, що Барвінкова гора I була частиною одного великого населеного пункту із поселенням, розташованим з внутрішньої сторони Великого укріплення, оскільки їх розділяють лише рів та вал, що складає менше 30 м. Це вказує на складну, багат шарову організацію простору в період розквіту.

На пам'ятці проводилися систематичні обстеження, що підтвердили її хронологію та господарський профіль. Знахідки, виявлені під час розвідок 2015 року, дозволяють датувати поселення в межах V – IV ст. до н. е.², тоді як обстеження 2018 року визначили його як середньоскіфський час³.

Шурфування 2015 року виявило досить потужний культурний шар – до 0,5 м, та зафіксувало округлий об'єкт господарського призначення, глибиною до 0,55 м⁴. Пізніші шурфи 2018 року (Рис. 71), закладені для перевірки перед будівельними роботами, підтвердили наявність культурного шару – 0,5 – 0,63 м, але археологічних об'єктів зафіксовано не було⁵.

На основі проведених археологічних досліджень, матеріальна культура поселення Барвінкова гора I, яке функціонувало як селище-передгороддя Східного та Великого укріплень, відбиває період розквіту Більського археологічного комплексу. Знахідки включають як предмети місцевого виробництва, так і рідкісні високохудожні імпортовані вироби. Керамічний

¹ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // НА ІА НАНУ. 2016.

² Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016... С. 185-186

³ Шапорда О. М., Штанько А. І., Овчаренко М. І. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 році. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ-Котельва, 2019. С. 142-149

⁴ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016... С. 185-186

⁵ Шапорда О. М., Штанько А. І., Овчаренко М. І. Розвідки на території Більського... С. 142-149

комплекс поселення відноситься до середньоскіфського часу і був виявлений під час шурфування та збору підйомного матеріалу. Переважають фрагменти ліпної кераміки, до яких належать уламки вінець горщиків з типовим орнаментуванням. Знайдено фрагменти чорнолискованих мисок, що є типовими для скіфської столової кераміки. Серед виробів з глини зафіксовано прясла біконічної форми та частину глиняної катушки, що свідчить про розвиток ткацтва та прядіння в господарстві поселення¹.

Особливу цінність становлять знахідки, пов'язані з кінською упряжжю та металообробкою, які є маркерами соціального статусу або військової функції (Рис. 72). Виявлено фрагменти червоноглиняної кружальної амфори, що підтверджує включення поселення у зовнішні торговельні зв'язки. Найбільш виразними є бронзові литі бляшки від кінської упряжі, які датуються V ст. до н. е., а саме, бляшка-нащічник у вигляді стилізованої голови лося, бляшка-нащічник у вигляді стилізованої задньої частини хижака родини котячих та унікальна бляшка-нащічник від кінської упряжі у вигляді лапи звіра. Окрім цього, знайдено залізне двостороннє тесло-сокиру клиноподібної форми, розширене до низу, з боковими трикутними виступами-«крилами» (Рис. 73). Також виявлено фрагменти кварцитової зернотерки та кам'яний розтирач, що підтверджує аграрно-господарський профіль поселення, та виплеск-зливоч бронзи, який є рештками місцевого ливарного виробництва².

Таким чином, матеріальна культура Барвінкової гори I свідчить про високий ступінь економічної інтеграції з центром, наявність власного ремесла та доступ до елітарного імпорту, що цілком відповідає його статусу ключового передгороддя в період розквіту Більського городища.

Окрім традиційних методів дослідження, на частині території поселення Барвінкова гора I, у 2018 році були проведені неінвазивні, а саме геомагнітні обстеження (рис. 74). Метою даних робіт було не лише

¹ Шапорда О. М., Штанько А. І., Овчаренко М. І. Розвідки на території Більського... С. 142-149

² Там само. С. 142-149

виявлення нових об'єктів, але й уточнення фортифікаційних споруд та зон інтенсивного господарського використання біля ключових точок доступу. Оскільки селище знаходиться в безпосередній близькості до фортифікаційних споруд, зокрема до східного в'їзду городища, вивчення цієї прибрамної зони було критично важливим, оскільки в'їзди та прилеглі до них ділянки часто містять залишки стародавніх воріт, сторожових веж або місць інтенсивної діяльності, пов'язані з контролем доступу до міста. Такі об'єкти, особливо якщо вони включали обпалену глину, вогнища чи конструкції, які суттєво деформували ґрунт, мали б залишити чіткий термічний або деформаційний магнітний слід, що піддається фіксації¹.

Таким чином, Барвінкова гора I є ілюстрацією експансії Більського комплексу на східному напрямку у VI – V ст. до н. е., що мало на меті контроль над Річкою Ворсклою. Її функціональна інтеграція з укріпленнями та ймовірна роль селища-передгороддя свідчить про ієрархічний характер поселенської структури на етапі розквіту, де територія хори безпосередньо забезпечувала і захищалася центральними укріпленнями. На відміну від ранніх поселень західної округи, на Барвінковій горі I немає згадок про зольники, що ймовірно, свідчить про культурну уніфікацію або зміну домінуючої функції на господарську чи оборонну в період максимального розвитку Гелона.

Поселення **Безодня III** (Рис. 75–79), розташоване у східній окрузі, є показовим прикладом освоєння річкової тераси Ворскли та ілюструє планомірний розвиток поселенської мережі в період розквіту Більського комплексу.

Пам'ятка локалізується на мисоподібному пониженні плато правого корінного берега річки Ворскла. Це підтверджує загальну стратегію східної округи, де поселення виникали на природних виступах, що забезпечувало доступ до річкових ресурсів. Безодня III розташована за 0,35 км на схід від

¹ Бондар К. М., Цюпа І. В., Карасьов О. О. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища у 2018 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ-Котельва, 2019 С. 19-26

оборонних споруд Великого укріплення та за 2,2 км на південь від Східної фортеці¹. Таке положення, з одного боку, демонструє тісну функціональну залежність від центрального укріплення, а з іншого – підтверджує роль проміжного вузла у східному секторі, контролюючи простір між двома головними оборонними центрами.

Перші археологічні дослідження на території селища експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ» провела у 2016 році (Рис. 80), спираючись на дані про ймовірне виявлення пам'ятки раніше. Зафіксовано культурний шар товщиною до 0,35 м. Материк зафіксовано на глибині 0,5 м від сучасної денної поверхні. У південній частині шурфу, на позначці 0,45 м, було виявлено округлий об'єкт господарського призначення глибиною 0,35 м (Рис. 81). Це, як і на інших поселеннях цього періоду, свідчить про осілий характер побуту та наявність стаціонарних господарських споруд. На основі зібраних матеріалів, поселення датується середньоскіфським часом, встановлені хронологічні рамки: VI – V ст. до н. е., що є синхронними з етапом максимальної експансії городища².

Матеріальна культура поселення Безодня III є репрезентативною для середньоскіфського часу і свідчить про осілий характер побуту. Зібрані матеріали відносяться до типового керамічного комплексу місцевого виробництва. Найбільш значущою знахідкою, що вказує на певні культурні або ритуальні аспекти життя є фрагмент нижньої частини глиняної чаші на ніжці з підставкою (Рис. 82)³. Цей уламок є унікальним артефактом, що підкреслює культурну цінність пам'ятки.

Безодня III є типовим прикладом господарського поселення-супутника східної округи, що виникло в період експансії. Його розташування на річковій терасі та близькість до обох головних укріплень підтверджує ідею про планомірну інтеграцію території навколо Більського городища. Наявність фіксованого господарського об'єкта підкреслює його роль у

¹ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016... С. 187

² Там само. С. 187.

³ Там само. С. 187.

підтримці осілого життя, характерного для округи в період її найбільшого економічного значення. Хоча поселення не має чітко виражених зольників, наявність спеціалізованої глиняної посудини та фіксованого господарського об'єкта підкреслює його роль як господарського поселення-супутника східної округи.

Поселення **Котельва II** (Рис. 83–86), розташоване у східній округі, є ключовим доказом інтенсивності освоєння та полікультурності річкових терас Ворскли, що характеризує період розквіту Більського городища.

Пам'ятка розташована вздовж краю першої надзаплавної тераси лівого берега річки Ворскла, на північ та захід від неї знаходиться заплава. Це ідеальна позиція для контролю водного шляху та використання заплавних ресурсів, що було критично важливим для економіки цього періоду.

Вже перше обстеження 1978 року, здійснене О. Б. Супрунечком, зафіксувало в місці вибірки піску поховання бабинської культури¹, що вказує на багат шаровість та тривалість освоєння цієї топографічно вигідної ділянки.

Площа пам'ятки становить 0,7 га, однак, її центральна частина зруйнована внаслідок несанкціонованого видобутку піску. Необхідність термінового дослідження через руйнування кар'єром зумовила проведення масштабних робіт 2021 (Рис. 87), 2022 та 2023 років.

Інтенсивні дослідження 2021 – 2022 років, що включали закладання 11 шурфів² та масштабні розкопки загальною площею до 365 м², були спрямовані на рятування пам'ятки та визначення її структури. Культурні нашарування, що складаються із сіро-коричневого супіску та чорного піску, зафіксовані до глибини 0,7 м. Загальна стратиграфія розкопів 2022 року показала чорний пісок культурних нашарувань потужністю до 0,4 м, який залягав на похованому нерушеному ґрунті. У розкопі № 2 були виявлені

¹ Супрунечко О. Б. Бабинське поховання на північно-західній околиці Котельви. // Феномен Більського городища – 2020. Київ-Котельва, 2021. С. 297–306.

² Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022. Київ-Котельва, 2023. С. 103-109.

залишки жител бронзового віку, що підтверджує полікультурний статус поселення.

На відміну від потужних зольників західної хори, на цьому поселенні культурний шар мав відносно невелику потужність, всього близько 0,5 м, залягаючи під шаром сучасного чорнозему та річкових відкладень. Він був представлений темним піщаним суглинком, насиченим вугіллям, фрагментами кераміки та кістками тварин. Найважливішим результатом є виявлення виняткової насиченості поселення об'єктами господарського призначення, що є ключовою ознакою для функціональних висілків східної хори періоду розквіту. А саме, у ході розкопок 2022 року на площі 365 м кв. було виявлено 39 об'єктів господарського призначення скіфського часу (Рис. 88–90). Це свідчить про інтенсивне використання ділянки як виробничої та складської бази. Об'єкти є переважно великими округлими або овальними господарськими ямами, що переважно мали усічено-конічну або грушоподібну форму. Серед них виділяються: глибокі льохи: об'єкти № 28 та № 33 мають значну глибину, до 2,6 та 2,18 м відповідно, та підбій до 0,5 м, що робить їх схожими на складні льохи, характерні для стаціонарних аграрних поселень; ями зі сходинками: об'єкти № 9, 10, 11 та 24 мали уступи з боків, що полегшувало доступ і підкреслювало їхню функціональність, подібно до ранніх об'єктів у західній окрузі. Заповнення ям було багатошаровим: нижні пласти склалися з чистого ґрунту, що осідав після використання ями як зерносховища, а верхні – із побутового сміття та великої кількості фрагментів античних амфор, що вказує на інтенсивне господарське життя після того, як льохи перестали використовуватись за прямим призначенням¹. Така концентрація об'єктів, майже 1 яма на 9 м кв., є унікальною для Більської округи і чітко підтверджує функцію цих поселень як основного накопичувального та розподільчого центру продовольства для укріпленого ядра.

¹ Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II... С. 109-120.

На обстежених ділянках житла типу землянок не було виявлено, що ймовірно, вказує на їхню сезонну або суто господарську функцію з невеликою кількістю постійних мешканців, які обслуговували склади. Хоча, не можна виключати, що житлова частина поселення була зруйнована внаслідок діяльності кар'єру, а те, що було досліджено – це вціліла лише господарська зона селища.

Продовження досліджень у 2023 році експедицією ІКЗ «Більськ»¹ стало прямим наслідком загрози руйнування пам'ятки та необхідності документування її унікальної господарської структури. Роботи 2023 року підтвердили актуальність та терміновість детального вивчення поселення. Ці дослідження є хронологічно найновішими і спрямовані на фіксацію та поглиблення знань про межі та характер забудови поселення до його повного руйнування кар'єром. Кожен наступний сезон, включаючи 2023 рік, дозволяв уточнювати потужність культурного шару та деталізувати просторове розміщення господарських споруд, які є прямим доказом ролі Котельви II як ключового виробничо-складського центру хори в період скіфського розквіту.

Матеріальна культура поселення Котельва II є ключовим відображенням його статусу як виробничо-складської бази східної хори. Комплекс знахідок, виявлений під час масштабних рятувальних розкопок, зокрема у 2022 році, демонструє високий рівень інтеграції в торгівлю та розвиток місцевих ремісничих традицій.

Основу комплексу складає ліпний посуд місцевого виробництва скіфського часу, однак його наліз дозволяє виокремити чіткі зміни в керамічних традиціях на межі раннього та середнього скіфського періодів. Посуд представлений переважно злегка профільованими горщиками, які використовувалися як кухонний посуд. Вони часто мають орнаментацию (рис. 91). На пізніших горизонтах спостерігається поява кухонного посуду з вираженим профілем корпусу та зникнення наліпної орнаментации. Столовий

¹ Шапорда О. М., Семененко А. О., Пономаренко М. В. Роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» на поселенні Котельва II та в його окрузі у 2023 році. // Археологічні дослідження Більського городища 2023. Харків -Котельва, 2024. С. 254-284

посуд представлений тонкостінними мисками та черпаками з архаїчними морфологічними ознаками, часто з полірованою поверхнею (Рис. 92). Також присутні великі горщики, або ж корчаги, які так само мають поліровану поверхню, що вказує на їхнє використання як тари для зберігання¹ (Рис. 93).

Виняткова кількість античних знахідок підтверджує логістичну функцію поселення, яке розташоване на річковому шляху Ворскли, що є рідкістю для поселень цього регіону. Знайдено фрагменти античної кераміки, що походять із ключових торговельних центрів античності: Хіос (Рис. 94), Клазомени (Рис. 96), Фасос (Рис. 95) та Абдера. Це свідчить про інтенсивний обмін і забезпечує чіткі межі для датування. Також зафіксовані фрагменти грецького столового посуду з Аттики та Ольвії. Наявність саме столового посуду, а не лише тарного, свідчить про високий ступінь інтеграції населення до системи торгівлі та, можливо, про його високий соціальний статус або ключову адміністративну роль у розподілі імпорту. Матеріали Котельви II відображають високий рівень ремесла та військової готовності. Серед знахідок присутні вироби з металів, включаючи залізні вістря стріл, що вказує на військовий аспект життя².

Матеріали часто походять із господарських та зернових ям. Таким чином, матеріальна культура Котельви II є прямим доказом масштабного освоєння східної хори в період розквіту, де місцеві керамічні традиції поєднуються з активним зовнішнім імпортом, а вся територія функціонує як полікультурна виробнича база.

Ситуація на поселенні Котельва II, яке невпинно руйнується через незаконне розширення піщаного кар'єра, вимагає максимальної фіксації дослідженої території (Рис. 97). Перед початком широкомасштабних рятивних робіт було створено ортофотоплан усієї території пам'ятки (Рис. 98). Ортофотозйомка була виконана за допомогою безпілотного літального апарату на висоті 100 м. Для забезпечення високої точності

¹ Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II... С. 109-120.

² Там само. С. 109-120.

планово-висотного моделювання використовувалися контрольні точки, координати яких визначено за допомогою GNSS приймача в режимі RTK. При документуванні досліджених ділянок застосовувалися паралельно геодезичний, фотограмметричний методи та аерофотознімання, що дозволило отримати відображення об'єкта у віртуальному просторі¹.

Отримана геопросторова інформація має критичне практичне та юридичне значення. Дані ДЗЗ (супутникові знімки, ортофотоплан) та польові обміри з використанням геодезичного обладнання можуть бути використані як електронний доказ у суді для притягнення до відповідальності за нанесену шкоду археологічним об'єктам. Точне визначення пошкодженої площі є найбільш проблемною змінною у формулі вирахування збитків. Застосування точних приладів вимірювання та ретроспективних даних ДЗЗ дозволить із великою точністю встановити площу пошкоджень. Використання алгоритму зворотної хронології у геопросторових сервісах, наприклад Google Earth Timelapse (Рис. 99–100), дозволяє визначити час початку функціонування кар'єра та відтворити втрачений рельєф пам'ятки, з'ясовуючи її первісну площу. Таким чином, комплексний підхід, що включає ДЗЗ та геодезичні обміри, є ключовим для документування, моніторингу стану та захисту археологічних пам'яток округи Більського городища.

Резюмуючи, Котельва II є яскравим доказом максимальної інтенсивності освоєння річкової тераси Ворскли на етапі розквіту. Його полікультурний статус та виняткова концентрація глибоких господарських ям та льохів підтверджує, що східна округа функціонувала як ключова виробничо-складська база, забезпечуючи Центр ресурсами, що було критично для підтримки протоміського мегаполіса.

¹ Коротя О. В. Сучасні можливості та перспективи моніторингу пам'яток археології. // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8-9 грудня 2023 р.). Ч. 1. Суми, 2023. с. 142-145.

Поселення **Холодівщина II** (Рис. 101–106), виявлене у 2001 році Охоронною експедицією ЦОДПА¹, є важливим прикладом функціональної спеціалізації у західній окрузі, що характеризує період розквіту.

Пам'ятка розташована на мисоподібному схилі правого корінного берега Більського струмка, відомого також як річка Тарапунька, яка є правою притокою річки Суха Грунь. Холодівщина II знаходиться поблизу північно-західного кута Великого укріплення. Орієнтовна площа поселення становить 5,6 га. Розташування поселення поряд із давнім в'їздом до Великого укріплення надає йому ознак придорожного селища-передмістя та господарського висілку мешканців поза межами фортеці². Це підкреслює його роль у логістиці та забезпеченні Центру, характерну для періоду максимальної інтенсивності.

Головна відмінність Холодівщина II полягає у виявленні свідчень виробничої спеціалізації населення. Під час наглядових робіт по трасі прокладання траншеї газоконденсатпроводу на південній околиці поселення було виявлено рештки залізообробного горна скіфської епохи. Діаметр горна становив 0,8 – 0,9 м, а його основа залягала на глибині близько 0,8 м від рівня сучасної денної поверхні. Це свідчить про наявність металообробного ремесла безпосередньо у прилеглий окрузі, що дає змогу виділити Холодівщину II як спеціалізований ремісничий осередок, що постачав центру металеві вироби. Розташування горна на периметрі городища мінімізувало ризики пожеж у центрі та спрощувало логістику сировини. Культурні нашарування поселення, розташованого поблизу валу, містили залишки життєдіяльності та сліди потужних вогнищ, але не були достатньо потужними і становлять лише 0,3 – 0,4 м³.

Таким чином, Холодівщина II є цінним прикладом функціональної диференціації округи Більського городища на етапі розквіту. Наявність

¹ Кулатова І., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // НА ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327. Арк. 28.

² Там само. Арк. 28.

³ Там само. Арк. 28.

залізообробного горна підтверджує, що периферійні селища не обмежувалися лише аграрним профілем, як ранні об'єкти, а виконували ремісничі функції, необхідні для підтримки протоміського комплексу. Його статус придорожного селища-передмістя біля важливого в'їзду до Великого укріплення підкреслює його роль у логістиці та виробництві в системі «Центри-Периферія».

Поселення **Мамрої I** (Рис. 107–112), відоме з 1965 року¹ є ключовим об'єктом західної округи, що відображає максимальну інтенсивність освоєння території та її тісний зв'язок із сакральноритуальною зоною на етапі розквіту.

Пам'ятка розташована в однойменному урочищі на північному лівому березі обводненої балки, яка є притокою річки Суха Грунь. Поселення займає виняткове місце, розташовуючись на південь від могильника Скоробір та на південний схід від майдану Великий Скоробір². Така безпосередня близькість до великих некропольних та ритуальних комплексів підкреслює високий соціально-територіальний статус поселення та його функціональну інтеграцію, що виходить за межі суто господарського висілка. Пам'ятка має багат шаровий характер, що включає як ранній залізний вік, так і нашарування черняхівської культури. Це свідчить про топографічну вигідність місця та його тривале освоєння.

Матеріальна культура поселення Мамрої I відома здебільшого завдяки збору підйомного матеріалу та розвідкам, оскільки стаціонарні розкопки на даній пам'ятці не проводились. Основна маса археологічного матеріалу належить до скіфського часу, що відповідає періоду розквіту. Керамічний комплекс представлений фрагментами, що є типовими для місцевого виробництва. Переважно – це уламки вінець ліпних горщиків, які часто орнаментовані. Окрім цього, виявлено фрагмент ручки черпака (рис. 113).

¹ Андрієнко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. // НА ІА НАНУ. Спр. 1965/71.

² Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р... С. 217-218.

За результатами поверхневого огляду 2017 року, територія поширення підйомного матеріалу охоплює площу близько 13 га¹. Цей масштаб робить Мамрої I одним із найбільших поселень в окрузі Більського городища. Попри тривалу історію виявлення та обстежень, археологічні розкопки на поселенні не проводились. Його величезна площа та потенційний зв'язок із могильником чи майданом роблять його критично важливим для майбутнього вивчення планувальної структури округи.

Поселення **Старий Кар'єр** (Рис. 114–117) є критично важливою пам'яткою Східної округи, що ілюструє максимальну інтенсивність освоєння річкової тераси Ворскли на етапі розквіту та водночас демонструє проблематику руйнування археологічної спадщини.

Пам'ятка розташована на невеликому мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси лівого берега річки Ворскла. Площа поселення, за новітніми даними сягає 6,5 га. Старий Кар'єр є полікультурним комплексом. Розкопки 2022 року² виявили та дослідження 2024 року³ підтвердили наявність нашарувань пізньої бронзи та скіфського періоду. Центральна частина пам'ятки зруйнована кар'єром. Попри це, у 2022 році, після не виявлення матеріалів фахівцями ЦОДПА, було надано погодження на розробку кар'єру, що призвело до руйнування пам'ятки. Завдяки клопотанням ІКЗ «Більськ» у 2022 році поселення було включено до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

Систематичні дослідження підтвердили виняткову господарську насиченість поселення, характерну для округи в період розквіту. У розкопках 2022 року було виявлено 18 об'єктів раннього залізного віку та 9 об'єктів доби пізньої бронзи (Рис. 118–122). Скіфські споруди представлені переважно господарськими ямами та льохами зі складною конструкцією.

¹ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території... С. 156-157.

² Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022. Київ-Котельва, 2023. С. 42.

³ Шапорда О. М., Чуділовська А. О., Семененко А. О. Нові дослідження пам'яток лівого берега Ворскли біля Котельви у 2024 році. // Археологічні дослідження Більського городища 2024. (у друці).

Численні ями мали уступи-сходинки або підбої, що свідчить про стаціонарне та функціональне використання як складської бази. Знахідки скіфського часу включають типовий набір кераміки з проколами, наліпними валиками, защипами, а також античний кружальний посуд та вироби з бронзи та заліза, що датуються кінцем VI – початком V ст. до н. е.¹

Результати 2024 року підтвердили ключові наукові відкриття, що стосуються обох культурних горизонтів. Колекція артефактів скіфського часу 2024 року повністю відповідає хронологічній позиції кінця VI – початку V ст. до н. е. Старий Кар'єр функціонував як потужна виробнича та складська база хори, що отримувала античний імпорт².

Задля отримання точної цифрової копії території та для документування стану збереження пам'ятки в умовах її руйнування, на дослідженій території поселення було проведено LiDAR-сканування. Сформовано ЦМР та 3D-модель розкопаної площі, насиченої господарськими спорудами (Рис. 123–124). Це забезпечує основу для віртуальної реконструкції виробничо-складської бази східної округи та подальшого просторового аналізу³.

Матеріальна культура поселення Старий Кар'єр, яка є однією з найбільш репрезентативних для східної округи, переважно походить із стаціонарних господарських об'єктів. Кераміка датується кінцем VI – першою половиною V ст. до н. е. і відображає місцеві виробничі традиції. Переважають фрагменти горщиків, що мають типову для цього періоду орнаментацию (Рис. 125–127, 137). Виявлено глиняні прясла конічної та біконічної форми та фрагменти глиняних катушок, що підтверджує заняття ткацтвом та прядінням (Рис. 128). Серед знахідок присутні вироби з металів, що свідчить про ремісничу діяльність (Рис. 129–130). Окремо слід відзначити унікальний астрагал великої рогатої худоби зі слідами горіння, ймовірно

¹ Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр... С. 42.

² Шапорда О. М., Чуділовська А. О., Семененко А. О. Нові дослідження пам'яток... (у друці).

³ Корост І. І., Коротя О. В. Підсумки LiDAR-досліджень археологічних пам'яток на території Історико-культурного заповідника «Більськ» // Археологія і давня історія України. 54(2). 2025. С. 180-190.

використовувався як світильник (Рис. 131). Виявлено фрагменти зернотерок та кам'яні розтирачі, що підтверджує осіле землеробське господарство. Часто фіксуються фрагменти античних амфор (Рис. 132–136), що є звичайним для поселень східної округи, які контролювали річкові торговельні шляхи.

Отже, Старий Кар'єр, поряд із Котельвою II, є головним доказом масштабного освоєння східної округи в період розквіту. Його багат шаровість, виняткова насиченість господарськими спорудами та новітні відкриття 2024 року підкреслюють його роль як полікультурного, поліфункціонального виробничого вузла у системі Більського комплексу.

Поселення **Зелен Яр** (Рис. 138–139) є новітнім відкриттям, яке підтверджує високу щільність поселенської мережі та її культурну інтеграцію в східну округу в період розквіту.

На початках новітніх досліджень дане поселення не відокремлювалось як окремий об'єкт, а вважалось продовженням поселення Котельва II. Пам'ятка розташована на вкритому лісом підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега річки Ворскла. Вона знаходиться лише за 500 м на північний захід від Котельви II, формуючи разом з ним єдиний виробничо-логістичний вузол на лівому березі Ворскли. Площа поселення становить 7,6 га¹.

Інтенсивні дослідження 2024 року були сфокусовані на цій пам'ятці². Було виявлено культурні нашарування доби раннього заліза. У шурфі № 1 зафіксовано господарську яму, у якій на глибині 0,5 м було знайдено розвал глиняного ліпленого горщика. У культурному шарі виявлено фрагменти античного посуду та ліпленої кераміки скіфського часу. Найбільшу наукову цінність має майже цілий ліплений скіфський горщик, знайдений у 2024 році. Виріб датується кінцем VI – третьою чвертю V ст. до н. е.³

Завдяки LiDAR-дослідженням вдалося отримати точні дані про межі та місце розташування поселення на залісненій поверхні. Це було критично для

¹ Шапорда О. М., Чуділовська А. О., Семененко А. О. Нові дослідження пам'яток... (у друці).

² Там само. (у друці).

³ Зубрева А. О. Історія одного горщика. // Археологічні дослідження Більського городища 2024. (у друці).

уточнення просторової моделі хори, де багато селищ розміщено у лісовій масивах¹.

Резюмуючи, поселення Зелен Яр є важливим доказом масштабної, планомірної забудови лівобережжя Ворскли в період розквіту. Його виділення в окремий об'єкт та висока якість матеріальної культури підкреслюють функцію як виробничого висілку, тісно пов'язаного з Котельвою II та інтегрованого у систему протоміського комплексу.

Поселення **Безодня II** (Рис. 140–143) є важливим прикладом освоєння мисоподібного виступу річки Ворскла у період розквіту Більського комплексу. Воно ілюструє стратегічне розміщення поселень на східній околиці.

Пам'ятка розташована на мису правого корінного берега річки Ворскла, на значній висоті над заплавою – близько 60 м. Поселення розміщене лише за 0,2 км на схід від оборонних споруд та за 1,2 км на північний схід від південного в'їзду до Великого укріплення Більського городища. Така безпосередня близькість до оборонної лінії підтверджує його статус як поселення-супутника або привального висілку в період експансії. Площа пам'ятки становить близько 1,6 га, що відносить її до категорії невеликих, але стратегічно важливих поселень².

Безодня II була виявлена експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2016 році. На час досліджень поверхня поселення була задернована та поросла густою рослинністю. Незважаючи на це, археологам вдалося виявити фрагменти ліпної кераміки раннього залізного віку при огляді викидів кротовин. Знахідки дозволяють датувати поселення V ст. до н. е., що чітко відповідає періоду розквіту Більського городища³.

¹ Корост І. І., Корота О. В. Підсумки LIDAR-досліджень... С. 180-190.

² Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016... С. 224.

³ Там само. С. 224.

На поверхні поселення науковці зафіксували 3 округлих пагорби діаметром до 15 м та висотою 0,2 м, які, можливо, є зольними насипами¹. Хоча це лише припущення, така фіксація є важливою для порівняння з поселеннями західної округи, де зольники є чітко визначеним культурним маркером.

Для визначення потужності культурного шару було закладено 3 шурфи. Згідно зі стратиграфією, культурний шар є доволі насиченим і сягає до 1,0 м (Рис. 144). Зріз демонструє шари чорнозему або чорного ґрунту над передматериковим темним ґрунтом з домішками глини, який поступово переходить у материкову поверхню².

Матеріальна культура Безодні II є репрезентативною для середньоскіфського часу і свідчить про його статус як поселення-супутника Великого укріплення. Знахідки належать до типового керамічного комплексу місцевого виробництва (Рис. 145). Кілька фрагментів ліпленої кераміки раннього залізного віку була виявлена у викидах ґрунту із кротовин. Було виявлено фрагмент стінки червоно глиняної кружальної античної амфори. Наявність імпорту, хоч і в невеликій кількості, підтверджує інтеграцію поселення у зовнішні торговельні зв'язки.

Безодня II є типовим привальним поселенням східної округи, синхронним із розквітом городища. Його розташування на річковій терасі Ворскли та потужний культурний шар свідчать про стабільність та інтенсивне освоєння території. Хоча наявність зольників є лише гіпотетичною, його функціональна інтеграція в оборонну лінію Великого укріплення є беззаперечною.

Поселення **Скоробір I** (Рис. 146–151) є важливим прикладом великомасштабного освоєння території західної округи в період розквіту, яке було тісно пов'язане із сакралью-ритуальною зоною комплексу.

¹ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // НА ІА НАНУ. 2019/б.н.

² Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016.... С. 224.

Пам'ятка була відкрита навесні 2016 року співробітниками Історико-культурного заповідника «Більськ»¹ та зафіксована дослідником В. В. Шерстюком того ж року². Виявлення відбулося завдяки використанню новітніх інтерактивних програм із супутниковими знімками, де були помічені плями на поверхні поля.

Поселення розташоване на краю плато крутого схилу струмка-притоки в межах плато лівого берега річки Суха Грунь. Його висота над руслом струмка-притоки становить близько 30 м. Скоробір I розташований за 1,0 км на південний захід від відомого майдану «Скоробір». Хоча майдан, ймовірно утворився внаслідок діяльності селітроварників у XVII ст., така близькість до великих топографічних об'єктів підкреслює його зв'язок із широким сакрально-ритуальним ландшафтом.

Площа пам'ятки сягає 28 га. Центральна частина поселення частково розділена невеликим вибалком. Цей значний масштаб вказує на його роль як великого, стаціонарного висілка округи. Виявлені матеріали, включаючи кераміку скіфського часу, дозволяють датувати поселення середньоскіфським часом, що чітко відносить його до періоду розквіту³.

При візуальному обстеженні на території поселення були зафіксовані зольники, на яких зібрано кераміку скіфського часу⁴. Цей факт підтверджує, що, на відміну від об'єктів східної округи, західна округа продовжувала зберігати маркер «зольничної культури» і в період розквіту.

На поселенні у 2016 році було проведено шурфування з метою з'ясування потужності культурних нашарувань та встановлення меж (Рис. 152–153). Шурф, закладений на східній периферії, зафіксував шар ріллі над пластом жовтого суглинку, який переходив у материкову глину.

¹ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р... С. 301-302.

² Шерстюк В. В. Нові поселення Західної округи Більського городища. // Археологічні дослідження Більського городища 2016. Київ-Котельва, 2017. С. 220-221.

³ Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р... С. 220-221.

⁴ Там само. С. 301-302.

Відсутність потужного, насиченого шару в зоні шурфу, ймовірно пов'язана з його розташуванням на краю поля, неподалік рівчака¹.

Нововиявлене поселення **Геюсів Яр II** (Рис. 154–155) є важливим об'єктом західної округи, яке, завдяки дослідженням 2024 року, дозволило розширити уявлення про розселення на північний захід від Більського городища. Пам'ятка є ключовою для підтвердження стійкості архаїчних культурних традицій у період розквіту.

Поселення Геюсів Яр II, виявлене експедицією ІКЗ «Більськ» у 2024 році, розташоване у верхів'ях Зайцевого яру, уздовж його лівого берега, в урочищі «Геюсове», на межі Полтавської та Сумської областей. Воно знаходиться неподалік від сполучення з Геюсовим яром, за 3,4 км на південний захід від села Куземин та за 2,7 км на північний схід від села Саранчівка.

Пам'ятка розташована на значній висоті – абсолютна висота ділянки становить 180 м, а висота на рівнем дна яру – близько 40 м. На північний захід від пам'ятки розташовується раніше виявлене поселення Геюсів Яр, що свідчить про концентрацію поселень на цій вигідній ділянці.

Геюсів Яр II є важливим поселенським об'єктом округи та складовою компонентою сільської околиці Більського городища. Його орієнтовна площа становить близько 4,1 га. Пам'ятка має значну історико-культурну цінність, а предметом охорони є рештки будівель, споруд та, вірогідно, поховань доби бронзи – раннього заліза, Нового часу, а також культурні напластування з артефактами – речовий, керамічний, остеологічний матеріали тощо. Об'єкт частково зберіг свою автентичність і пов'язаний із життя та господарською діяльністю населення Середнього Поворскля за доби бронзи – раннього заліза та козацького часу.

Дослідження 2024 року, що включали візуальний огляд та шурфування (16 шурфів), підтвердили збереження архаїчних культурних традицій на цій

¹ Шрамко І. Б., Задніков С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // НА ІА НАНУ. 2017.

ділянці. На території поселення зафіксовано чотири курганоподібні насипи, ймовірно зольники. Ґрунт пагорбів вирізнявся попелястим відтінком. Хоча для встановлення вузьких рамок існування селища наразі бракує матеріалу, наявність зольників вказує на те, що пам'ятка відноситься до скіфського часу і, ймовірно, датується межами VI – V ст. до н. е.

Культурні нашарування, що складаються з темно-сірого лісового ґрунту, зафіксовані до глибини 0,6 м. Шурф № 7 виявив сліди об'єкта № 1, грушоподібної форми, глибиною до 1,3 м, ймовірно, господарської ями з невеликим підбоям, де зібрано значну кількість ліпленого посуду.

Артефакти з поселення охоплюють кілька періодів: доба бронзи, скіфська епоха та Новий час. Керамічний матеріал скіфського періоду представлений уламками вінець, стінок та денць ліпленого посуду, включаючи зразки, прикрашені заціпами та проколами. Знайдені також глиняне пряслице та частина кварцитової зернотерки. Серед підйомного матеріалу виявлено кілька фрагментів кераміки, які попередньо можна датувати бронзовим віком за характерними розчосами та рядами наліпних валиків¹.

Таким чином, Геюсів Яр II не лише розширює географічні межі відомої мережі, але й є ключовою базою для вивчення культурної наступності та архаїчних традицій.

Період другої половини VI – першої половини V ст. до н. е. став часом максимальної територіальної експансії та функціональної ієрархізації Більського археологічного комплексу. Дослідження поселень цього періоду чітко засвідчують перехід від локально-специфічного раннього освоєння до планомірного та інтенсивного освоєння території хори, орієнтованого на економічну підтримку зростаючого протоміста.

¹ Шапорда О. М., Пономаренко М. В. Дослідження експедиції Історико-культурного заповідника Більськ у межах та окрузі Більського городища у 2024 році // Археологічні дослідження Більського городища 2024. (у друці).

Головною ознакою цього етапу є формування біполярної моделі освоєння території через активне включення східної округи у поселенську мережу. Поселення східної округи, такі як Барвінкова гора I, Безодня III, Котельва II та Зелен Яр, виникали на вигідних надзаплавних терасах Ворскли, забезпечуючи контроль над річковими торговельними шляхами та новими аграрними угіддями.

Об'єкти як-от Барвінкова гора I та Безодня II, розташовувались впритул до оборонних споруд Великого та Східного укріплень, функціонуючи як передгороддя та поселення-супутники. Це підтверджує ієрархічний характер структури, де хора була безпосередньо інтегрована в оборонну та адміністративну систему Центру.

Дослідження, включаючи новітні роботи на Зелен Яру та Котельві II – які на початках вважалися одним поселенням – дозволили виокремити самостійні, але функціонально пов'язані висілки, що формують єдиний виробничо-логістичний вузол на лівому березі Ворскли.

На цьому етапі поселення округи набувають статусу стаціонарних, високоорганізованих господарських баз, які забезпечували ресурсами зростаючий Центр. Поселення Котельва II та Старий Кар'єр демонструють виняткову концентрацію глибоких господарських ям і льохів зі складною конструкцією. Це є прямим доказом масштабного аграрно-складського профілю східної округи.

На західній окрузі, поселення Холодівщина II виконувало ремісничу функцію, про що свідчить виявлення залізообробного горна поблизу давнього в'їзду до Великого укріплення. Це підтверджує, що хора не обмежувалася лише аграрним профілем.

Пам'ятки річкової тераси Ворскли мають виражену полікультурність, що свідчить про топографічну вигідність ділянок і неперервну привабливість для осілості.

На нових поселеннях східної округи відсутній, або поки не підтверджений, феномен зольників, що домінував на ранньому етапі. Це

вказує на культурну уніфікацію або переважання економічної чи оборонної функції над культовою в період максимального розвитку. Водночас, західна округа продовжувала зберігати маркер зольників. Додатковим новітнім підтвердженням цієї диференціації слугує поселення Геюсів Яр II у західній окрузі, датоване VI – V ст. до н. е. При орієнтовній площі 4,1 га, воно є важливою складовою сільської околиці. Ключовим моментом є фіксація на його території чотирьох курганоподібних насипів, ймовірно, зольників, що остаточно доводить стійкість і збереження архаїчної «зольничної культури» на північно-західних рубежах хори в період її максимального розвитку. Крім Скіфського матеріалу, на поселенні зафіксовано полі культурність, а також господарські об'єкти та артефакти, що підтверджують його стаціонарний характер.

Інтенсивні рятувальні роботи 2022-2024 років на пам'ятках, що руйнуються кар'єрами, дозволили отримати еталонні артефакти, які підтверджують хронологічні рамки та високу якість матеріальної культури округи, інтегрованої в торговельні зв'язки.

Матеріальний комплекс, зафіксований на поселеннях другої половини VI – першої половини V ст. до н. е., є найбагатшим та найбільш девирсифікованим, що підтверджує пік економічної потужності хори.

На відміну від поодиноких знахідок на ранніх поселеннях, на Котельві II та Старому Кар'єрі було виявлено масштабну кількість фрагментів античних амфор. Переважають фрагменти від амфор, виготовлених у Гераклеї Понтійській та Хіосі. Ці типи амфор датуються кінцем VI та V ст. до н. е. Хіоські амфори мали характерну світло-сіру глину та циліндричні ручки, тоді як гераклеїські відзначалися більш товстостінною конструкцією та червонуватою глиною. Амфори є прямим доказом інтенсивної зовнішньої торгівлі та імпорту вина з грецьких полісів Чорномор'я. Наявність їхніх уламків у господарських ямах східної хори вказує на те, що ці поселення були не лише виробниками, але й пунктами перевантаження та споживання імпортованих товарів.

Ліпна кераміка цього періоду зберігає традиційні форми, але демонструє покращену якість випалу та більшу стандартизацію форм, що може свідчити про вплив гончарних традицій або централізацію виробництва. Починають з'являтися також тонкостінні миски та черпаки з характерними загладженими поверхнями.

Комплекс металевих знахідок відображає високий розвиток ремесла та військової справи. На поселеннях, особливо на Холодівщині II та Котельві II, було знайдено значну кількість залізних виробів: ножі з прямою або злегка вигнутою спинкою, шилоподібні інструменти та фрагменти серпів. Ці знахідки прямо підтверджують, що населення займалося сільським господарством, що вимагало міцних металевих знарядь, та високорозвиненим ремеслом. Бронзові вироби представлені в основному вістрями стріл скіфського типу. Ці вістря належать до поширених трилопатевих форм з втулками. Ця знахідка є доволі типовою для скіфських поселень і підкреслює військово-територіальну функцію хори.

Виявлено також кам'яні розтирачі та фрагменти глиняних пряслиць, що свідчить про обробку зерна та прядіння. Особливо цінних є знахідка тиглів та шлаків на Холодівщині II, які прямо пов'язуються із залишками горна, підтверджуючи місцеву металургійну діяльність. У сукупності, матеріальна культура етапу розквіту свідчить про глибоку економічну інтеграцію поселень округи з Більським городищем та їхню функціональну спеціалізацію: схід – торгівля та аграрний запас, захід – ремісниче виробництво та військова підтримка.

Таким чином, даний розділ доводить, що поселенська структура Більського городища у другій половині VI – першій половині V ст. до н. е. була ієрархічно організованою системою, в якій експансія на Ворсклу та функціональна спеціалізація хори стали головними чинниками економічної та політичної могутності Гелону.

Розділ 4: Більське городище та його округа в другій половині V – IV ст. до н. е.)

Період другої половини V – IV ст. до н. е. являє собою заключну, кризову фазу в історії функціонування Більського археологічного комплексу як значущого протоміського центру. Це час, коли досягнуті в період розквіту максимальні територіальні, економічні та демографічні показники починають стрімко деградувати, що неминуче відбилося на структурі поселенської мережі округи.

Хронологічні межі цього розділу охоплюють період, який в історії Скіфії прийнято асоціювати з кризою протодержавних утворень та початком політичної нестабільності, що посилювалася зовнішніми чинниками. Якщо попередній період характеризувався експансією, ієрархією та високою спеціалізацією господарства, то цей етап відзначається скороченням, депопуляцією та зміною пріоритетів на користь оборони та виживання. Аналіз поселенської структури в цей час набуває особливої важливості, оскільки дозволяє простежити, як саме економічний та політичний занепад трансформували соціально-просторовий ландшафт округи.

Головною проблемою, що постає в цьому розділі, є виявлення та інтерпретація механізмів деградації поселенської мережі хори. Ця деградація мала кілька ключових проявів.

Відбувається різке скорочення кількості функціонуючих поселень. Зокрема, інтенсивно освоєна у VI – V ст. до н. е. східна округа, де були зосереджені великі аграрно-складські бази, зазнає масового запустіння. Це свідчить про децентралізацію економіки та, можливо, про переміщення населення до більш безпечних, захищених місць.

Період другої половини V – IV ст. до н. е. ознаменувався кардинальною зміною функціонального призначення поселень хори. На зміну інтенсивному аграрно-складському профілю прийшла оборонно-виживальна модель, а функція поселень трансформувалась від економічних центрів до притулків.

Це супроводжувалося кардинальною контракцією поселенської мережі та різкою де інтенсифікацією господарського життя.

Ключовим свідченням кризи є топографічна концентрація залишків осілості безпосередньо біля оборонних валів Великого та Східного укріплень. Пам'ятки цього періоду, такі як Безодня IV та Східне поселення-передгороддя Східного укріплення стали архетипами цієї моделі. Вони розташовані впритул до зовнішньої сторони валів, що підтверджує, що головним критерієм вибору місця для життя стала не економічна вигода, а безпека та надійний захист в умовах нестабільності.

На зміну високоспеціалізованому виробництву попередньої доби приходить орієнтація на самозабезпечення. Знахідки пізнього періоду часто демонструють зменшення обсягів імпорту та уніфікацію, чи то примітивізацію, місцевого керамічного комплексу порівняно з яскравими артефактами періоду розквіту.

Матою даного розділу є реконструкція структури поселенської кризи на основі аналізу останніх форпостів життя округи, що датуються кінцем V – IV ст. до н. е. Будуть детально розглянуті об'єкти, які демонструють риси, характерні для цього етапу, включаючи їхню локалізацію, функціональне призначення та аналіз матеріальної культури, яка фіксує кінцеву фазу існування Більського комплексу в скіфський час.

Поселення **Цегельня** (Рис. 156–160) є археологічним свідченням фінальної фази функціонування хори Більського городища, ілюструючи тенденції до скорочення, концентрації та економічної деінтенсифікації, характерні для кризового періоду другої половини V – IV ст. до н. е.

Ключовим фактором, що визначає значення Цегельні для даного розділу, є її топографічна прив'язка та невеликий масштаб. Поселення, площею лише близько 1,25 га, розташоване на краю мисоподібного виступу правого корінного берега річки Ворскла і майже впритул наближене до

оборонних споруд Східного укріплення¹. Таке стратегічне розміщення підтверджує, що в умовах зростаючої зовнішньої нестабільності головним критерієм вибору місця для осілості стала не економічна вигода, як на великих аграрних центрах періоду розквіту, а безпека. Цегельня функціонувала як поселення-супутник або притулок для невеликої групи населення, що шукала захисту під стінами фортеці.

Стан археологічного матеріалу Цегельні є прямим індикатором економічної деградації, яка супроводжувала занепад протоміста. На відміну від потужних, багатооб'єктних поселень попереднього періоду, культурний шар раннього залізного віку на Цегельні визначений як слабкий. Хоча потужність залягання становить до 0,6 м, фіксація матеріалу була мінімальною².

Проведені у 2015 – 2016 роках шурфування виявили лише поодинокі фрагменти кружальної та ліпної кераміки. Така мала кількість знахідок та їхня невиразність не дозволяє впевнено встановити точні хронологічні рамки існування, що створює проблему аргументації для дослідників³. Це відображає перехід від інтенсивного виробництва хори до мінімального самозабезпечення в умовах кризи. Археологічні об'єкти майже не були зафіксовані, крім однієї округлої ями глибиною 0,2 м⁴. Ця відсутність свідчень про складні сховища, як-от льохи на Саранчівці чи Котельві II, підтверджує економічну деінтенсифікацію та скорочення потреби у великих складських комплексах.

В рамках масштабного проекту з впровадження інноваційних неінвазивних методів у вивчення Більського археологічного комплексу, поселення Цегельня було включено до переліку об'єктів, знятих за допомогою LiDAR-сканування з безпілотного літального апарату у 2024 році (Рис. 161). Це дослідження, що відбулося за значної організації та фінансової

¹ Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // НА ІА НАНУ. 2016.

² Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р... С. 184-185

³ Там само. С. 184-185.

⁴ Там само. С. 184-185.

підтримки міжнародних партнерів, зокрема, Німецького археологічного інституту, мало на меті отримати високоточну цифрову фіксацію ключових об'єктів округи¹.

Застосування LiDAR-технології на поселенні Цегельня забезпечило якісний стрибок у документуванні. Зйомка з БПЛА дозволила створити детальну ЦМР з високою просторовою роздільною здатністю, що є особливо цінним для об'єктів, розташованих на заліснених або зарослих ділянках. Отримана модель дає змогу фільтрувати рослинний покрив і виявляти ледь помітні мікрорельєфні ознаки археологічних об'єктів, наприклад сліди стародавніх валів, ровів або контури господарських ям, які не фіксуються під час традиційного візуального огляду чи навіть стандартної топозйомки².

Дані LiDAR-сканування дозволяють точно визначити фактичну площу та конфігурацію поселення, а також його просторовий зв'язок із валами Східного укріплення. Це критично важливо для уточнення гіпотези про його функцію як інтегрованого елемента хори. Резюмуючи, LiDAR-зйомка поселення Цегельня забезпечила не лише сучасну цифрову паспортизацію об'єкта, а й надала фундаментальну топографічну основу для подальшого геоінформаційного аналізу та моніторингу стану збереженості пам'ятки.

Таким чином, поселення Цегельня слугує археологічним маркером завершальної фази функціонування комплексу. Його характеристики – це мінімальний розмір, слабкий культурний шар і топографічна концентрація біля оборонних валів Східного укріплення – чітко підтверджують гіпотезу про депопуляцію округи та переорієнтацію залишків населення на виживання та безпеку в умовах економічної та політичної кризи V – IV ст. до н. е.

Поселення **Пристань** (Рис. 162–167), виявлене у 2017 році³, є важливим свідченням того, як відбувався процес контракції та переорієнтації поселенської мережі хори на початкових етапах кризи. На відміну від

¹ Корост І. І., Коротя О. В. Підсумки LiDAR-досліджень... С. 180-190.

² Там само. С. 180-190.

³ Шрамко І. Б., Задніков, С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // НА ІА НАНУ. 2017.

Цегельні, яка демонструвала виняткове тяжіння до валів укріплень, Пристань підкреслює збереження, хоча й ослабленої, орієнтації на річкову господарську активність.

Селище розташоване на правому березі річки Ворскла, за 0,63 км на схід від оборонної лінії Східного укріплення, та лише за 0,27 км на захід від стариці річки Ворскла¹. Таке розміщення вказує на ключові моменти, характерні для перехідного періоду.

Попри те, що Пристань знаходиться далі від валів, ніж Цегельня, її відносна близькість до Східного укріплення все ще підтверджує тенденцію до концентрації навколо головних захисних споруд. Дане поселення є одним із засвідчених точок осілости округи, що свідомо розташоване для використання водних ресурсів заплави Ворскли. Його назва та локація дозволяють припустити, що селище, можливо, виконувало функцію тимчасового пункту рибальства, переправи або невеликого портового майданчика для обслуговування річкового трафіку.

Характер археологічного матеріалу та результати шурфування підтверджують, що Пристань не була довготривалим чи високо інтенсивним поселенням, що відповідає картині скорочення мережі. Три закладені шурфи зафіксували невелику кількість кераміки. У двох із трьох шурфів знахідки були невиразними або незначними, що свідчить про низьку інтенсивність використання цієї ділянки. Культурний шар тут сформувався в межах шару ріллі та жовтого суглинку, до 0,4 м, що не вказує на потужне чи тривале осіле життя (Рис. 168). На основі зібраного матеріалу поселення впевнено датується V – IV ст. до н. е.² Цей середньоскіфський час є критичним, демонструючи, що Пристань функціонувала в той самий період, коли великі поселення східної округи, на кшталт Зелен Яру чи Старого Кар'єру, вже, ймовірно, були покинуті або стрімко деградували.

¹ Задніков С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. Археологічні дослідження Більського городища 2017. ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». Котельва-Київ, 2018. С. 174.

² Шрамко І. Б., Задніков, С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // Науковий архів ІА НАНУ. 2017.

Найважливішим маркером, що відрізняє Пристань, від майже безінформативного поселення Цегельня, є наявність імпорту. Серед зібраного підйомного матеріалу, окрім ліпної кераміки місцевого виробництва, було виявлено фрагмент дна античної столової посудини та шматок кременю зі слідами обробки¹ (Рис. 169).

Навіть на етапі занепаду, коли загальні обсяги імпорту суттєво зменшуються, Пристань засвідчує збереження зовнішніх культурних зв'язків, хоча й у вигляді мінімальних одиниць. Це може бути пов'язано саме з її топографічною прив'язкою до річки, яка до останнього залишалася артерією для торгівлі та комунікації.

Резюмуючи, Пристань несе подвійне значення для даного розділу. Вона підтверджує загальну тенденцію до скорочення поселень та їхню слабку інтенсивність, але водночас є доказом того, що річкова економіка та елементи імпорту зберігали свою актуальність у житті невеликих громад округи аж до кінцевої фази існування протоміського комплексу.

Східне поселення-передгороддя Східного укріплення (Рис. 170–175) є одним із найпізніших зафіксованих об'єктів округи, що ідеально ілюструє кризову концентрацію населення безпосередньо біля оборонних споруд у заключний період існування Більського археологічного комплексу.

Поселення вперше обстежене у 2019 році, розташоване на незначному виступі мису правого корінного берега річки Ворскла. Його північно-західна частина впритул прилягає до зовнішньої сторони південно-східної ділянки оборонної лінії Східного укріплення². Така тісна інтеграція в оборонний периметр підтверджує, що в цей кризовий період безпека була домінуючим фактором при виборі місця для осілости. Його назва «поселення-передгороддя» вказує на функцію захисного висілка, який мав забезпечувати додатковий огляд та оборону найближчих підступів до укріплення.

¹ Задніков С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. Археологічні дослідження Більського городища 2017. Котельва-Київ, 2018. С. 174-176.

² Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // НА ІА НАНУ. 2019/б.н.

З метою визначення потужності культурних нашарувань було проведено шурфування по периметру відомих меж поселення. Розвідувальні роботи встановили, що потужність культурного шару становить лише 0,3 – 0,4 м. така мінімальна потужність свідчить про короткий термін або низьку інтенсивність використання цієї ділянки, що є типовим для поселень заключної фази, які існували в умовах демографічного та економічного занепаду. На основі виявлених знахідок, поселення датується кінцем V – IV ст. до н. е.¹ Ця пізня хронологія підтверджує, що поселення функціонувало у завершальний період існування Більського комплексу. Артефакти представлені переважно фрагментами ліпного посуду епохи раннього залізного віку. Найбільш важливим датуючи-визначальним артефактом ж бронзове трилопатеве вістря стріли, виявлене у шурфі № 2².

Східне поселення-передгороддя Східного укріплення було включене до переліку пам'яток, які пройшли високоточне аеролазерне сканування, або ж LiDAR, у 2024 році (Рис. 176). Це дослідження, проведене в рамках широкої програми неінвазивної фіксації, мало на меті створити еталонну цифрову модель стратегічних об'єктів округи Більського городища.

Здійснення LiDAR-зйомки за допомогою дронної платформи на території цього передгороддя надало якісно новий рівень геопросторової інформації. Ключовим результатом стало отримання деталізованої ЦМР. Завдяки здатності лазерних імпульсів проникати крізь шар рослинного покриву, ЦМР відображає рельєф ґрунту без спотворень, спричинених чагарниками чи лісом. Отримана модель дозволяє дослідникам ідентифікувати та картографувати невиразні структурні аномалії мікрорельєфу, що можуть бути слідами стародавньої забудови, наприклад контури житлових западин, траншей чи невеликих господарських огорож, які неможливо виявити візуально³.

¹ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території... С.170-171.

² Там само. С.170-171.

³ Корост І. І., Коротя О. В. Підсумки LiDAR-досліджень...С. 180-190.

Дані LiDAR мають фундаментальне значення для верифікації точної конфігурації поселення та визначення його реальних меж. Це дозволяє точно моделювати його просторовий взаємозв'язок із лінією оборони Східного укріплення, підтверджуючи статут як невід'ємної складової фортифікаційно-поселенської структури¹. Таким чином, ця цифрова документація забезпечує надійну основу для подальшого моніторингу стану збереженості пам'ятки та інтеграції її в загальну геоінформаційну систему Більського археологічного комплексу.

Східне поселення-передгороддя Східного укріплення є архетипом кризової поселенської структури. Його розташування впритул до валів підтверджує тенденцію до концентрації, коли мешканці округи максимально скорочували відстань до захисту. Слабкий культурний шар і відсутність складних господарських об'єктів свідчать про економічну контракцію та перехід до мало інтенсивного господарювання, на відміну від виробничих центрів періоду розквіту. Таким чином, це селище виступає свідченням фінальної фази функціонування комплексу, де оборонний фактор став вирішальним.

Поселення **Безодня IV** (Рис. 177–182), виявлене у 2019 році², є найяскравішим археологічним свідченням фінальної кризи та оборонної концентрації населення, що існувало на заключному етапі історії Більського комплексу. На відміну від дрібних висілків біля Східного укріплення, Безодня IV розташовувалась у стратегічно найважливішій частині комплексу – впритул до зовнішньої сторони південно-східної ділянки лінії Великого укріплення.

Локалізація Безодні IV на мисоподібному виступі правого корінного берега Ворскли, безпосередньо біля валів найбільшої частини городища, свідчить про домінування оборонного фактора у виборі місця для осілості³.

¹ Корост І. І., Коротя О. В. Підсумки LiDAR-досліджень... С. 180-190.

² Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зінківського районів Полтавської області) у 2019 р. // НА ІА НАНУ. 2019/б.н.

³ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території... С. 164.

Це поселення функціонувало як центральний притулок, де залишки населення хори, імовірно, шукали максимально можливого захисту в умовах зростаючої політичної та військової нестабільності. Його існування є археологічним доказом максимальної концентрації поселенської мережі: населення відмовляється від великих, економічно вигідних, але незахищених територій, як на лівобережжі Ворскли, та концентрується на невеликих пільгових ділянках.

Незважаючи на кризовий період, Безодня IV демонструє відносно високу насиченість культурного шару, що вирізняє її від менш значущих поселень кінцевої фази, як-от Цегельня. Культурний шар залягає до глибини 0,6 м і в шурфі № 1 був зафіксований як «доволі насичений» (Рис. 183). Ця інтенсивність навіть дозволила виявити контури археологічного об'єкту, який ідентифікувався як імовірне житлове приміщення. Це, разом зі знахідками численних шматків глиняної обмазки, підтверджує, що поселення являло собою стабільний, хоча й компактний, житловий осередок. Виявлене в підйомному матеріалі бронзове вістря стріли забезпечує чітке датування пам'ятки кінцем V – IV ст. до н. е. Таким чином, Безодня IV належить до найпізнішої хвилі осілості на Більському городищі¹.

Наявність бронзового вістря стріли та пращового каменя вказує на постійну оборонну функцію поселення та його готовність до військових дій, що логічно впливає з його розташування біля головних укріплень. Незважаючи на загальне скорочення торгівлі, на поселенні було зафіксовано численні фрагменти античних червоно глиняних амфор. Це свідчить про те, що навіть у IV ст. до н. е. населення, сконцентроване біля Великого укріплення, зберігало мінімальні, але стабільні зовнішні торговельні зв'язки, на відміну від повної ізоляції, яка очікувалася б на цьому етапі. Основним же матеріалом залишається ліпний посуд місцевого виробництва.

Отже, Безодня IV є ключовим об'єктом даного розділу. Вона слугує не просто свідченням занепаду, а демонструє конкретну стратегію виживання –

¹ Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території... С. 164-165.

остаточну концентрацію населення округи навколо найбільшого оборонного периметра. Наявність житлової структури, пізнє датування та знахідки імпорту фіксують фінальний організований етап існування скіфського протоміського комплексу Більського городища.

Поселення **Холодівщина I** (Рис. 184–189), виявлене у 2001 році¹ та розташоване у західній окрузі, є унікальним об'єктом, що виступає хронологічним мостом, оскільки демонструє освоєння території з раннього до пізнього періоду, аж до кінцевої фази існування Більського комплексу. Його значний масштаб та багатство матеріалу вирізняють його серед інших поселень пізнього етапу.

Поселення займає мисоподібний край вододільного плато річок Тарапунька та Суха Грунь і відмежоване глибоким Зайцевим яром. Його площа, після уточнення меж у 2014 році, становить 24 га². Такий значний розмір, що зберігався до пізнього періоду, свідчить про високий економічний потенціал та тривалу важливість цієї ділянки західної округи.

У центральній частині пам'ятки виявлено 9 попелясто-глинистих скупчень, які інтерпретуються як рештки житлово-господарських комплексів та більш давні зольники. Наявність зольників, як і на інших ранніх об'єктах Західної округи, підтверджує, що освоєння території почалося ще у VII ст. до н. е.

Холодівщина I є ключовою для даного розділу, оскільки її культурний шар фіксує перехід від розквіту до занепаду. Комплекс керамічних виробів охоплює період від середини VI до кінця IV ст. до н. е. Це підтверджується знахідками: фрагмент ручки сіролискованого черпака з архаїчним ромбічним орнаментом у вигляді «геометричного птаха», заповненим білою пастою (кінець VII – VI ст. до н. е.). У виявленій господарській будівлі, у нижній частині заповнення зафіксовано керамічний матеріал датований кінцем V –

¹ Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001-2002рр. Київ, 2003. С. 25-28.

² Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / Корота О. В., Кравченко О. В., Овчаренко М. І. та ін. // Археологічні дослідження Більського городища 2013. Котельва-Київ, 2014.

серединою – кінцем IV ст. до н. е. Господарський характер поселення підтверджується виявленням уламків великих горщиків-зерновиків (піфосів) з масивним пальцево-розчленованим валиком та кам'яних виробів, включаючи кварцитові розтирачі та камені-розтирачі, що вказують на інтенсивну переробку сільськогосподарської продукції¹.

Навіть у період деградації, Холодівщина I зберігала зовнішні зв'язки та оборонну функцію, що ілюструє стратегію виживання. Виявлені предмети античного імпорту, включаючи ніжку амфори фасоського кола (V ст. до н. е.), фрагменти античних амфор та уламок ручки амфори, використаний як абразив, свідчать про збереження, хоча і ослабленого, торговельного обміну². Наявність залізного дволопатевого втульчастого вістря стріли (що належить до 4 хронологічної групи Г. І. Мелюкової³) вказує на оборонну функцію поселення та його військове значення на завершальному етапі.

Таким чином, Холодівщина I є унікальним об'єктом, що фіксує неперервність освоєння території у західній окрузі. Його значний масштаб та наявність пізніх господарських споруд підтверджують, що ця частина хори найдовше зберігала свою функціональність в умовах загального занепаду Більського протоміського комплексу.

Період другої половини V – IV ст. до н. е. став етапом незворотного занепаду та деградації поселенської структури Більського городища, що відображає загальну кризу скіфських протидержавних утворень. Аналіз поселень, що функціонували в цей час – Цегельня, Пристань, Східне поселення-передгороддя Східного укріплення та Безодня IV – чітко засвідчує глибокі трансформації, які відбулися у округи: кардинальне скорочення мережі, відхід від економічних пріоритетів та концентрація навколо оборонних споруд.

¹ Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // НА ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327.

² Там само.

³ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. // Свод археологических источников. Москва, 1964.

Головним підсумком цього розділу є підтвердження гіпотези про різку контракцію поселенської мережі. Величезні аграрно-складські центри, що забезпечували комплекс у період розквіту, були покинуті або стрімко деградували. Пам'ятки, що продовжували існувати мали мінімальну площу та слабкий культурний шар, що вказує на недовготривале та малоінтенсивне осіле життя. Відбулася регресія вибору локалізації: населення відмовилося від географічно вихідних, але незахищених позицій на користь максимальної близькості до укріплень.

Ключовим чинником, що об'єднує всі поселення цього періоду, є їхнє розташування, яке підтверджує домінування оборонного пріоритету над господарським. Безодня IV та Східне поселення-передгороддя Східного укріплення розташовані впритул до зовнішньої сторони валів Великого та Східного укріплень відповідно. Ці об'єкти функціонували як притулки або поселення-передгороддя, які забезпечували житло та додаткову оборону найближчих підступів до головних фортець. Наявність бронзового трилопатевого вістря стріли на Східному поселенні-передгородді Східного укріплення та залізного вістря стріли й пращового каменю на Безодні IV підкреслює постійну військово-оборонну функцію цих осередків. Проведене LiDAR-сканування на Східному поселенні-передгородді Східного укріплення, підтвердило його розташування на незначному мисоподібному виступі та черговий раз довело його функцію як передгороддя, спрямовану на забезпечення додаткового огляду та оборони найближчих підступів до укріплення.

Період занепаду наніс і певний інженерний відбиток. На відміну від глибоких, складно сконструйованих льохів періоду розквіту, на поселеннях кризового етапу культурний шар є слабким, лише 0,3 – 0,6 м, а археологічні об'єкти або взагалі відсутні, або представлені малою кількістю неглибоких ям, до 0,2 м, що свідчить про перехід до мало інтенсивного господарювання і нетривалого, можливо, сезонного, осілого життя.

Криза відобразилася на матеріальній культурі та відображає демографічний та економічний занепад, що проявляється у зміні типології знахідок та їхній функціональній спрямованості, хоча і з певними регіональними відмінностями. На поселеннях переважає ліпна кераміка місцевого виробництва при різкому скороченні асортименту та якості порівняно з попереднім періодом. Хоча загальний обсяг імпорту в округу мінімізується, його наявність на Пристані та висока концентрація фрагментів амфор на Безодні IV свідчать про те, що зовнішні торговельні зв'язки не були повністю розірвані. Ці залишки торгівлі, ймовірно, підтримувалися через річкові шляхи або були зосереджені в найбільшому оборонному центрі.

Типологічний аналіз матеріальної культури свідчить про зміщення пріоритетів на користь військового забезпечення. На Безодні IV та Східному поселенні-передгородді Східного укріплення зафіксовано бронзові трилопатеві вістря стріл та пращевий камінь. Це підтверджує, що ці поселення несли постійну військово-оборонну функцію, а їхні мешканці були або воїнами, або безпосередньо задіяні в обороні укріплень. На Холодівщині I виявлення залізного вістря стріли разом із численними залізними знаряддями праці, як-от ножі чи шила, свідчить про збереження військово-технічного ремесла.

Поселення Холодівщина I є унікальним хронологічним та функціональним анахронізмом цього періоду. Воно демонструє найдовшу неперервність осілості від архаїчного періоду VII ст. до н. е. аж до кінця IV ст. до н. е. Це єдиний об'єкт хори, який зберігав функціональність протягом усього періоду життя протоміста, що робить його критично важливим маркером для датування фінальної фази. На відміну від інших поселень, що занепадали, Холодівщина I зберігала аграрно-виробничий профіль до кінця IV ст. до н. е. Це підтверджується знахідками великих горщиків-зерновиків та кам'яних розтирачів, що вказують на інтенсивну переробку сільськогосподарської продукції. Навіть на цьому пізньому етапі, поселення було мілітаризоване, про що свідчить наявність залізного

дволопатевого втульчастого вістря стріли та інших металевих виробів у культурному шарі. Стійкість цього поселення західної округи, можливо, пояснюється винятковою економічною вигідністю локації або стратегічною важливістю в системі постачання.

Отже, дослідження поселень заключного етапу чітко засвідчують, що в умовах кризи Більський комплекс відмовився від моделі експансії на користь моделі оборонного виживання. Поселенська мережа хори колапсувала внаслідок де інтенсифікації та військової нестабільності. Більшість поселень, зокрема східної хори, були покинуті, а залишки населення сконцентрувалися на ключових, захищених ділянках та трансформувалися у військово-оборонні притулки, які до останнього підтримували мінімальні господарські функції. Як наслідок це все призвело до занепаду протоміського комплексу як організованої системи вже наприкінці IV ст. до н. е.

Висновки

Фінальний етап кваліфікаційного дослідження був присвячений комплексній характеристиці та просторовому моделюванню поселенської структури Більського археологічного комплексу – одного з найбільших протгородських утворень Східної Європи доби раннього залізного віку. Актуальність роботи визначалася насамперед необхідністю систематизації значного обсягу емпіричних даних, накопичених за понад століття досліджень, та їхньою інтеграцією з новітніми геоінформаційними технологіями для реконструкції динаміки розвитку хори Гелону.

Всі поставлені завдання та мета, цієї роботи були виконані. А саме, розширено створений під час написання бакалаврської роботи каталог поселень, зокрема додано дані про щойно виявлені пам'ятки та результати новітніх досліджень. Було картографовано відомі поселення, зважаючи на хронологічну періодизацію поселенської мережі та складено план округи Більського городища з виділенням зон заселення для різних періодів. На основі критичного аналізу джерельної бази та історіографічних напрацювань, визначено найвиразніші поселенські комплекси та найбільш заселені ділянки округи для кожного з етапів функціонування Більського мікрорегіону.

Історіографічний аналіз підтвердив, що дослідження округи Більського городища тривалий час носило фрагментарний характер, залишаючись другорядним на тлі вивчення монументальних укріплень. Проте, праці В. О. Городцова, Б. А. Шрамка та сучасних дослідників: П. Я. Гавриша, І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова, О. М. Шапорди та інших заклали необхідну фундаментальну базу для систематизації та верифікації поселень. Було встановлено, що проблеми хронологічної та просторової диференціації поселень хори, а також їхньої культурної специфіки, залишалися недостатньо розкритими.

Ключовим елементом новизни стала інтеграція традиційних археологічних методів (розкопки, шурфування) зі сучасними

геопросторовими технологіями. На відміну від традиційних археологічних робіт, дане дослідження вийшло за межі лише опису культурного шару, інтегрувавши інноваційні геопросторові технології, як-от LiDAR чи GNSS, як невід'ємну частину методології. Це забезпечило не тільки підвищення точності наукових даних, але й надало дослідженню значний практичний та юридичний потенціал, особливо у сфері охорони культурної спадщини. Вперше в історії наукового вивчення Більського городища було застосовано масштабне лазерне сканування з безпілотних літальних апаратів, що було реалізовано за сприяння міжнародних партнерів у 2024 році.

LiDAR-зйомка дозволила отримати високоточні цифрові моделі рельєфу значних площ, зокрема Західного та Східного укріплень, а також поселень Старий Кар'єр та Зелен Яр. Це дозволило проникати крізь рослинний покрив і створювати деталізовані 3D-моделі, необхідні для просторового аналізу, недосяжного при традиційній топографії.

Окрім цього, результати LiDAR стали основою для ГІС, які козволили перейти від простого опису до просторової аналітики. Одним із найважливіших аналітичних інструментів ГІС стало моделювання зон видимості з ключових точок, наприклад з вершин валів. Це дозволило підтвердити гіпотезу про планову оборонну організацію хори: поселення-супутники, як от Безодня IV чи Східне поселення-передгороддя Східного укріплення, були розташовані таким чином, щоб забезпечити максимальний візуальний контроль над підступами до укріплень та передачу сигналів між фортифікаційними лініями. ГІС-аналіз шляхів сполучення між поселеннями та центром підтвердив, що найкоротші та найбезпечніші шляхи пролягали до економічно важливих об'єктів східної хори, наприклад Котельви II, підкреслюючи логістичну оптимізацію поселенської мережі.

Методи ДЗЗ, як-от ортофотопланування та GNSS-фіксація, стали вирішальними для оперативного документування пам'яток, що зазнають руйнування, як Котельва II та Старий Кар'єр, забезпечуючи цифрову фіксацію об'єктів та культурних нашарувань, які можуть бути втрачені. Цей

комплексний підхід заклав основу для просторового моделювання, що дає змогу вивчати функціональні зв'язки, як-от близькість до валів, концентрація об'єктів, та остаточно доводити статус поселень як ієрархічно підпорядкованих елементів хори.

Застосування високоточних геопросторових методів має пряме значення для захисту пам'яток. Отримані ЦМР та ортофотоплани з БПЛА, з прив'язкою GNSS RTK, є не лише науковими, а й юридичними документами. Вони необхідні для підготовки оновленої земельнопорядної документації та актів встановлення меж Історико-культурного заповідника «Більськ». Високоточні дані є критично важливими для оцінки руйнувань, завданих пам'яткам, наприклад, кар'єром на Котельві II та Старому Кар'єрі. Вони дозволяють об'єктивно виміряти площу та об'єм втраченого культурного шару, що є необхідною базою для судових позовів та притягнення до відповідальності за несанкціоноване руйнування пам'яток археології. Створення комплексної ГІС-бази дозволяє здійснювати регулярний моніторинг стану пам'яток хори та оперативно виявляти нові загрози.

Таким чином, інтеграція геопросторових методів трансформувала дослідження поселенської структури Більського городища, надавши йому мультидисциплінарний характер та потужний практичний інструментарій для ефективної охорони культурної спадщини.

Ранній етап функціонування комплексу, що передував його розквіту, був зосереджений у західній окрузі Більського городища і характеризувався архаїчністю та культурної специфікою. Вибір місця для перших поселень був обумовлений не стільки оборонними міркуваннями, скільки аграрно-гідрологічними факторами. Поселення Перемірки I, Саранчівка, Геюсів Яр та Лазьківські ставки I розташовані на мисоподібних виступах правого корінного берега річки Суха Грунь, що забезпечувало доступ до води та придатні умови для скотарсько-землеробського господарства. Пам'ятки, як-от Перемірки I та Саранчівка, підтверджують, що освоєння хори почалося

синхронно з початком функціонування Західного укріплення, яке виступало первинним адміністративно-культовим центром.

Ключовим відкриттям, що дозволило диференціювати раннє населення, є поширення «зольничної культури». На відміну від поселень східної округи, на заході було зафіксовано численні зольники, як-от на поселеннях Геюсів Яр, Лазьківські ставки I, Саранчівка та Лазьки I. Новітнє відкриття 2024 року – поселення Геюсів Яр II – остаточно підтвердило стійкість та збереження архаїчної «зольничної культури» на північно-західних рубежах хори. Цей культурний маркер, ймовірно, вказує на культурну специфіку перших поселенців. Гіпотеза про сакральне значення посилюється тим, що територія Лазьківських ставок I була свідомо відмежована валами Великого укріплення в середині VI ст. до н. е.

Незважаючи на ранній етап, поселення демонструють високий рівень осілого, стаціонарного господарювання. Яскравим прикладом цьому є селище Саранчівка – найбільш археологічно насичений об'єкт раннього етапу. Під час досліджень пам'ятки було виявлено господарські ями та льохи – споруди, глибиною до 1,7 м, з вирізаними в материк східцями та підбоями, є прямим доказом інженерної складності та планової організації життя, що вимагало довгострокового зберігання ресурсів. Фіксація зольних насипів на цій ділянці є ключовим маркером архаїчної «зольничної культури», що панувала у західній округі. Хоча поселення Саранчівка і не є найбільш раннім комплексом округи, проте є найбільш репрезентативною за складністю внутрішньої структури.

Період другої половини VI – першої половини V ст. до н. е. став часом максимальної територіальної експансії та функціональної ієрархізації Більсьького археологічного комплексу. Цей етап характеризується формуванням біполярної моделі освоєння території через активне включення східної округи у поселенську мережу.

Експансія на схід була стратегічною і логістично обумовленою. Поселення, як-от Барвінкова гора I, Безодня III, Котельва II та Зелен Яр,

виникали на вигідних надзаплавних терасах Ворскли, забезпечуючи контроль над річковими торговельними шляхами та новими аграрними угіддями. Об'єкти, як-от Барвінкова гора I та Безодня II, розташовувались впритул до оборонних споруд Великого та Східного укріплень, функціонуючи як передгороддя та поселення-супутники, що підтверджує ієрархічний характер структури. Новітні роботи дозволили виокремити Зелен Яр як самостійний, але функціонально пов'язаний висілок, що формує єдиний виробничо-логістичний вузол на лівому березі Ворскли, з Котельвою II.

На цьому етапі поселення хори набувають статусу стаціонарних, високоорганізованих господарських баз. Котельва II та Старий Кар'єр – виробничий вузол та найбільш виразні поселенські комплекси в басейні Ворскли. Ці селища є головним доказом економічної потужності східної округи та її функціональної спеціалізації на забезпеченні центру. На пам'ятках зафіксовано виняткову концентрацію господарських споруд, включаючи глибокі льохи, до 2,6 м від сучасної поверхні, що є свідченням масштабного аграрно-складського профілю. На західній окрузі поселення Холодівщина II виконувало ремісничу функцію, про що свідчить виявлення залізообробного горна поблизу давнього в'їзду до Великого укріплення. Це підтверджує, що хора не обмежувалася лише аграрним профілем, а мала функціональну спеціалізацію.

На нових поселеннях східної округи відсутній феномен зольників, що вказує на культурну уніфікацію або переважання економічної чи оборонної функції над культовою в період максимального розвитку. Водночас, західна округа, наприклад поселення Скоробір I, продовжувала зберігати маркер зольників. Інтенсивні рятувальні роботи 2022-2024 років на пам'ятках, що руйнуються кар'єрами, дозволили отримати еталонні артефакти, які підтверджують високу якість матеріальної культури округи, інтегрованої в торговельні зв'язки.

Період другої половини V – IV ст. до н. е. став етапом занепаду та деградації поселенської мережі, що відображає загальну кризу скіфських

протидержавних утворень. Дослідження поселень, що функціонували в цей час – Цегельня, Пристань, Східне поселення-передгороддя Східного укріплення та Безодня IV – засвідчують кардинальне скорочення мережі, відхід від економічних пріоритетів та концентрацію навколо оборонних споруд.

Кризова контракція та депопуляція проявилася у тому, що поселення, що продовжували існувати, мали мінімальну площу та слабкий культурний шар, що вказує на низьку інтенсивність використання. Домінування оборонного фактора підтверджується тим, що Безодня IV та Східне поселення-передгороддя Східного укріплення розташовані впритул до зовнішньої сторони валів Великого та Східного укріплень, функціонуючи як притулки. Наявність бронзового трилопатевого вістря стріли на Східному поселенні-передгородді Східного укріплення та міліарних знахідок на Безодні IV підкреслює постійну військово-оборонну функцію цих осередків.

Незважаючи на кризу, економічна деінтенсифікація не призвела до повної ізоляції. На Пристані та Безодні IV були зафіксовані фрагменти античних амфор, що свідчить про збереження мінімальних зовнішніх торговельних зв'язків через річкові шляхи. Поселення Холодівщина I є унікальним хронологічним маркером, демонструючи найдовшу неперервність осілості та збереження аграрно-виробничого профілю аж до кінця IV ст. до н. е. та збереження аграрного профілю в умовах загального занепаду. Це єдине поселення хори, яке має скіфські комплекси від VII до IV ст. до н. е.

Виконане дослідження має практичний потенціал, особливо у сфері охорони культурної спадщини. Отримані LiDAR-моделі та ЦМР є не лише науковим, але й юридичним документом, необхідним для підготовки оновленої документації комплексу та його землепорядних робіт. Цей досвід із застосування високоточних геопросторових методів може бути поширений на інші масштабні заповідники України.

Проведений просторовий аналіз виявив низку недостатньо вивчених об'єктів та ділянок, особливо тих, що були зафіксовані лише розвідками. Необхідним є проведення стаціонарних археологічних досліджень широкою площею, зокрема, на поселеннях, які ілюструють феномен зольників та на ділянках, які зазнають руйнування. Результати роботи створюють основу для віртуальної реконструкції втрачених ділянок рельєфу та житлово-господарських комплексів хори, що сприятиме як науковій комунікації, так і популяризації унікальності історико-культурної спадщини Більського археологічного комплексу.

Список використаних джерел та літератури

Андрієнко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. // НА ІА НАНУ. Спр. 1965/71.

Бойко Ю. М. Звіт про роботу Ворсклинського загону скіфо-славянської археологічної експедиції Харківського державного університету в 1983 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 1983/123.

Боплан Г. Л. Опис України. Київ, 1990. 254 с.

Гавриленко И. Н. Отчет о разведке по р. Ворскле в 1992 г. // НА ЦОДПА. Спр. 257. Арк. 2.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження на території Більського городища в межах Полтавської та Сумської областей за 1995 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 1995/18.

Гавриш П. Я. Отчет об археологических разведках Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1986 г. // НА ІА НАНУ. 1986/60.

Гавриш П. Я. Отчет об исследованиях Полтавской Левобережной скифской археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1987 г. // НА ІА НАНУ. 1987/125.

Городцов В. О. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году. Москва, 1911. 65 с.

Гумилевский Д. Г. (Филарет) Историко-стратигическое описание Харьковской епархии. Москва, 1996. 604 с.

Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» - УСК «Селещина», на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В. // Науковий архів Інституту археології НАН України. ф. е. спр. 1999/68

Кулатова І. ., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. восени 2001р. // НА ІА НАНУ, НА ЦОДПА. 2002/135. Спр. 327.

Ляскоронський В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области днепровского левобережья. Москва, 1911. 109 с.

Петренко Е. Н. Отчет об исследованиях Черняховской экспедиции в 1982 г. // НА ІА НАН України. Спр. 1982/113.

Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей 2007. // НА ІА НАНУ.

Семененко А. О. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського району Полтавської області) у 2021 році. // НА ІА НАНУ. 2021/б. н.

Словник гідронімів України. Наукова думка – 1979.

Супруненко О. Б. Звіт за розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2015 р. // НА ІА НАНУ. Спр. 2015.

Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. // НА ІА НАНУ. 1994/43.

Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. // НА ІА НАНУ. 2016.

Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2019 р. // НА ІА НАНУ. 2019/б.н.

Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 році. // НА ІА НАНУ. 2017/б.н.

Шапорда О. М. Звіт про дослідження експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» в межах Більського археологічного комплексу у 2021 році. // НА ІА НАНУ. 2022/б.н.

Шапорда О. М., Корост І. І. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. // НА ІА НАНУ. 2015.

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Київ, 1851. 697 с.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году. // НА ІА НАНУ. 1965/7.

Шрамко І. Б., Задніков, С. А. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 2017 г. // НА ІА НАНУ. 2017.

Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Котельва-Київ, 2017. 386 с.

Бондар К. М., Цюпа І. В., Карасьов О. О. Високоточна геомагнітна зйомка на пам'ятках в околиці Більського городища у 2018 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ-Котельва, 2019. 289 с.

Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі. // Полтавський археологічний збірник 3, Полтавський літератор. Полтава, 1995.

Гавриш П. Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Полтава, 2016. 288 с.

Гопкало О. В., Приймак В. В., Стадник А. Д. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микрорегионы) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016. Київ, 2016.

Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. Київ, 2011. 292 с.

Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / Коротя О. В., Кравченко О. В., Овчаренко М. І. та ін. // Археологічні дослідження Більського городища 2013. Котельва-Київ, 2014. 124 с.

Задников С. А., Шрамко И. Б. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища 2016. Котельва-Київ, 2017. 386 с.

Задніков С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. Археологічні дослідження Більського городища 2017. Котельва-Київ, 2018. 318 с.

Задніков С. А., Пономаренко М. В. Розвідки в західній околиці Більського городища. // Археологічні дослідження в Україні 2023. Київ, 2025. 236 с.

Зубрева А. О. Історія одного горщика. // Археологічні дослідження Більського городища 2024. (у друці).

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, 1967. 176 с.

Корост І. І. Результати новітніх досліджень східного сектору Більського археологічного комплексу // Археологія і давня історія України. 54(2). 2025.

Корост І. І., Коротя О. В. Підсумки LIDAR-досліджень археологічних пам'яток на території Історико-культурного заповідника «Більськ» // Археологія і давня історія України. 54(2). 2025.

Корост І. І., Шапорда О. М. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську // Старожитності Лівобережного Подріпров'я – 2016. Київ, 2016. 228 с.

Коротя О. В. Сучасні можливості та перспективи моніторингу пам'яток археології. // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8-9 грудня 2023 р.). Ч. 1. Суми, 2023. 229 с.

Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава, 1996.

Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001-2002рр. Київ, 2003.

Кулатова І. М. Кургани скіфського часу Західної Округи Більського городища. Київ, 2010.

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Селище Холодівщина І у північно-західній окрузі Більського городища (за результатами науково-рятівних досліджень 2001 р.). // Феномен Більського городища 2020. Київ-Котельва, 2020. 370 с.

Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (1 тис. до н. е. – 1 тис. н. е.). Полтава, 2010.

Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Каравайко Д. В. Исследования совместной украинско-немецкой археологической экспедиции 2006 г. Киев, 2006. 77 с.

Мелюкова А. И. Вооружение скифов. // Свод археологических источников. Москва, 1964.

Пеляшенко К. Ю. Ритуальна посудина з розкопок городища скіфського часу біля с. Циркуни. Археологія і давня історія України, 2. 2015. Київ, 2015.

Петренко. В. Г. Украшения Скифии VIII – III вв. до н.э. Москва, 1978. 141 с.

Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. Київ, 2001.

Скорый С. А., Зимовец Р. В. Скифские древности Крыма. // Материалы одной коллекции. Київ, 2014.

Супруненко О. Б. Бабинське поховання на північно-західній околиці Котельви. // Феномен Більського городища – 2020. Київ-Котельва, 2021. 370 с.

Супруненко О. Б., Корост І. І., Шапорда О. М. Роботи в урочищі Перемірки у Більську. // Археологічні дослідження Більського городища. 2015. Котельва-Київ, 2016. 268 с.

Супруненко О. Б. Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. Археологія. Полтава, 1996. 88 с.

Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ – 2012. Київ, 2013.

Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 р. // Феномен Більського городища 2012. Київ-Полтава, 2012.

Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ-Котельва, 2017. 386 с.

Шапорда О. М., Задніков С. А., Буйнов Ю. В., Семененко А. О. Поселення Старий кар'єр – розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022. Київ-Котельва, 2023. 348 с.

Шапорда О. М., Задніков С. А., Семененко А. О. Котельва II – двошарове поселення лівого берега Ворскли. Результати досліджень. // Археологічні дослідження Більського городища 2021 – 2022. Київ-Котельва, 2023. 348 с.

Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016. Київ-Котельва, 2017. 386 с.

Шапорда О. М., Корост І. І., Овчаренко М. І., Штанько А. І. Розвідки на території та в окрузі Більського археологічного комплексу в 2019 р. //

Археологічні дослідження Більського городища – 2019. Київ-Котельва, 2020. 336 с.

Шапорда О. М., Пономаренко М. В. Дослідження експедиції Історико-культурного заповідника Більськ у межах та окрузі Більського городища у 2024 році // Археологічні дослідження Більського городища 2024. (у друці).

Шапорда О. М., Семененко А. О., Пономаренко М. В. Роботи експедиції Історико-культурного заповідника «Більськ» на поселенні Котельва II та в його окрузі у 2023 році. // Археологічні дослідження Більського городища 2023. Харків-Котельва, 2024. 341 с.

Шапорда О. М., Ткаченко О. М., Луговий Р. С. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ-Котельва, 2018. 318 с.

Шапорда О. М., Чуділовська А. О., Семененко А. О. Нові дослідження пам'яток лівого берега Ворскли біля Котельви у 2024 році. // Археологічні дослідження Більського городища 2024. (у друці).

Шапорда О. М., Штанько А. І., Овчаренко М. І. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 році. Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ-Котельва, 2019. 289 с.

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Київ, 1987. 182 с.

Шрамко Б. А. Перелік пам'яток території та найближчих околиць Більського городища. 1994 // Полтавський археологічний збірник. Полтава, 1994.

Шрамко І. Б. Більське городище: територіальна структура та планування. Київ, 2012. 408 с.

Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження поселення Лазьківські ставки I у 2017 році. // Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ-Котельва, 2018. 318 с.

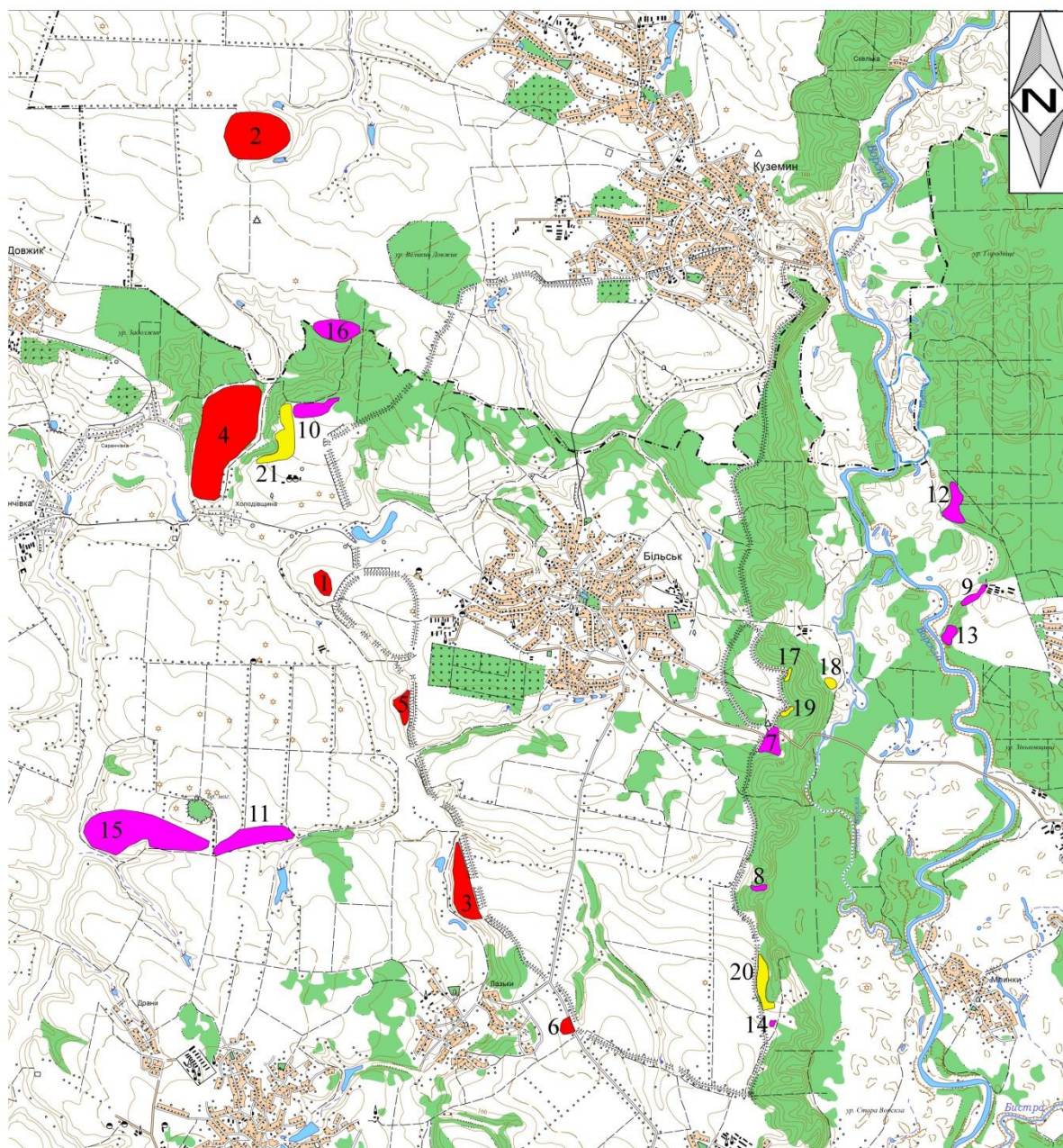
Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження ранньоскіфського поселення Лазьківські ставки І. // Археологічні дослідження Більського городища – 2018. Київ-Котельва, 2019. 289 с.

Shramko I. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia // *Ancient West & East*. 2021. № 20.

Shramko I, Zadnikov St. The Bilsk Fortified Settlement and the Hallstatt World // *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*. 2021. T. 63 (2021).

Shramko I., Tarasenko M. Egyptian Imports of 6th Century BC in the Materials of Forest-Steppe Scythia // *The Oriental Studies*. 2022. № 89.

Додатки

Умовні позначення:

- - поселення раннього етапу розвитку городища;
- - поселення періоду розквіту городища;
- - поселення періоду занепаду.

1 : 50 000

1. Перемірки I; 2. Геюсів Яр; 3. Лазьківські ставки I; 4. Саранчівка; 5. Привороття; 6. Лазьки I;
7. Барвінкова гора I; 8. Безодня III; 9. Котельва II; 10. Холодівщина II; 11. Мамрої I;
12. Старий Кар'єр; 13. Зелен Яр; 14. Безодня II; 16. Геюсів Яр II; 18. Пристань;
19. Східне поселення-передгороддя Східного укріплення; 20. Безодня IV; 21. Холодівщина I.

Рис. 1. Карта поселень округи Більського городища.

Рис. 2. Загальний вигляд на поселення Перемірки І. Фото з північного сходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 3. Загальний вигляд на поселення Перемірки І. Фото з південного сходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

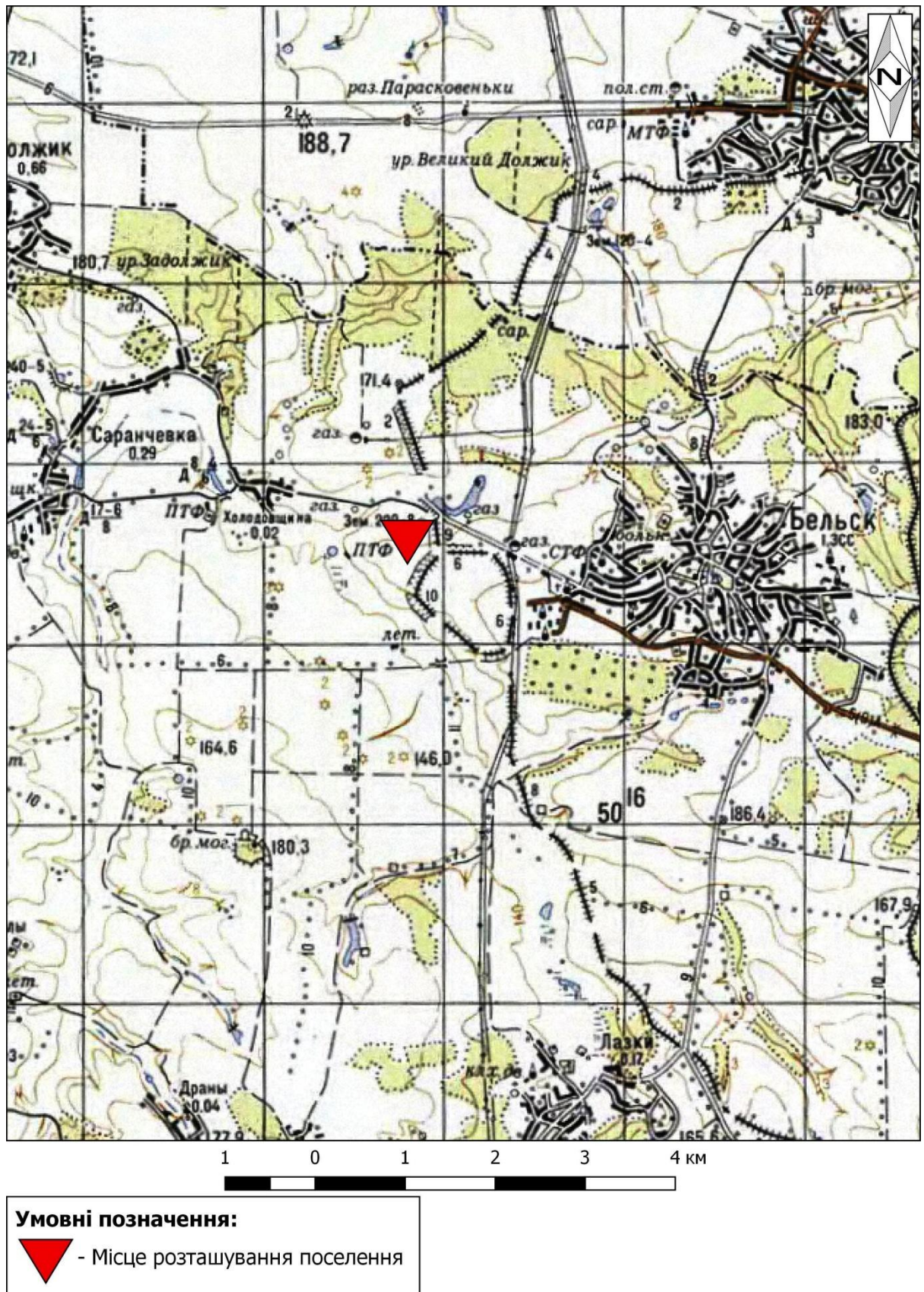

Рис. 4. Карта з позначенням поселення Перемірки І.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 5. Супутниковий знімок з позначенням поселення Перемірки І.
(за О. М. Шапорда, 2017)

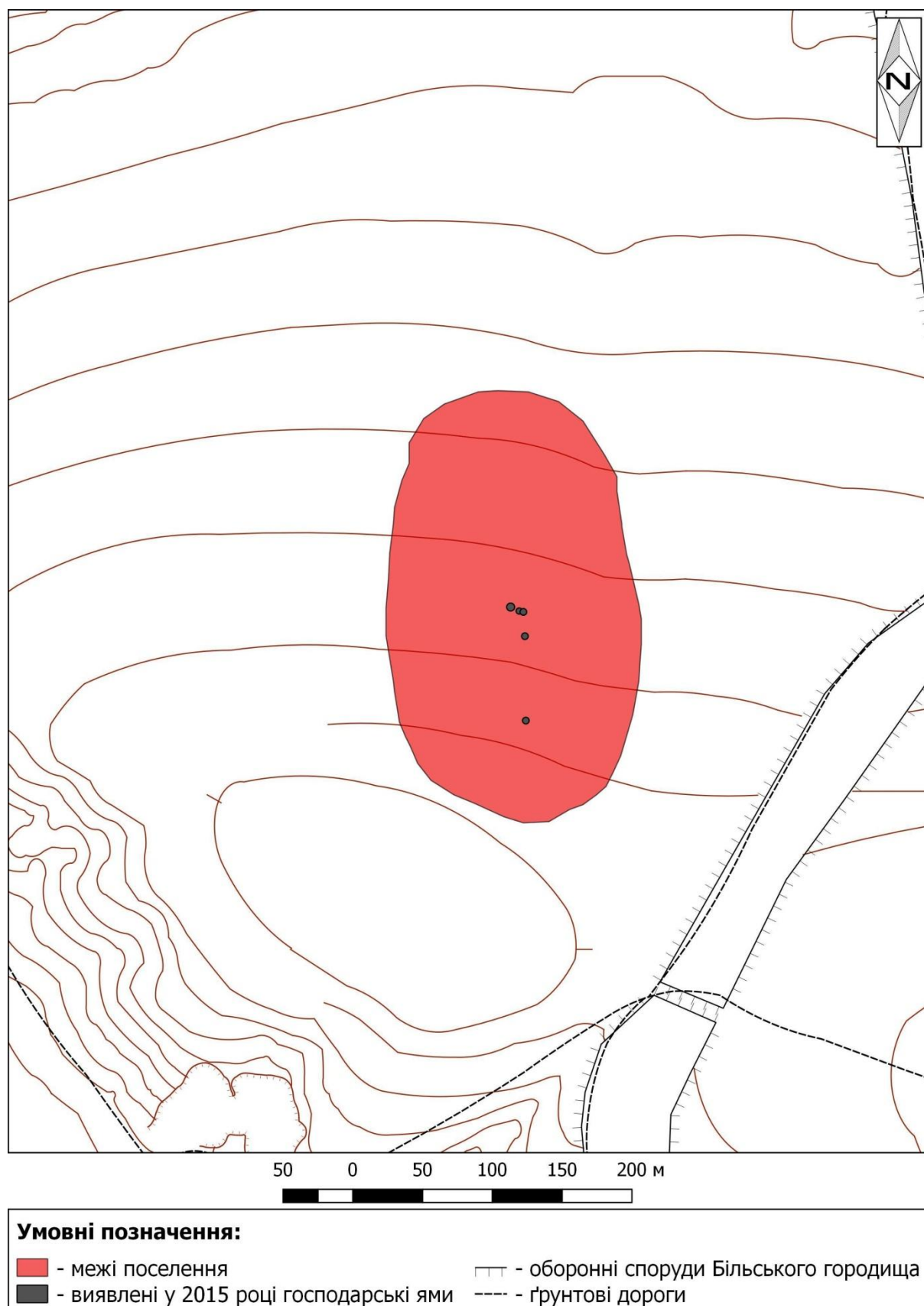

Рис. 6. Карта з нанесеними межами поселення Перемірки І.
(за О. М. Шапорда)

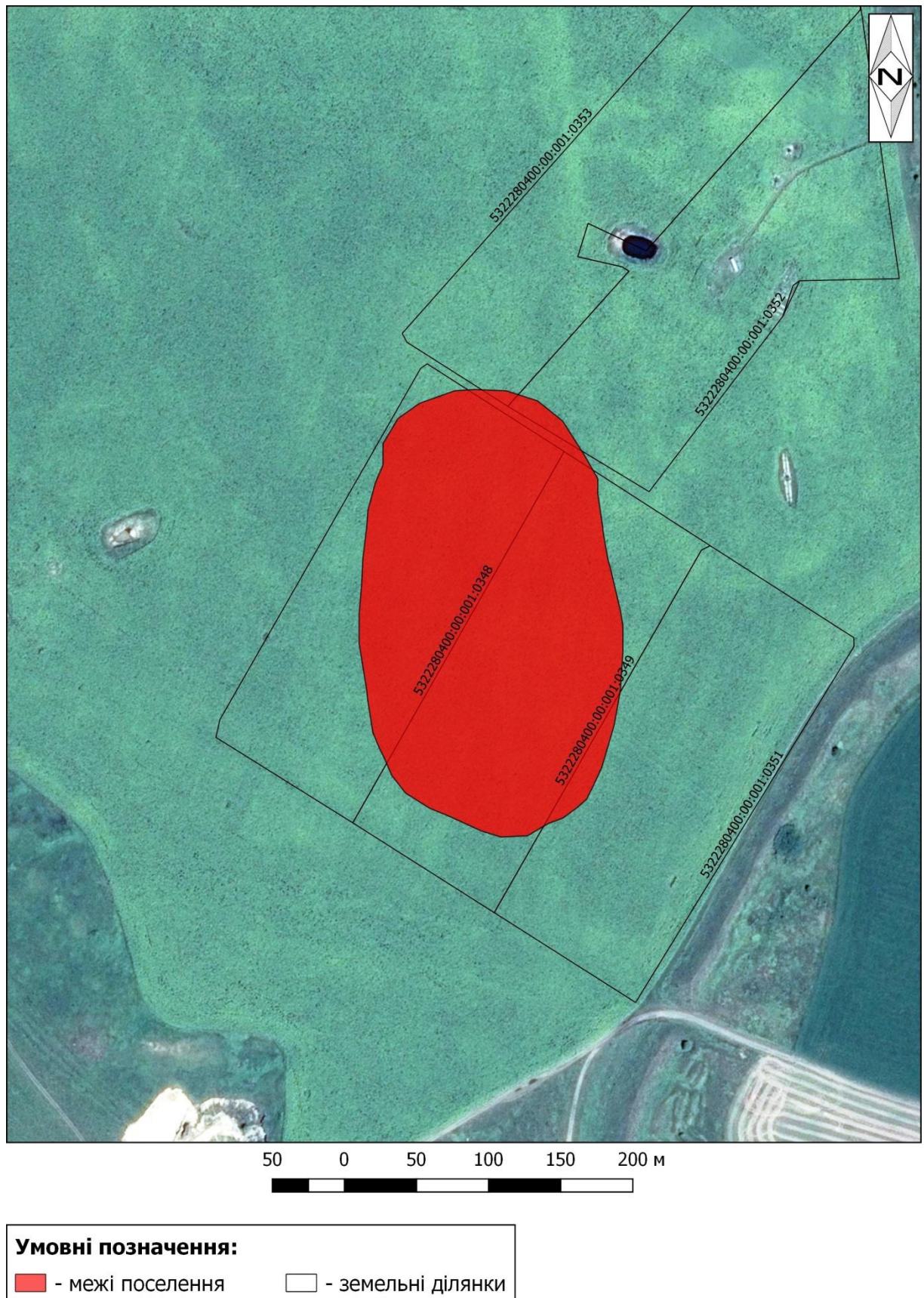

Рис. 7. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Перемірки І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

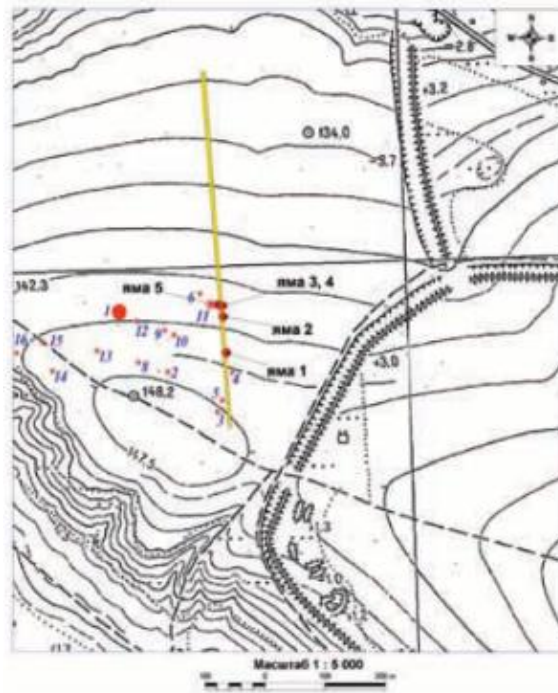

Рис. 8. План траси траншеї, виявлених об'єктів та насипів курганного некрополю в урочищі Перемірки у 2015 р.
(за О. Б. Супруненко, 2015)

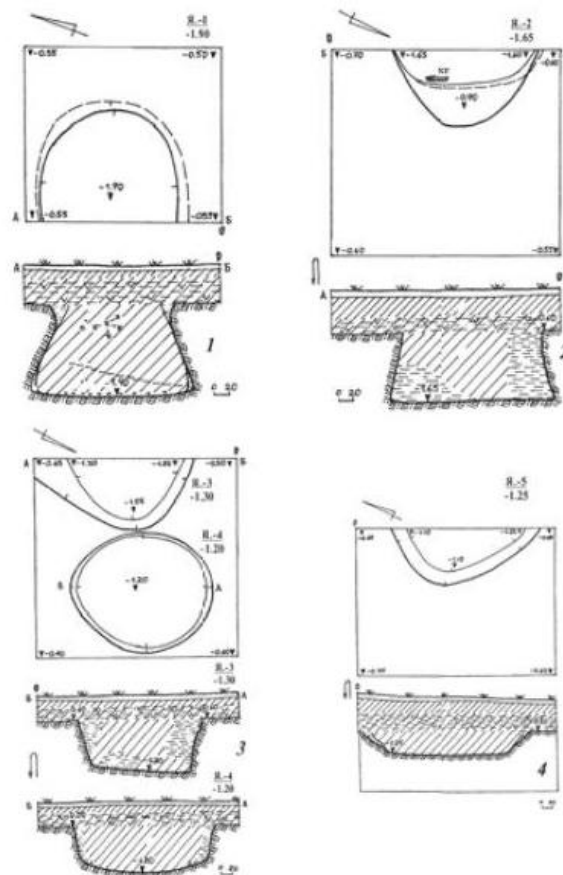

Рис. 9. Плани та профілі об'єктів 1 – 5 в урочищі Перемірки у 2015 р.

Рис. 10. Загальний вигляд на поселення Геюсів Яр. Фото з півдня.

(Джерело: Google Earth, 2020)

Рис. 11. Загальний вигляд на поселення Геюсів Яр. Фото з півночі.

(Джерело: Google Earth, 2020)

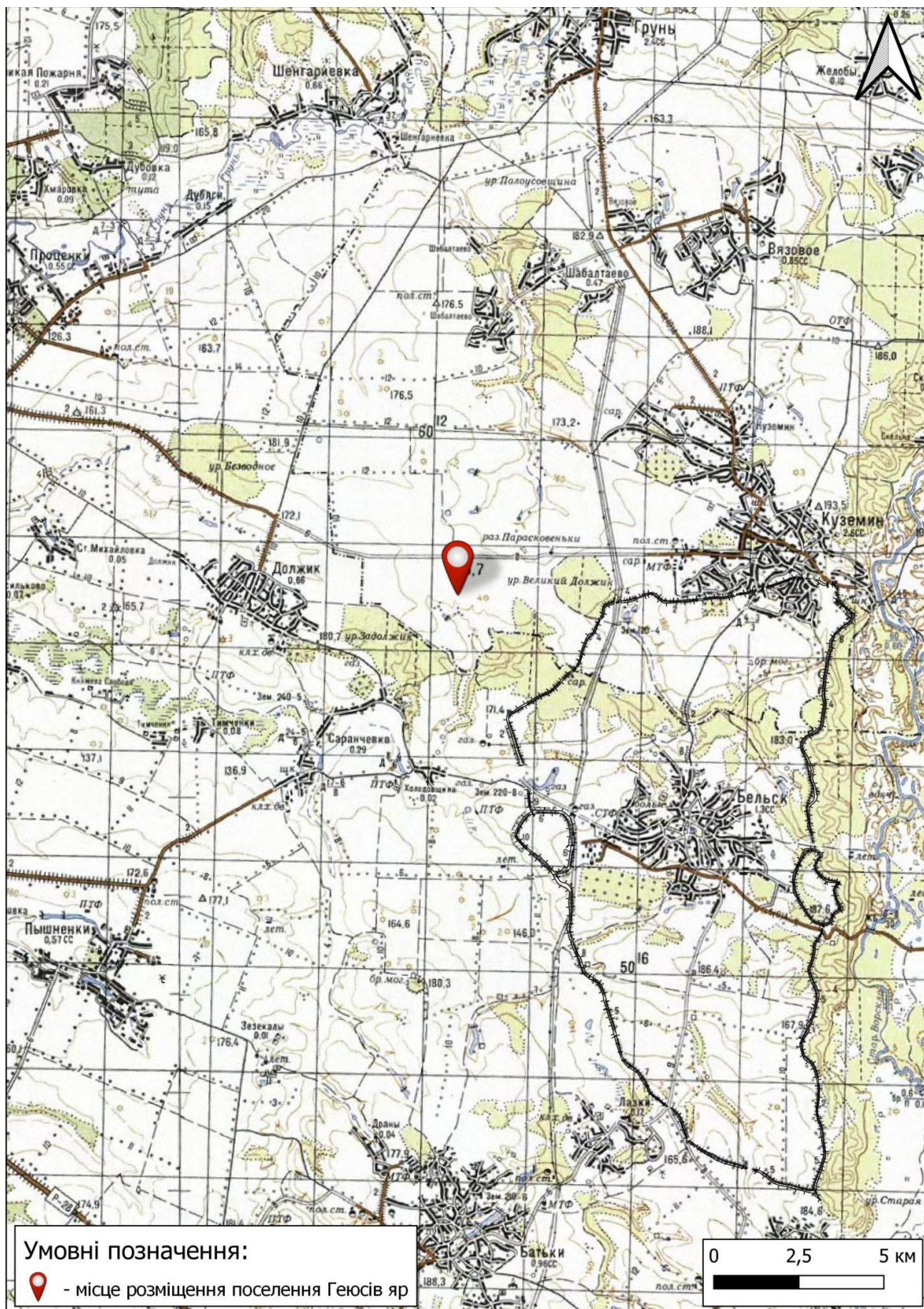

Рис.

12. Карта з позначенням поселення Геюсів Яр.

(за О. М. Шапорда, 2023)

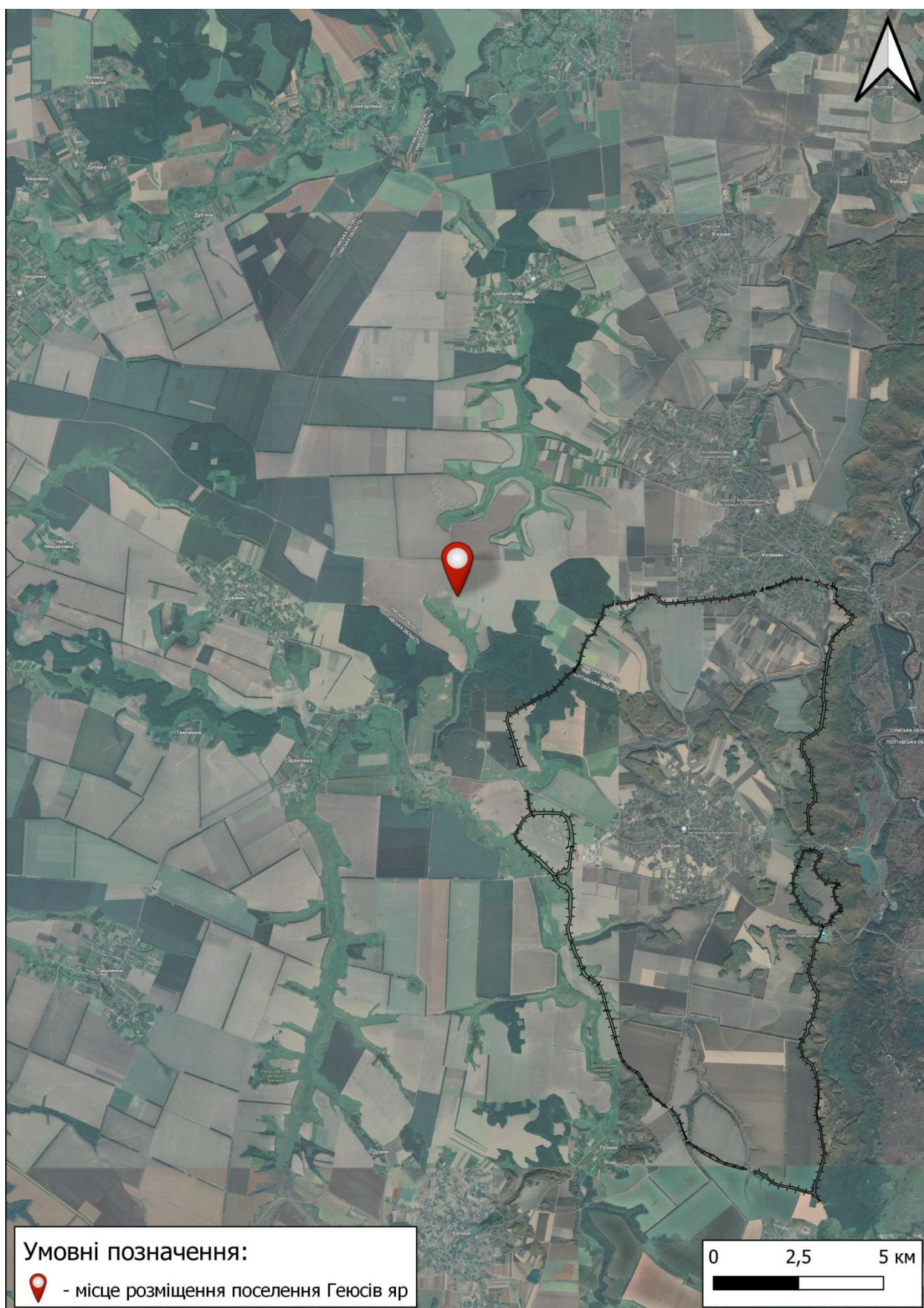

Рис. 13. Супутниковий знімок з позначенням поселення Геюсів Яр.

(за О. М. Шапорда, 2019)

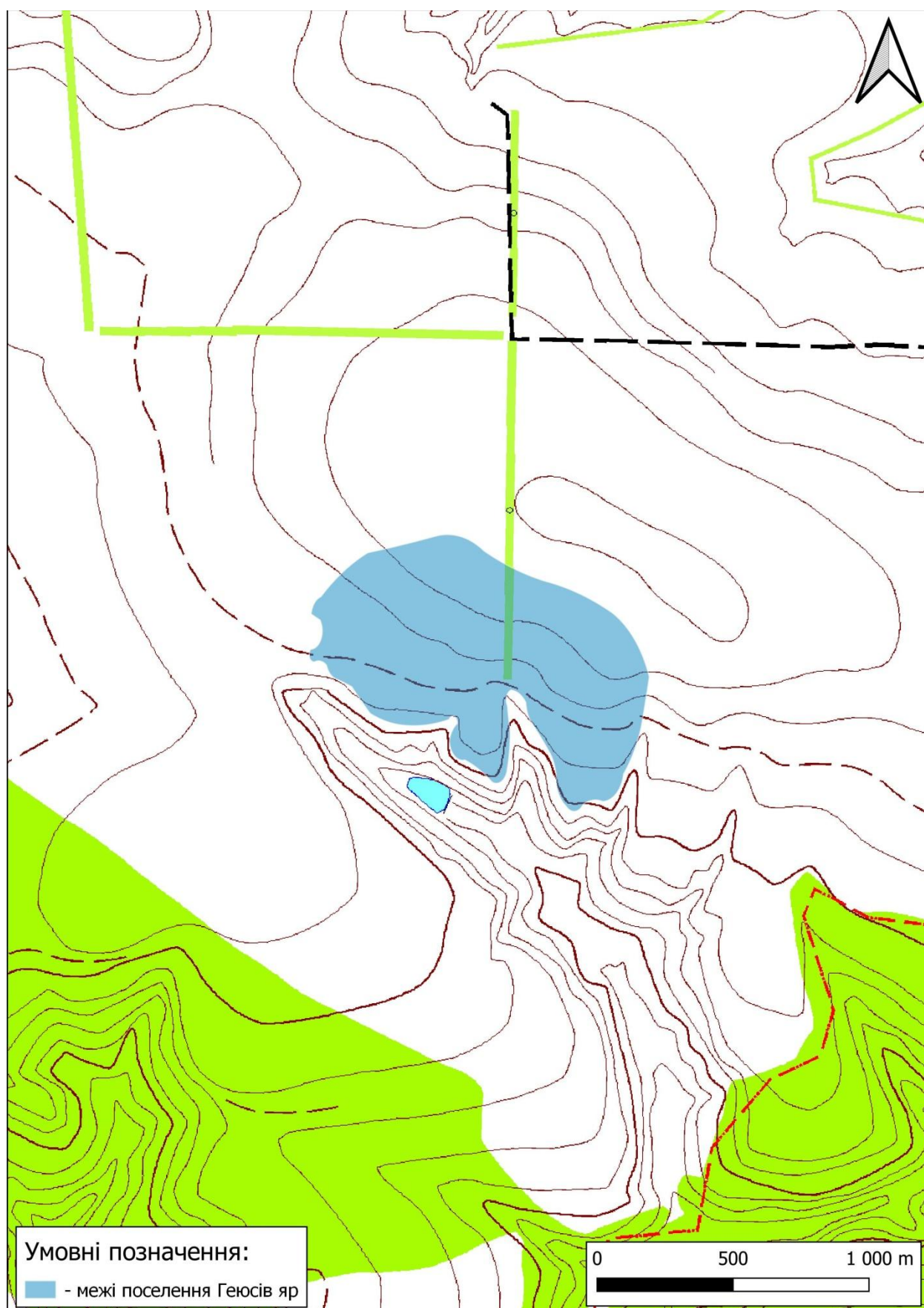

Рис. 14. Карта з нанесеними межами поселення Геюсів Яр.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 15. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Геюсів Яр.

(за О. М. Шапорда, 2019)

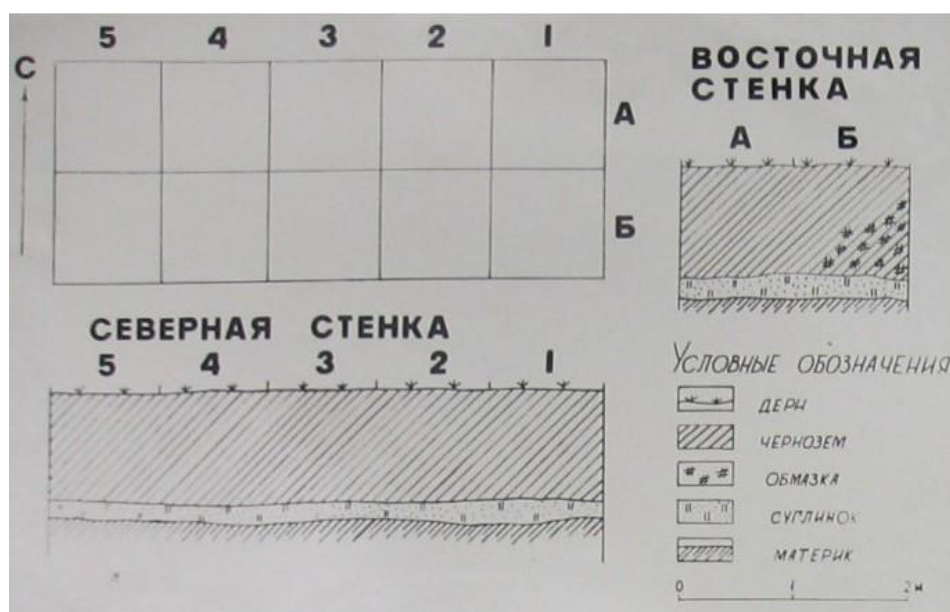

Рис. 16. План та профіль шурфа №1 на поселенні Геюсів Яр у 1987 р.
(за П. Я. Гавриш, 1987)

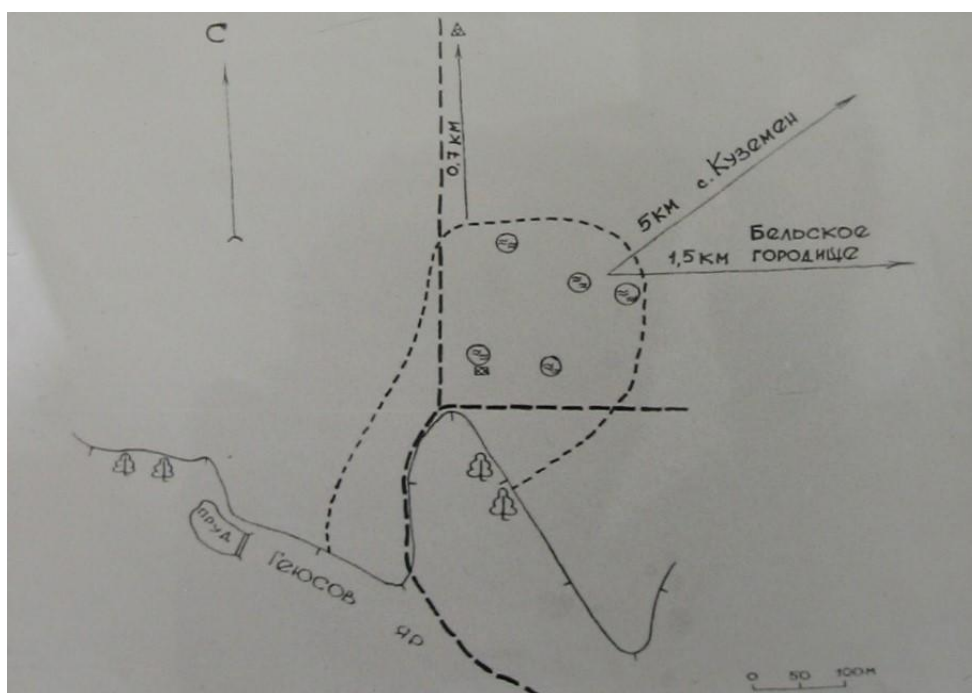

Рис. 17. План поселення Геюсів Яр у 1987 р.
(за П. Я. Гавриш, 1987)

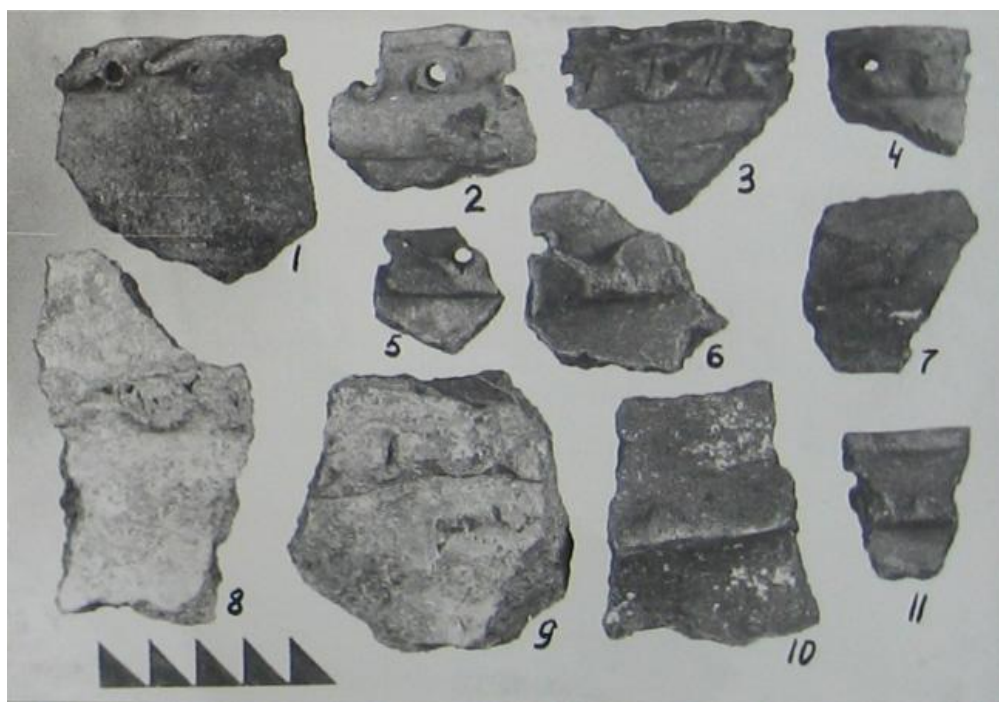

Рис. 18. Знахідки з поселення Геюсів Яр у 1987 р. (вінця та стінки ліпної кераміки із наліпним валиком). (за П. Я. Гавриш, 1987)

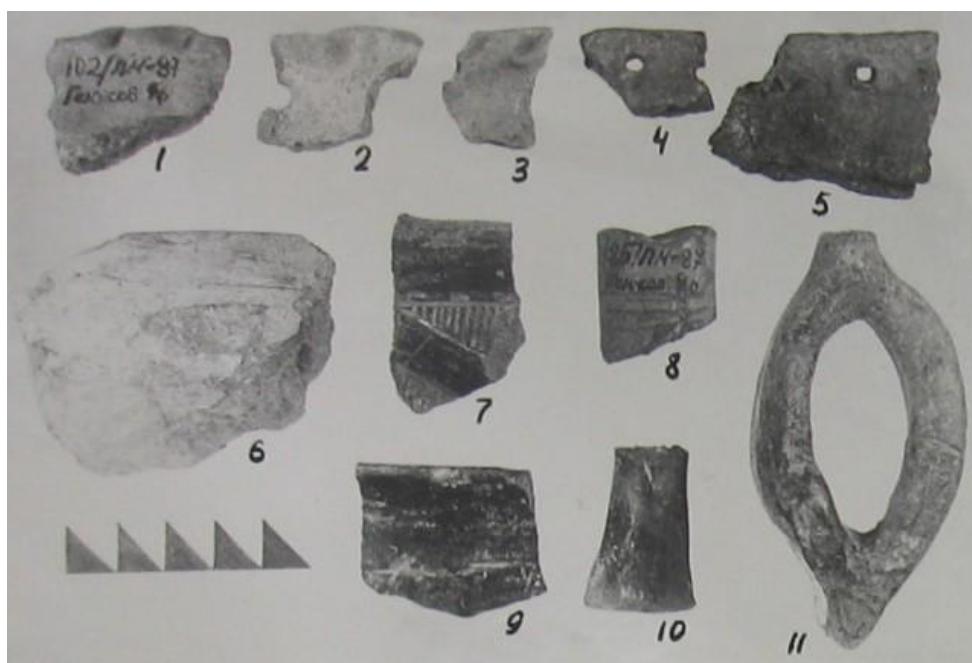

Рис. 19. Знахідки з поселення Геюсів Яр у 1987 р. (вінця ліпного посуду, вінця чорнолискованих кубків, ручки ліпного посуду).
(за П. Я. Гавриш, 1987)

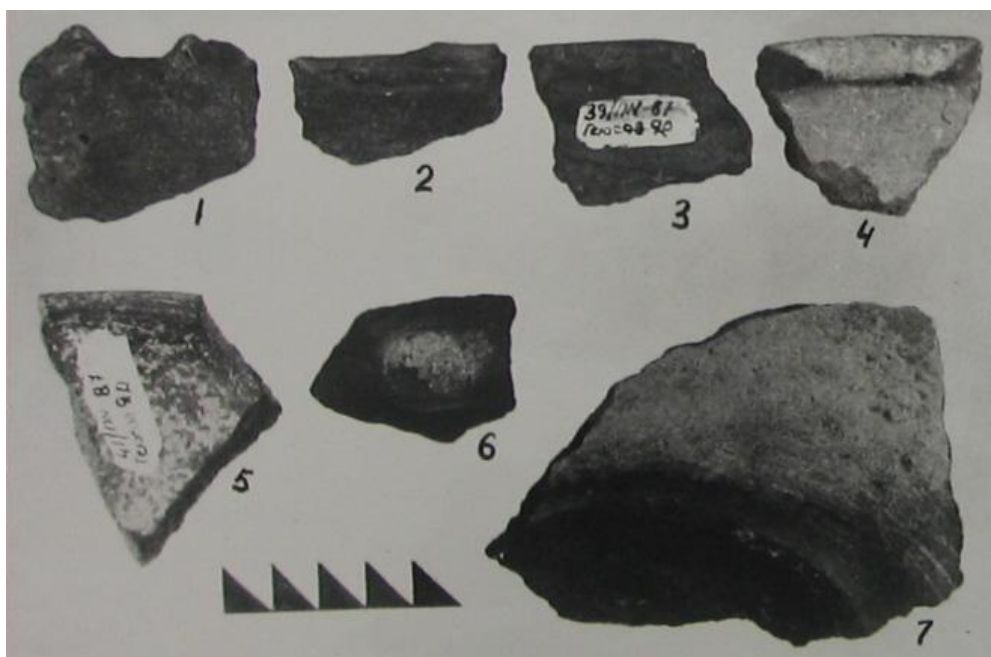

Рис. 20. Знахідки з поселення Генюсів Яр у 1987 р. (фрагменти вінець, стінок та донець ліпних мисок).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

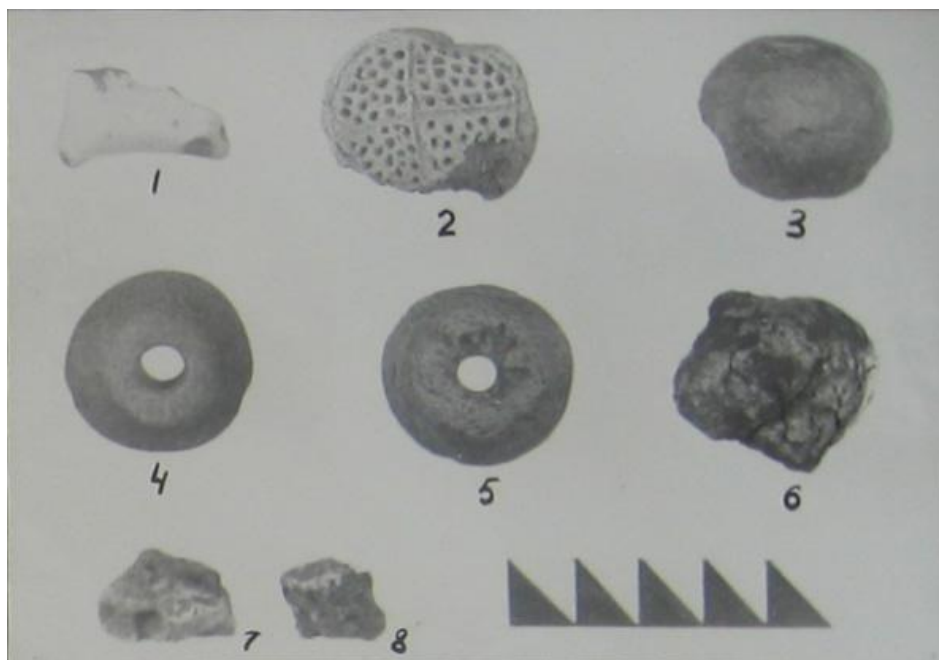

Рис. 21. Знахідки з поселення Генюсів Яр у 1987 р. (1 – фрагмент зооморфної статуетки; 2 – глиняна катушка; 3 – 5 – глиняні прясла; 6 – болотна руда; 7 – 8 – шлак).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

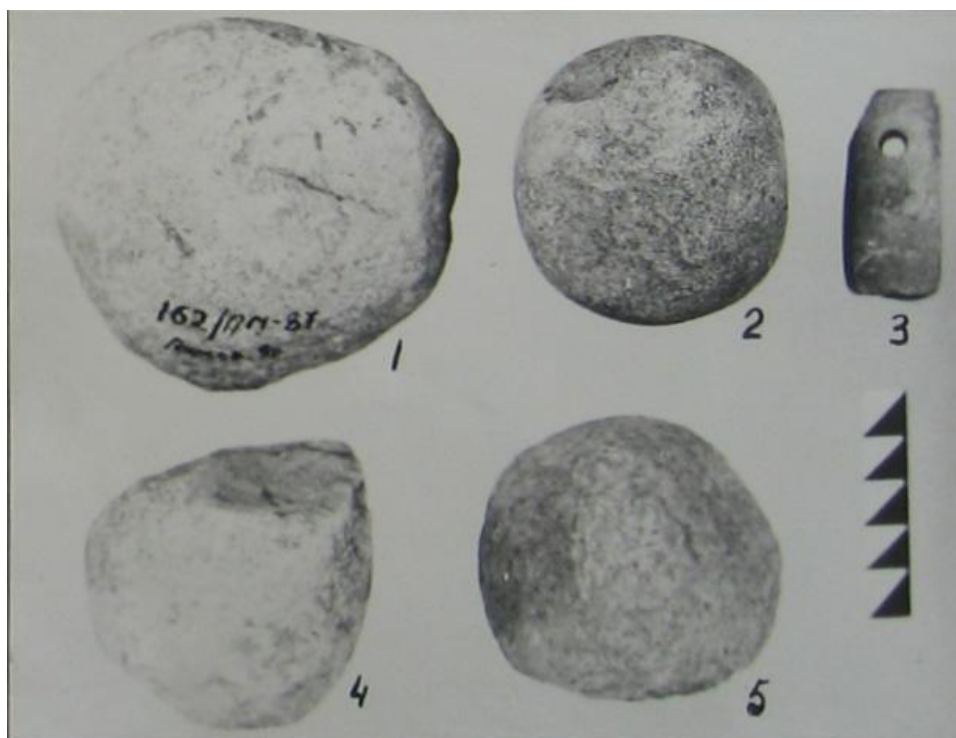

Рис. 22. Знахідки з поселення Геюсів Яр у 1987 р. (1 – 2, 4 – 5 – кам'яні розтирачі; 3 – кам'яний оселок).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

Рис. 23. Загальний вигляд на поселення Лазьківські ставки I. Фото з півночі.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 24. Загальний вигляд на поселення Лазьківські ставки I. Фото з півдня.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 25. Карта з позначенням поселення Лазьківські ставки І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

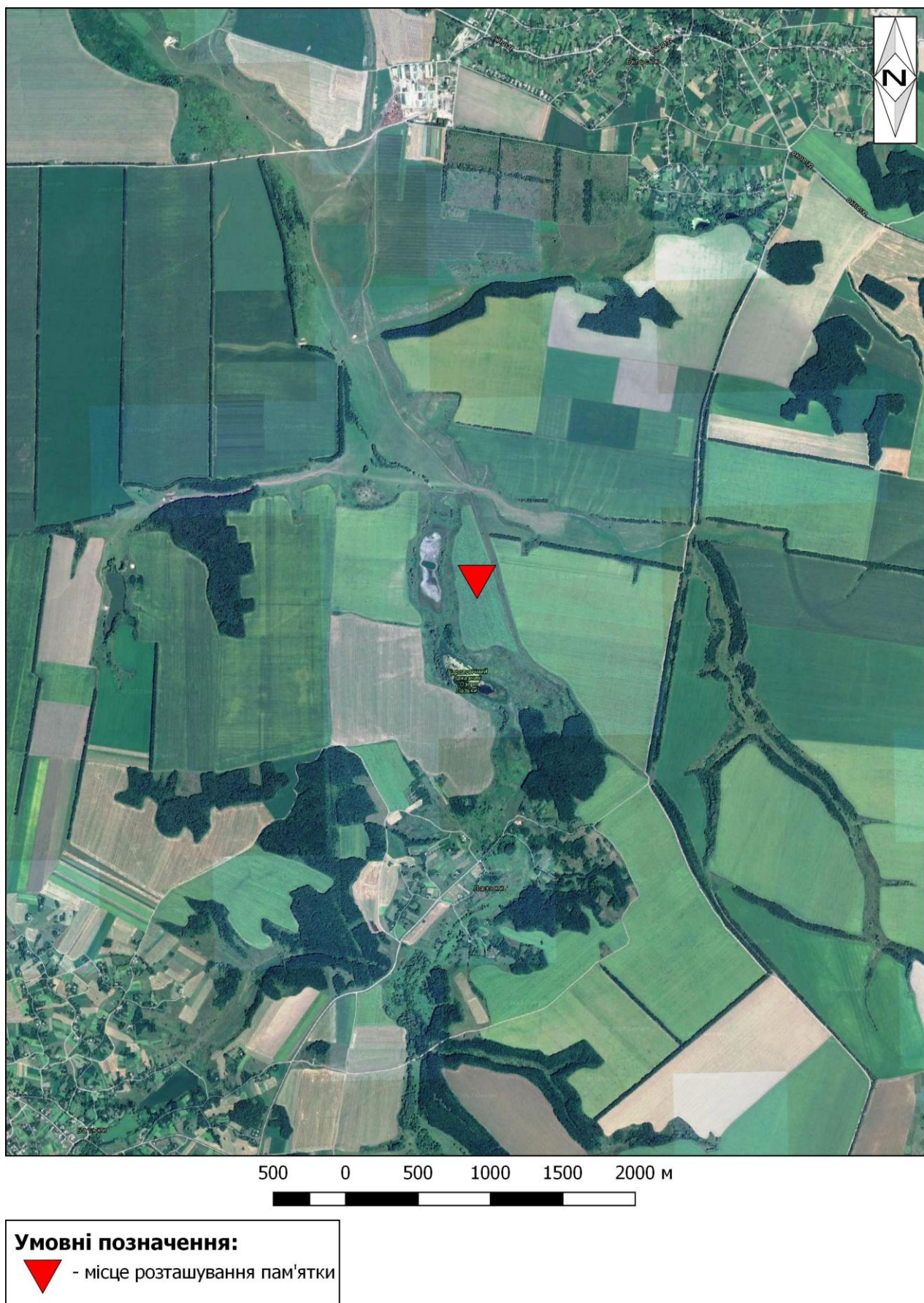
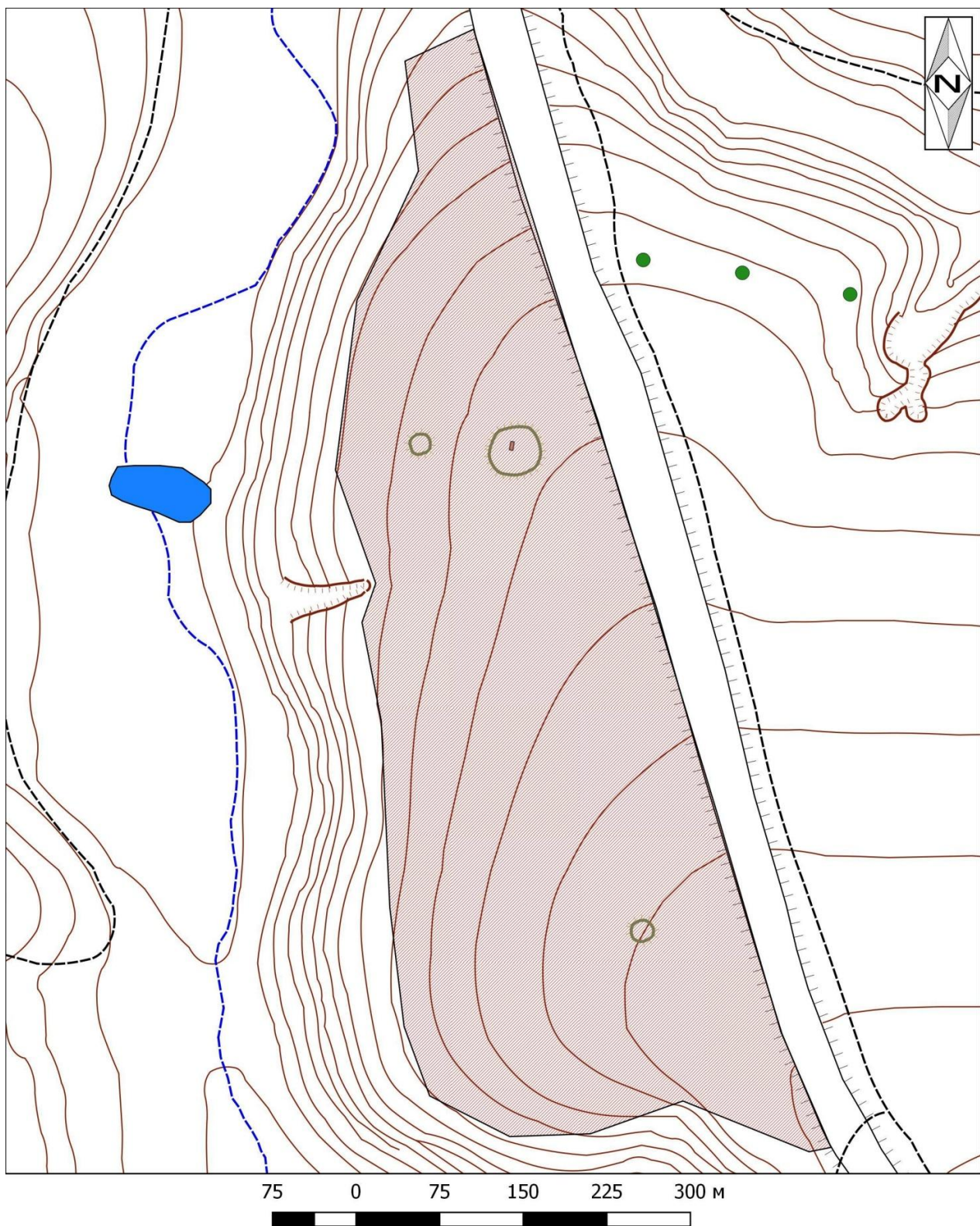

Рис. 26. Супутниковий знімок з позначенням поселення Лазьківські ставки І.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

	- межі поселення		- розкоп 2017 року
	- оборонні споруди Більського городища		- зольні насипи
	- ґрунтові польові дороги		- Суша Грунь

Рис. 27. Карта з нанесеними межами поселення Лазьківські ставки І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- - межі поселення
- - земельні ділянки

Рис. 28. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Лазьківські ставки І. (за О. М. Шапорда, 2017)

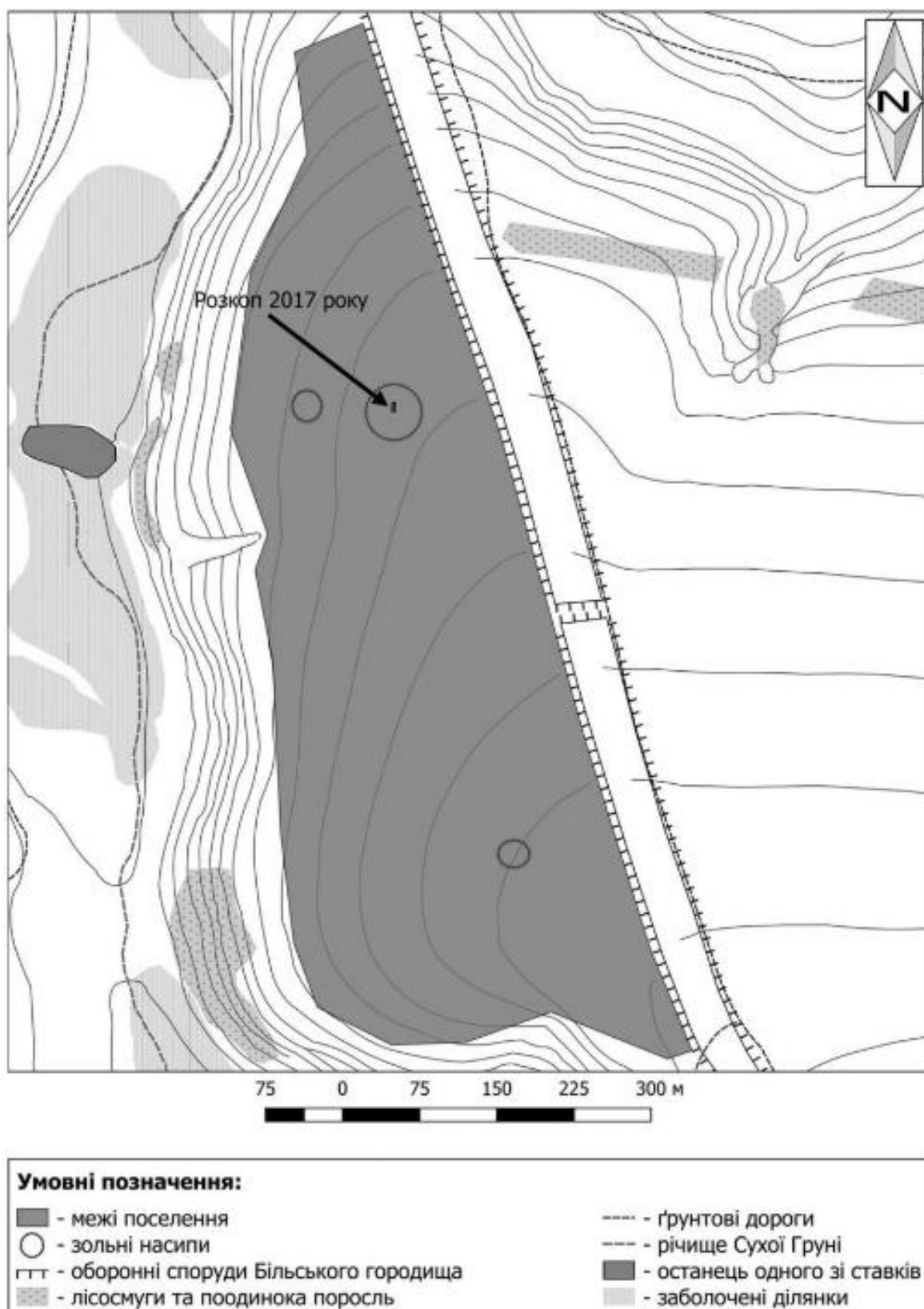

Рис. 29. План поселення Лазьківські ставки I з нанесенням місця розкопу 2017 р. (за О. М. Шапорда, 2017)

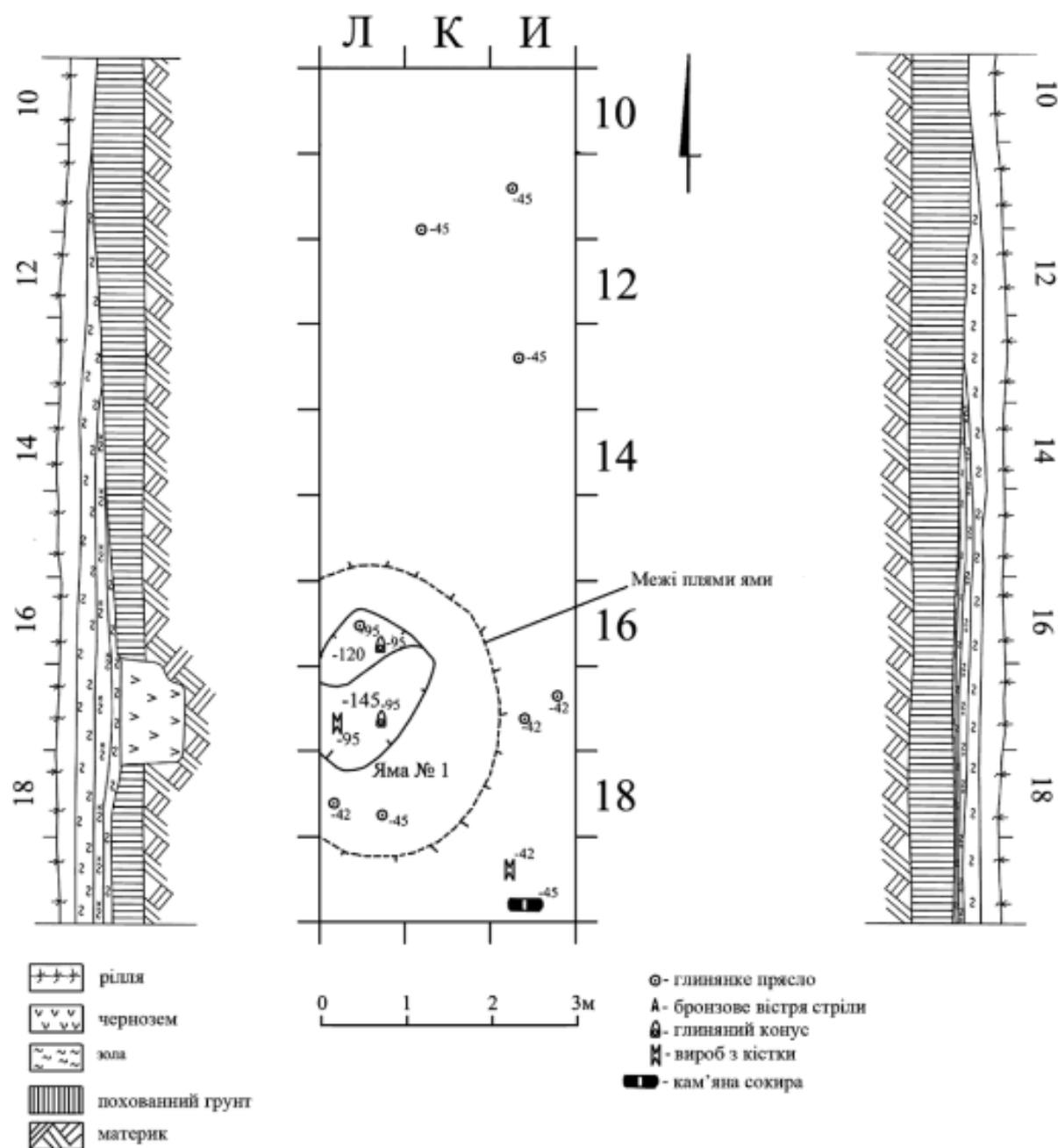

Рис. 30. Загальний план розкопу №1 на поселенні Лазьківські ставки I у 2017 р. (за С. А. Задніков, 2017)

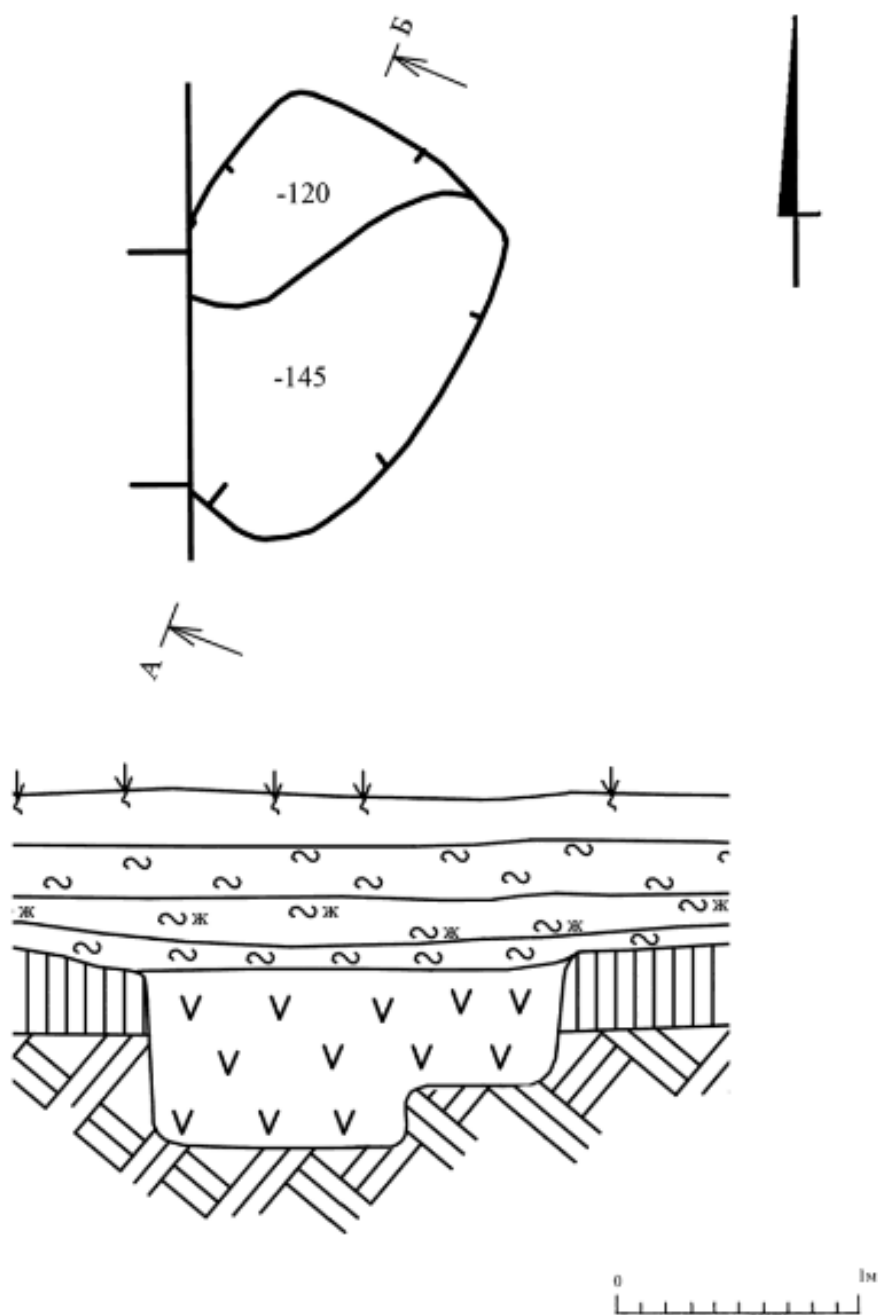

Рис. 31. План та профіль об'єкту №1 з розкопу №1 на поселення Лазьківські ставки I у 2017. (за С. А. Задніков, 2017)

Рис. 32. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Лазьківські ставки I та позначенням місця розкопу №1 у 2018 р.

(за О. М. Шапорда, 2018)

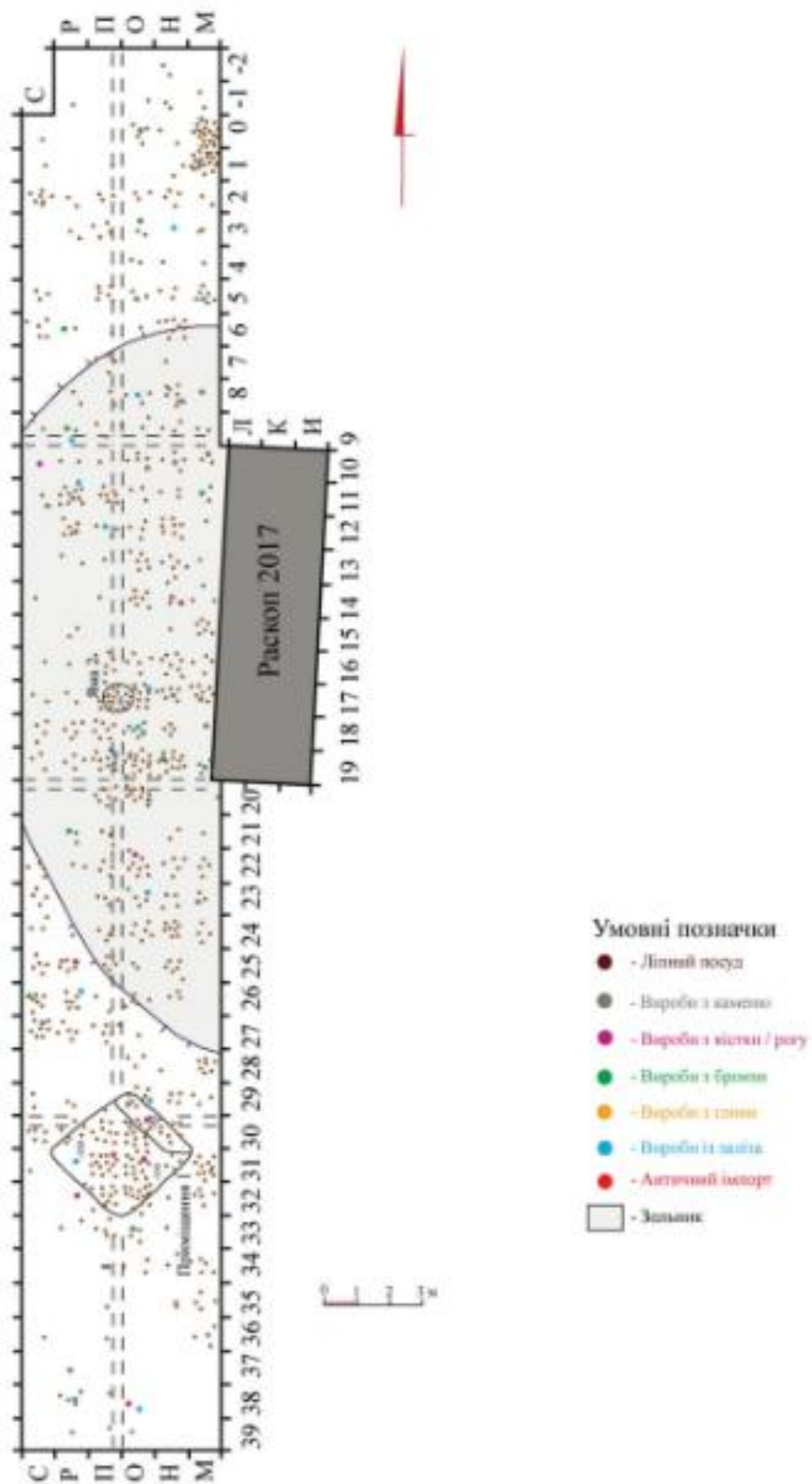

Рис. 34. Загальний вигляд на поселення Саранчівка. Фото з півдня.
(за О. В. Коротя, 2019)

Рис. 35. Загальний вигляд на поселення Саранчівка. Фото з північного сходу.
(за О. В. Коротя, 2019)

Рис. 36. Карта з позначенням поселення Саранчівка.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис.37. Супутниковий знімок з позначенням поселення Саранчівка.

(за О. М. Шапорда, 2019)

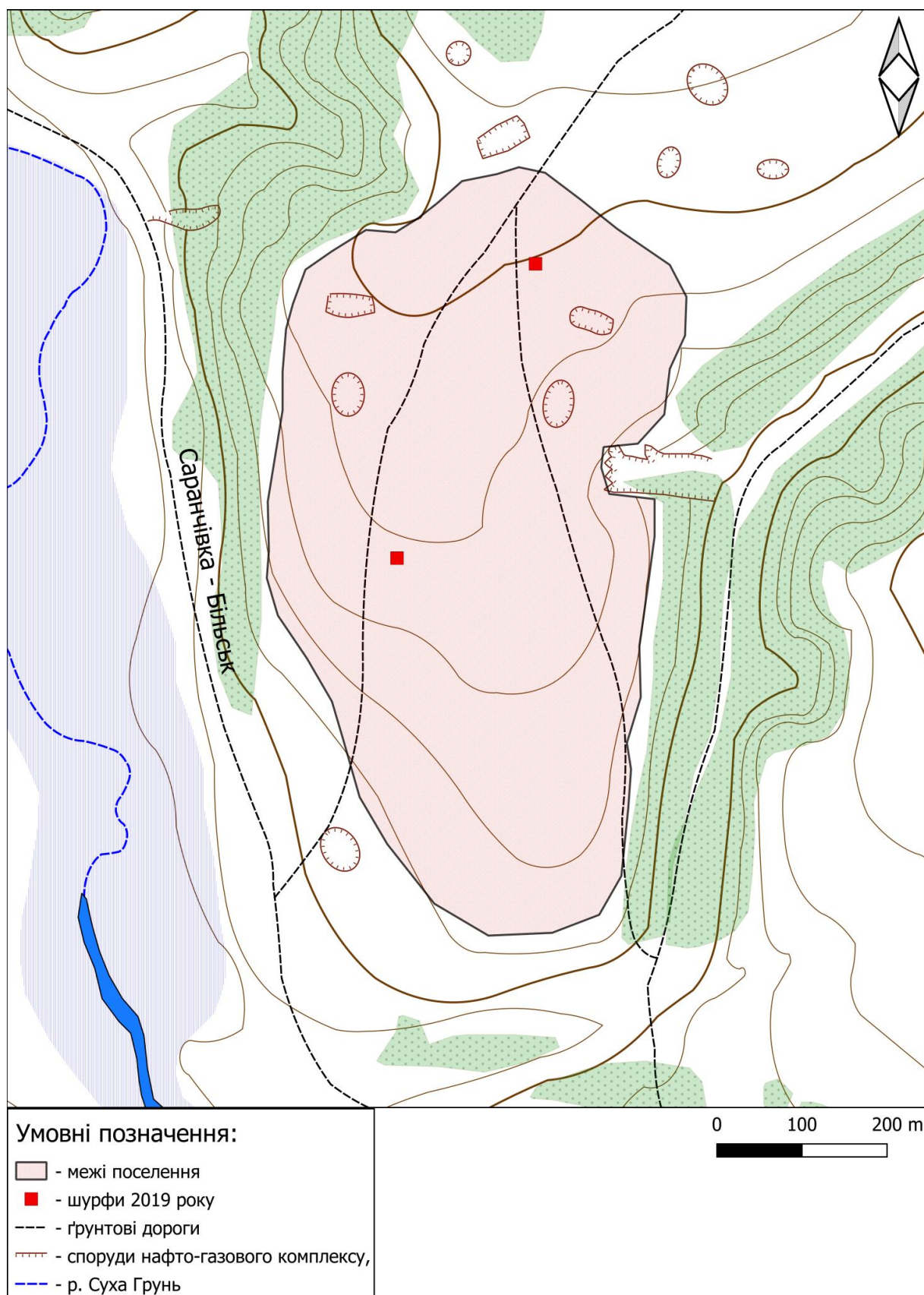

Рис. 38. Карта з нанесеними межами поселення Саранчівка.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 39. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Саранчівка.

(за О. М. Шапорда, 2019)

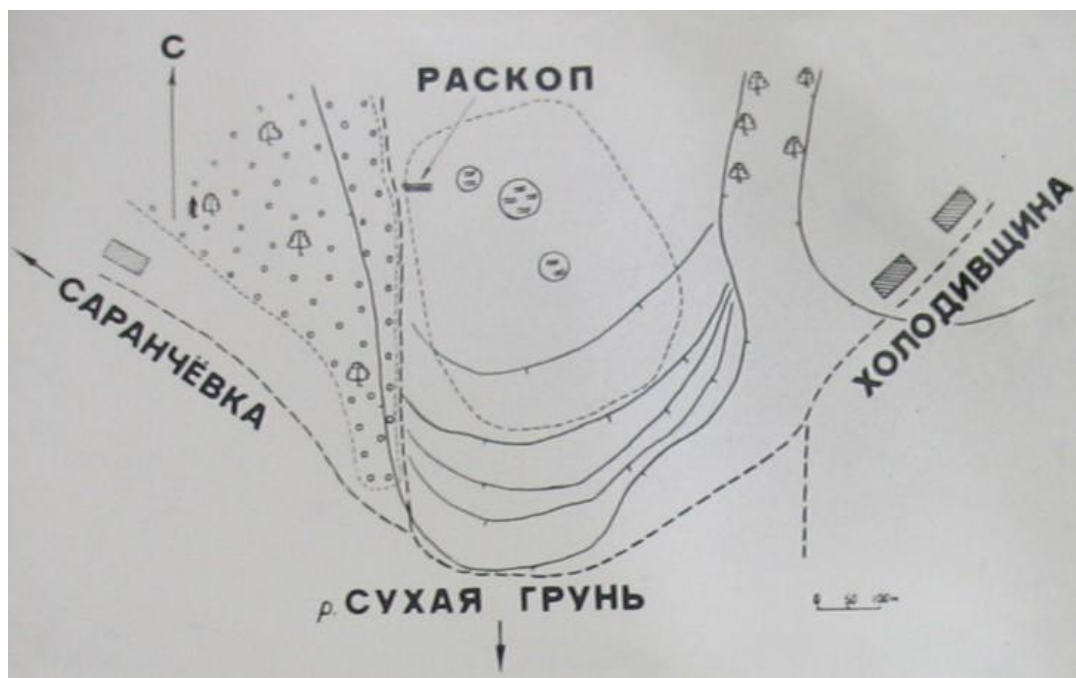

Рис. 40. План поселення Саранчівка з позначеним місцем розкопу №1 у 1987 р. (за П. Я. Гавриш, 1987)

Рис. 41. Розкоп №1, траншея №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (за П. Я. Гавриш, 1987)

Рис. 42. Пляма об'єкту №5 на рівні зачистки дна на поселенні Саранчівка у 1987 р. (за П. Я. Гавриш, 1987)

Рис. 43. Об'єкт №6 у розкопі №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р.
(за П. Я. Гавриш, 1987)

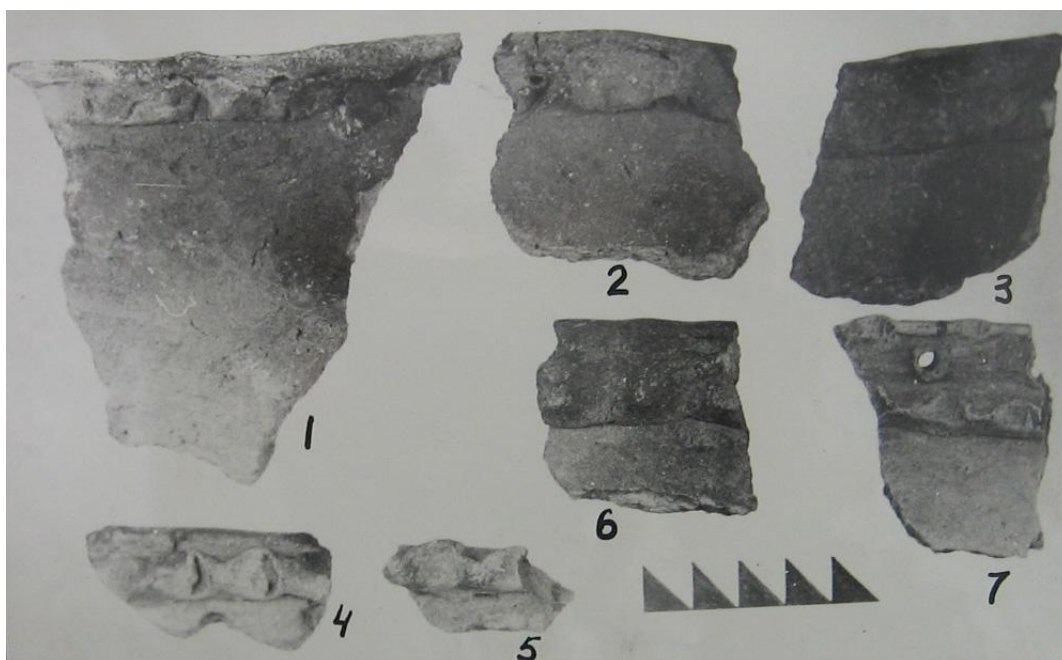

Рис. 44. Знахідки із культурного шару з розкопу №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (1 – 7 – вінця горщиків).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

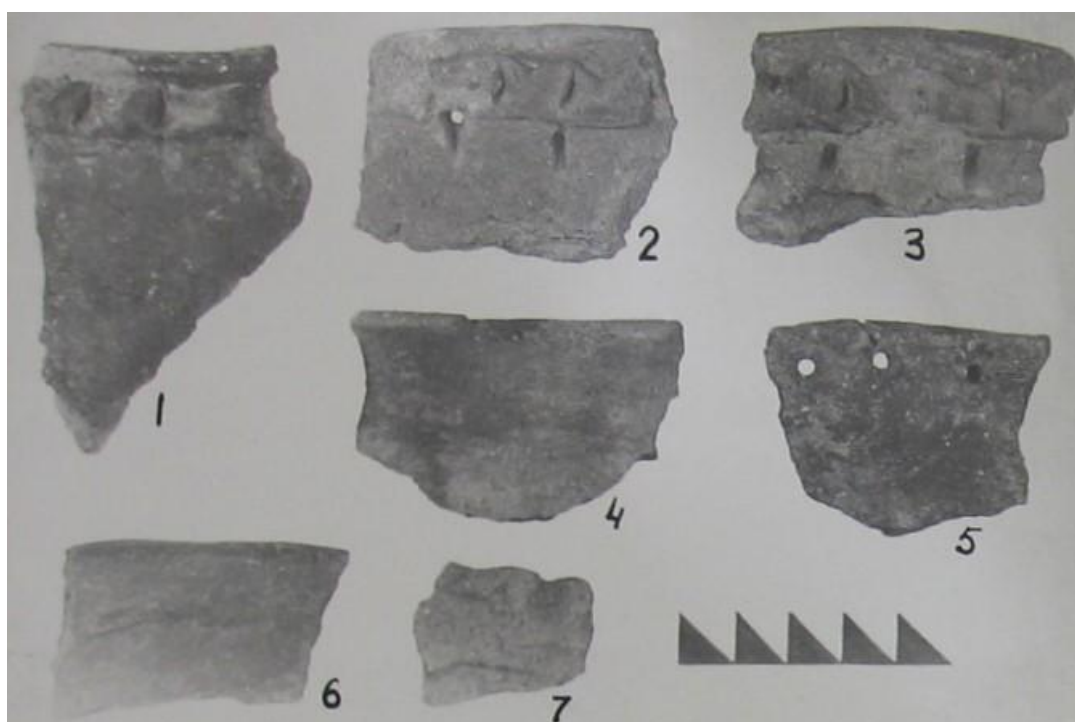

Рис. 45. Знахідки із культурного шару з розкопу №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (1 – 7 – вінця горщиків).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

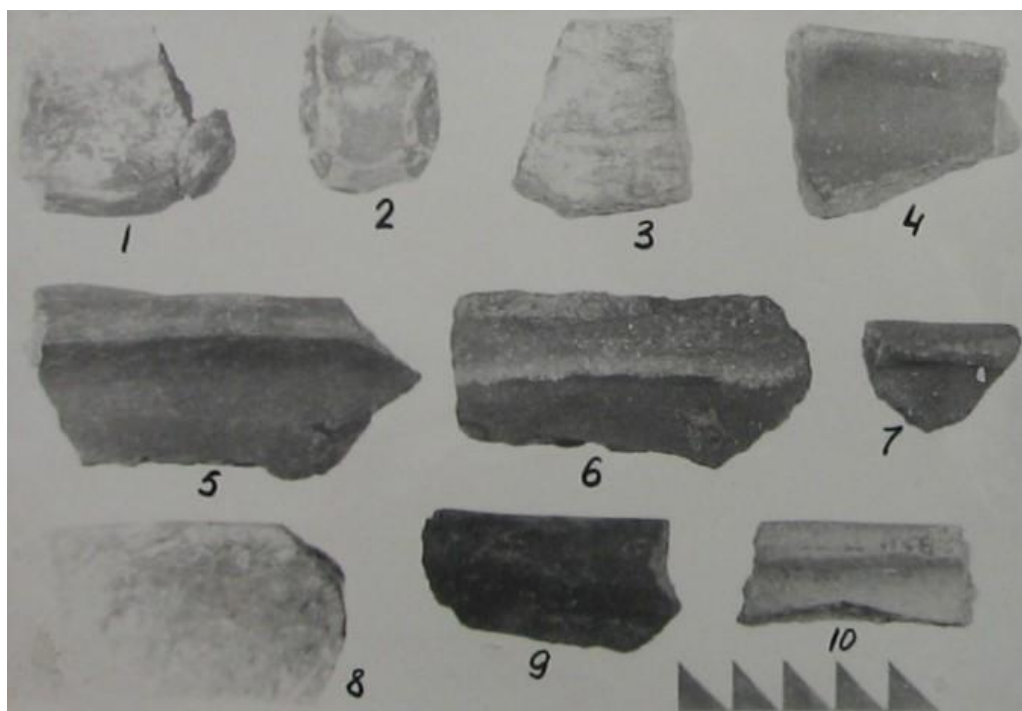

Рис. 46. Знахідки із культурного шару з розкопу №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (1 – 2 – фрагменти стінок ліпного посуду; 3 – 10 – фрагменти вінець ліпних мисок).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

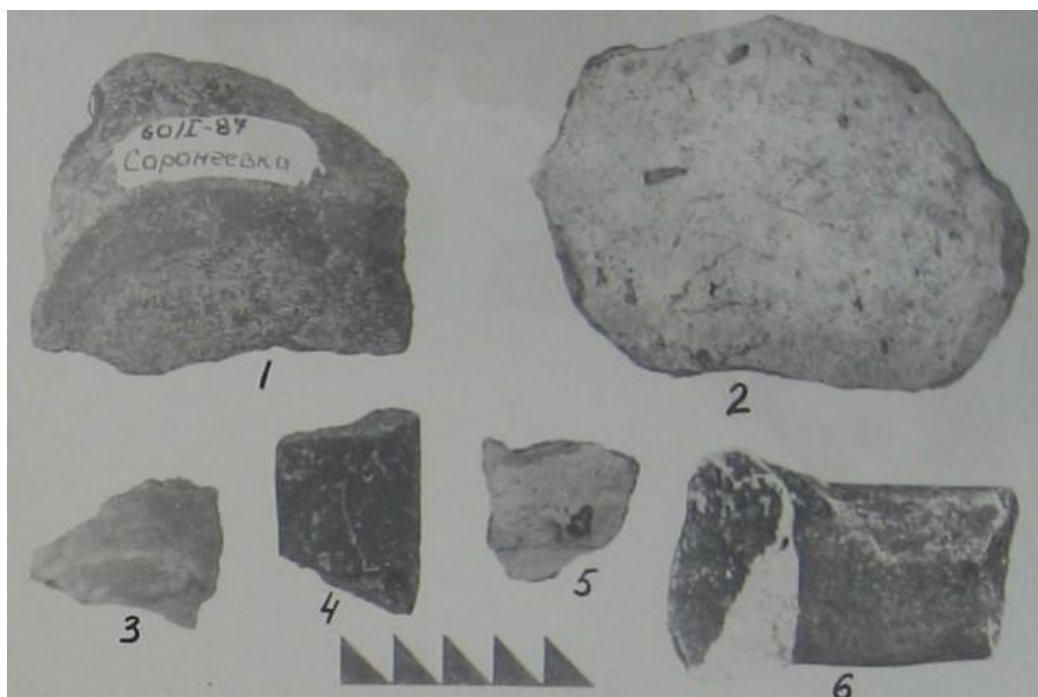

Рис. 47. Знахідки із культурного шару з розкопу №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (1 – 3 – денця ліпного посуду; 4 – ручка ліпної посудини; 5 – стінка ліпного посуду; 6 – ручка античної амфори)

(за П. Я. Гавриш, 1987)

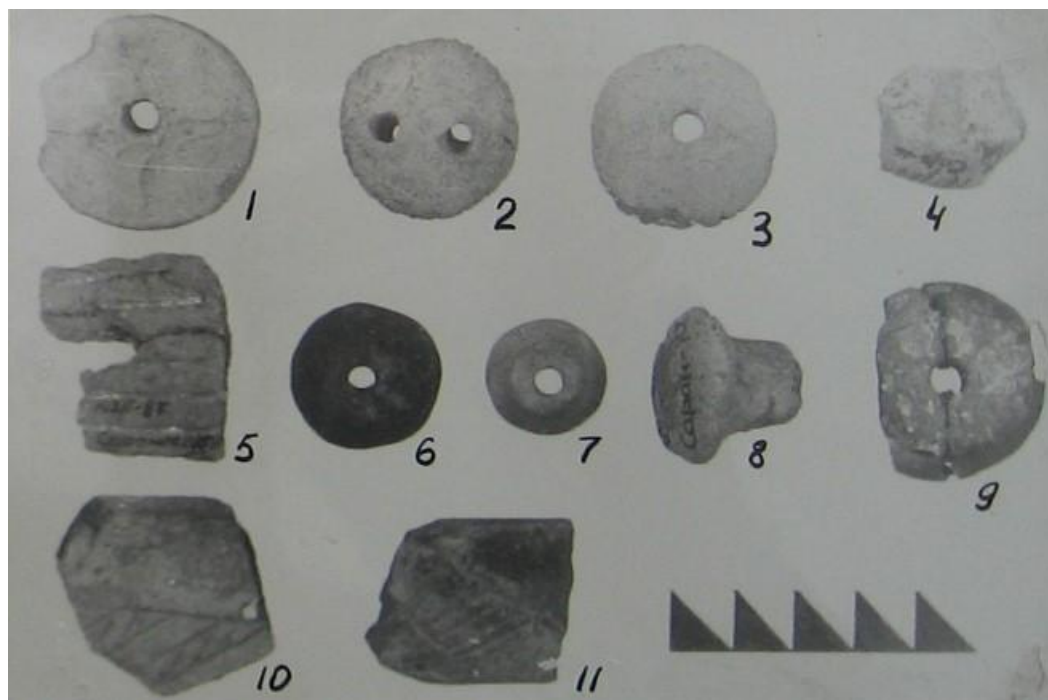

Рис. 48. Знахідки із культурного шару з розкопу №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (1, 3, 4, 6, 7, 9 – глиняні прясла; 2 – глиняний гудзик; 8, 11 – фрагменти ручок ліпного посуду; 5, 10 – фрагменти стінок ліпного посуду).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

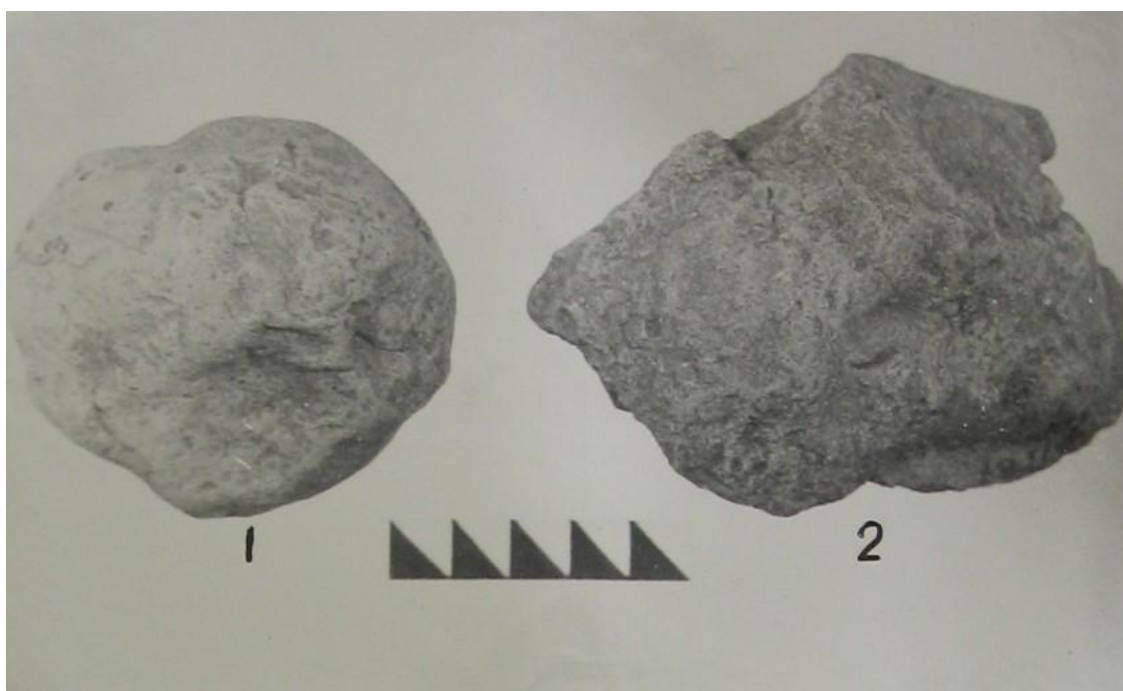

Рис. 49. Знахідки із культурного шару з розкопу №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (1 – 2 – фрагменти глиняних конусів).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

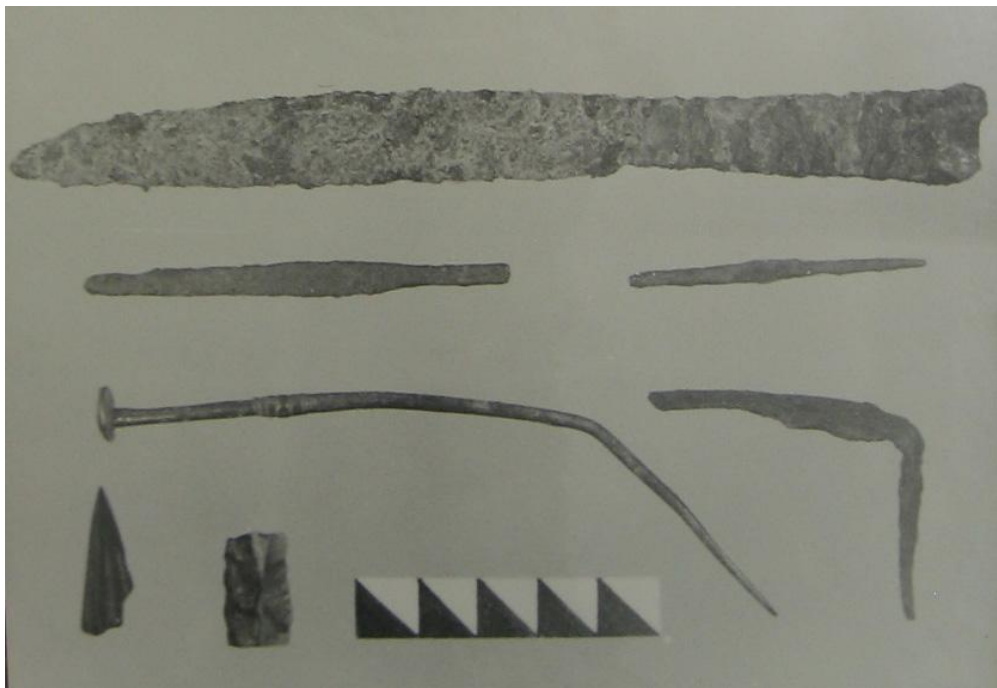

Рис. 50. Знахідки із культурного шару з розкопу №1 на поселенні Саранчівка у 1987 р. (1, 5 – фрагменти залізних ножів; 2 – фрагмент залізної стамески; 3 – фрагмент залізного шила; 4 – бронзова булавка; 6 – бронзове трилопатеве вістря стріли; 7 – кремнієвий мікроліт).

(за П. Я. Гавриш, 1987)

Рис. 51. Загальний вигляд на поселення Привороття. Фото з півночі.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 52. Загальний вигляд на поселення Привороття. Фото з південного заходу. (за О. М. Шапорда, 2019)

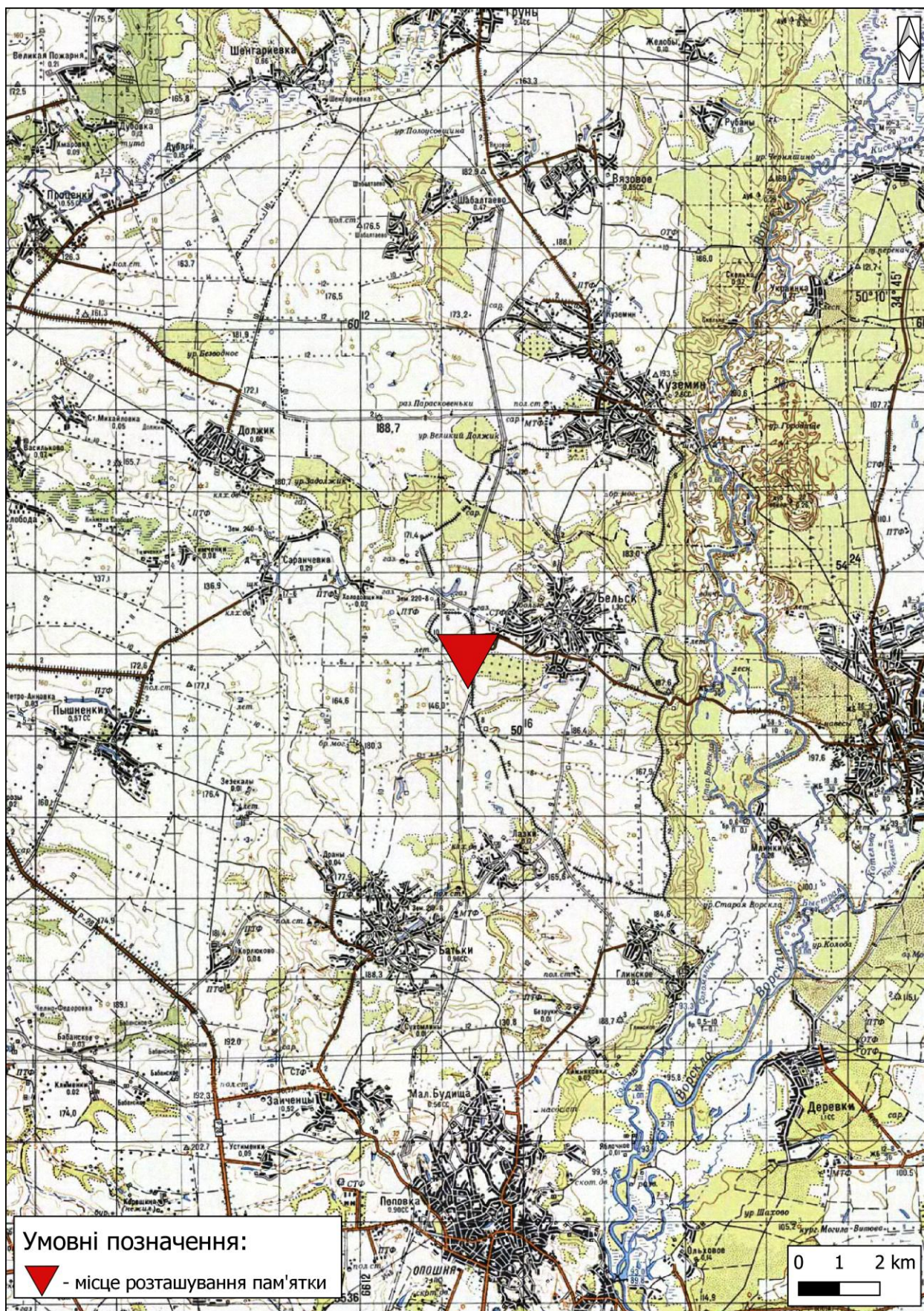

Рис. 53. Карта з позначенням поселення Привороття.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 54. Супутниковий знімок з позначенням поселення Привороття.

(за О. М. Шапорда, 2019)

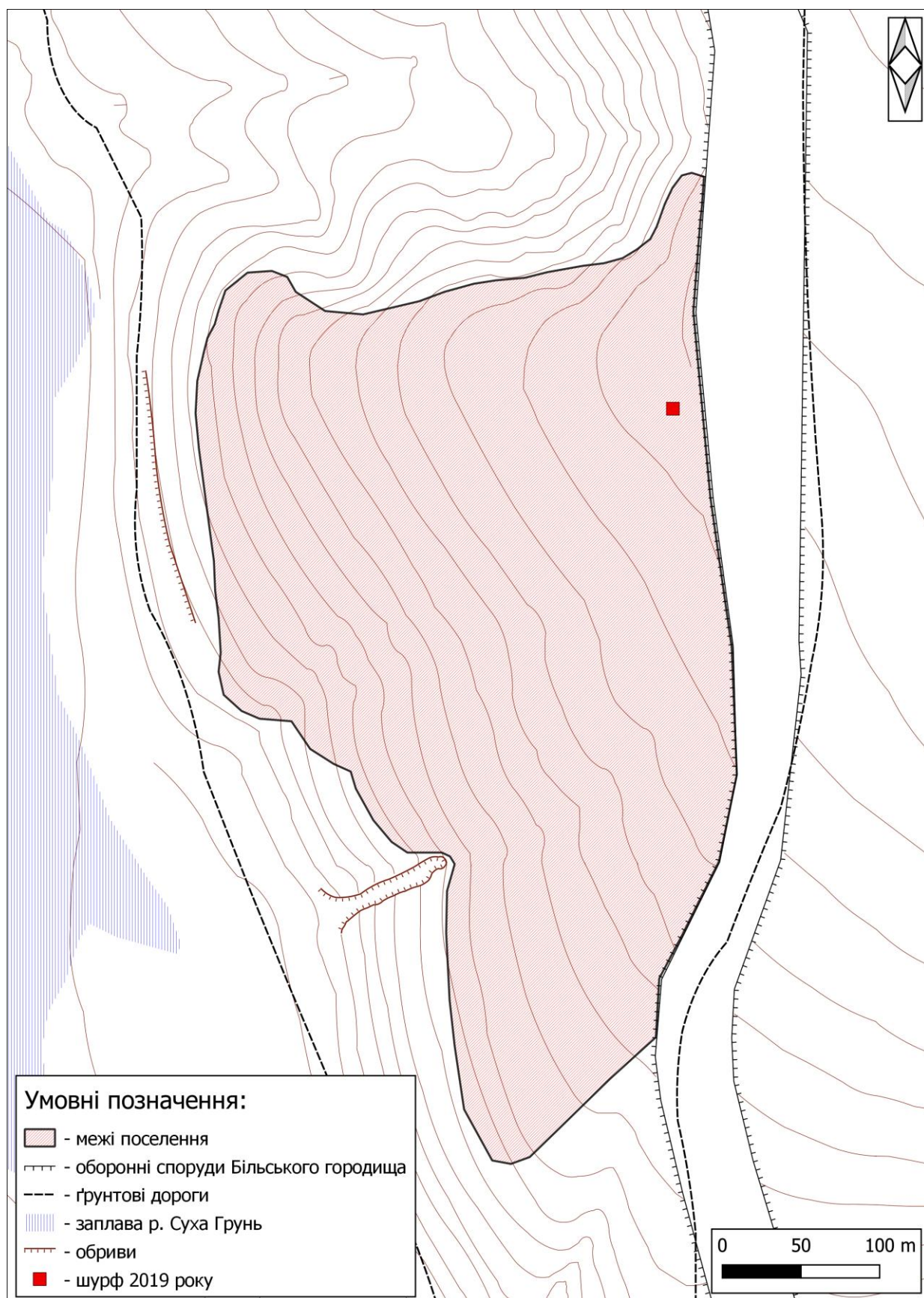

Рис. 55. Карта з нанесеними межами поселення Привороття.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 56. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Привороття.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 57. Шурф №1 на поселенні Привороття у 2019 р.
(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 58. Знахідки із шурфа №1 на поселенні Привороття у 2019 р. (1 – фрагмент стінки ліпного посуду з різним орнаментом; 2 – фрагмент стінки ліпного посуду із не наскрізними проколами).

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 59. Загальний вигляд на поселення Лазьки І. Фото з південного сходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 60. Північна частина поселення Лазьки І. Фото з південного сходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

 - місце розташування пам'ятки

Рис. 61. Карта з позначенням поселення Лазьки І.

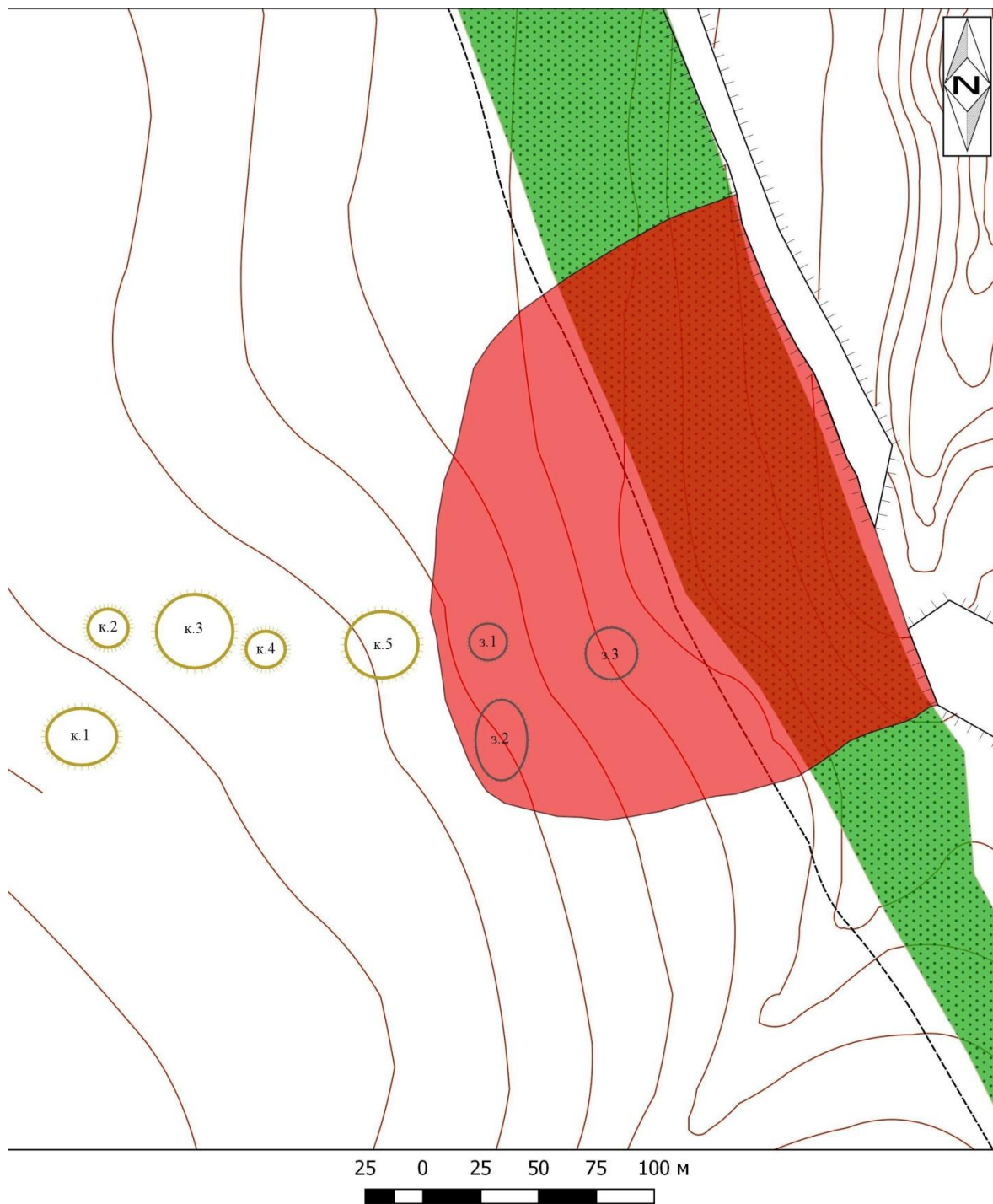
(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- місце розташування пам'ятки

Рис. 62. Супутниковий знімок з позначенням поселення Лазьки І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- межі поселення	- оборонні споруди Більського городища
- зольні насипи	- лісосмуга
- курганний могильник	- ґрунтова дороги Більськ - Глинське

Рис. 63. Карта з нанесеними межами поселення Лазьки І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- межі поселення	- курганний могильник
- зольні насипи	- земельні ділянки

Рис. 64. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Лазьки І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 65. Загальний вигляд на східну частину поселення Барвінкова гора І.
Фото з півдня. (за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 66. Загальний вигляд на південну частину поселення Барвінкова гора І.
Фото зі сходу. (за О. М. Шапорда, 2017)

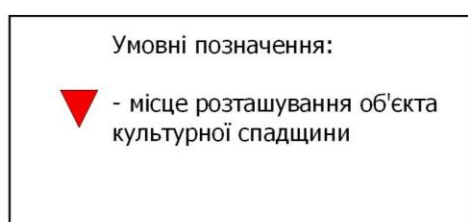
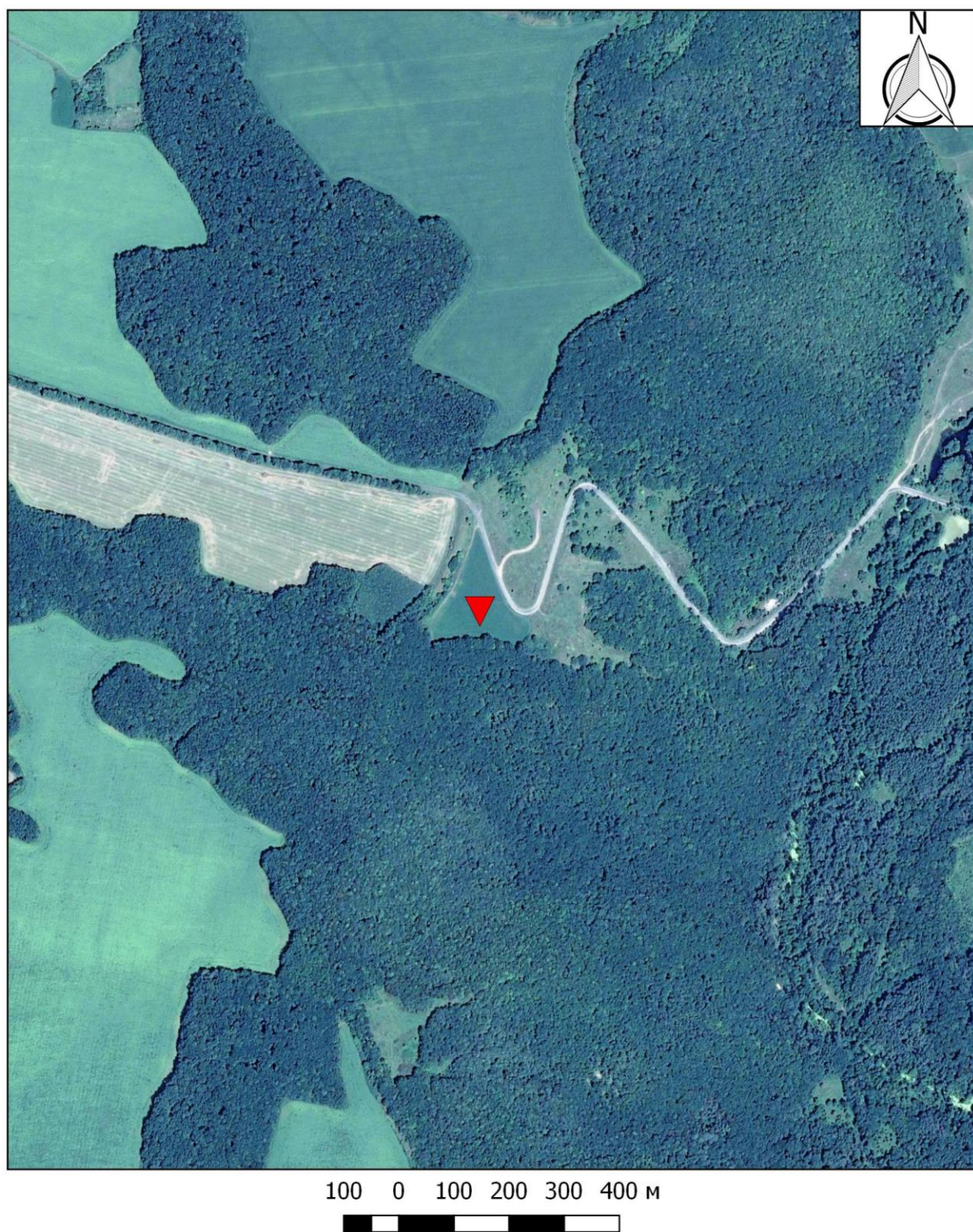

Рис. 68. Супутниковий знімок з позначенням поселення Барвінкова гора І.
(за О. М. Шапорда, 2017)

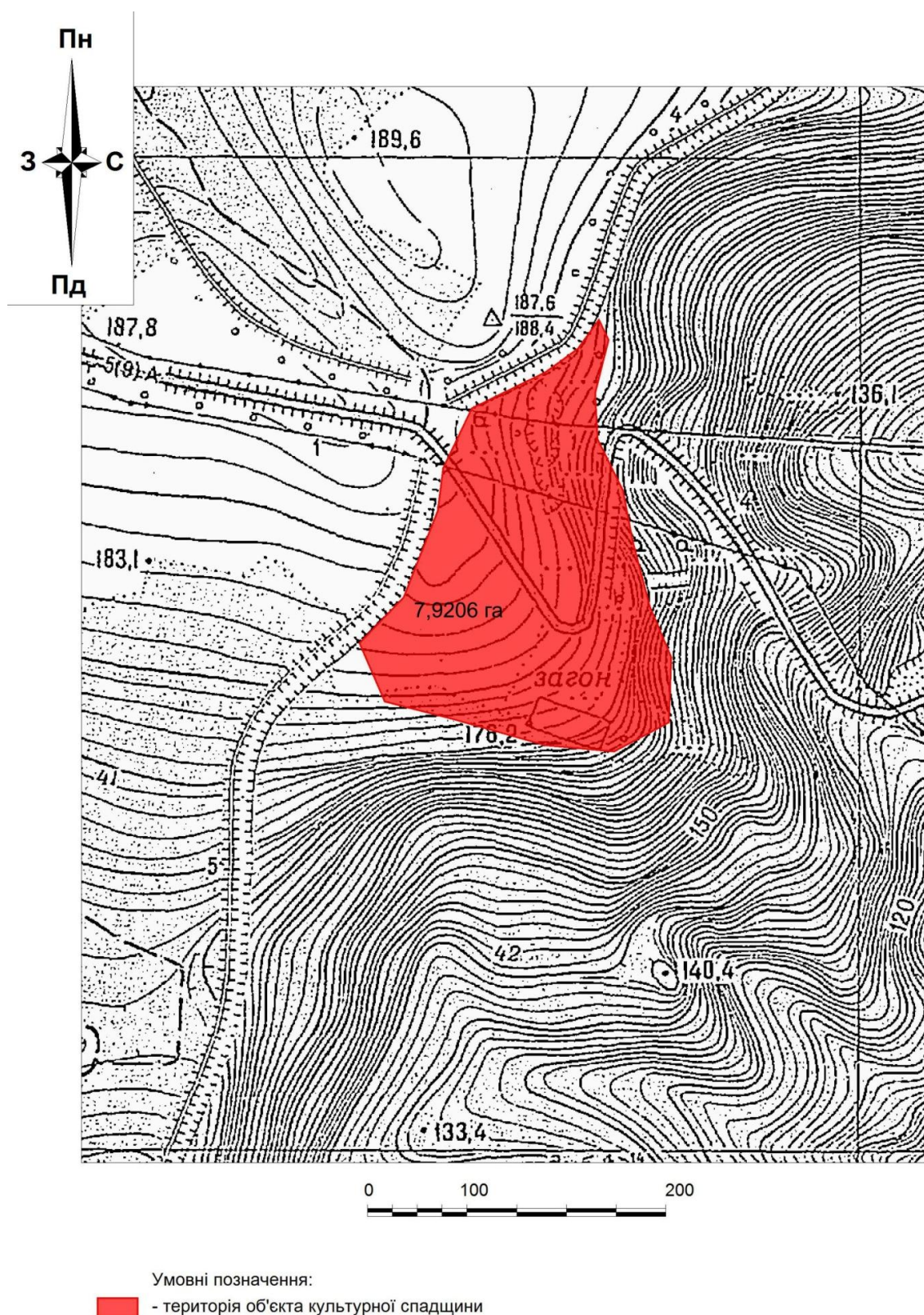

Рис. 69. Карта з нанесеними межами поселення Барвінкова гора І.
 (за О. М. Шапорда, 2017)

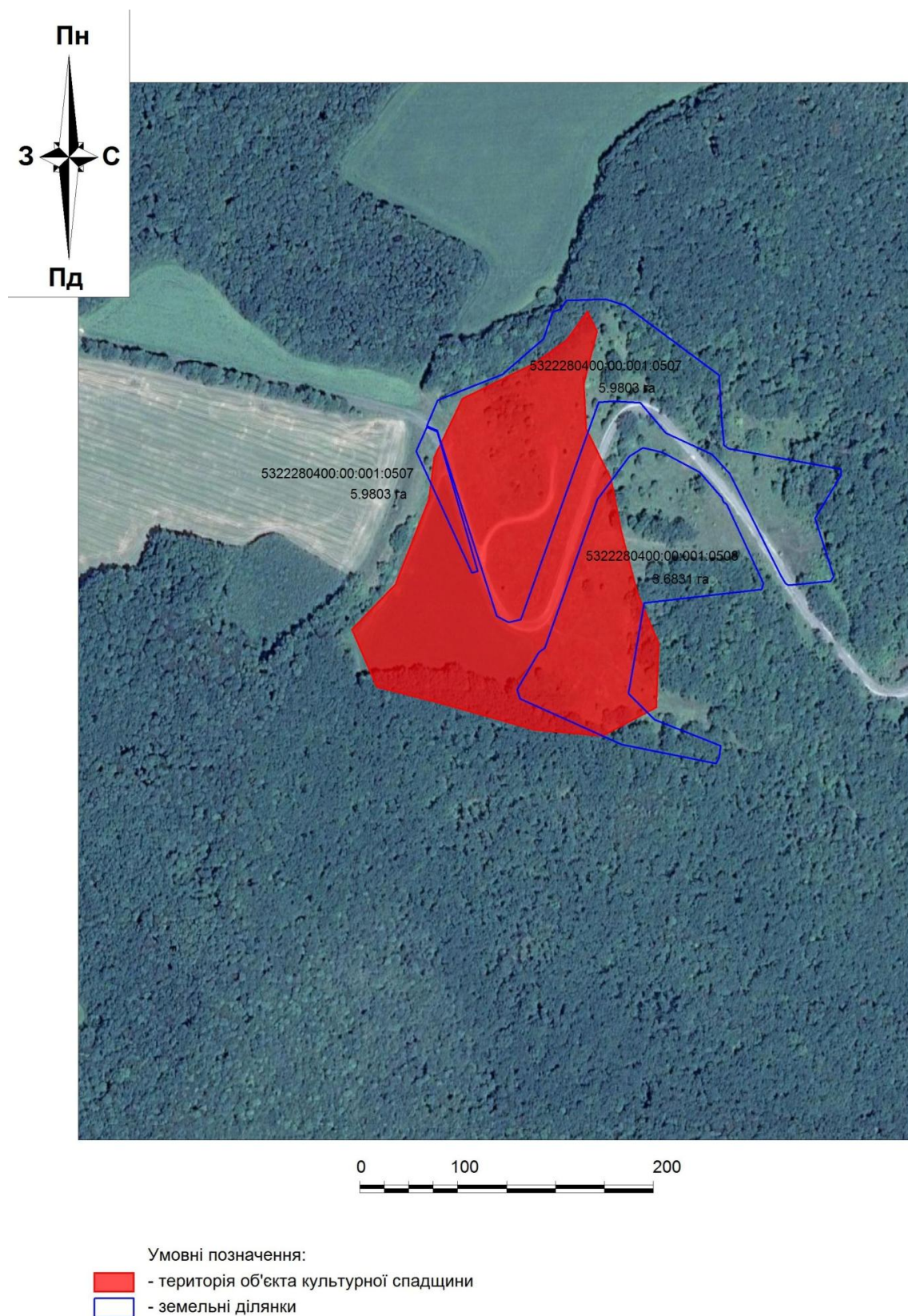

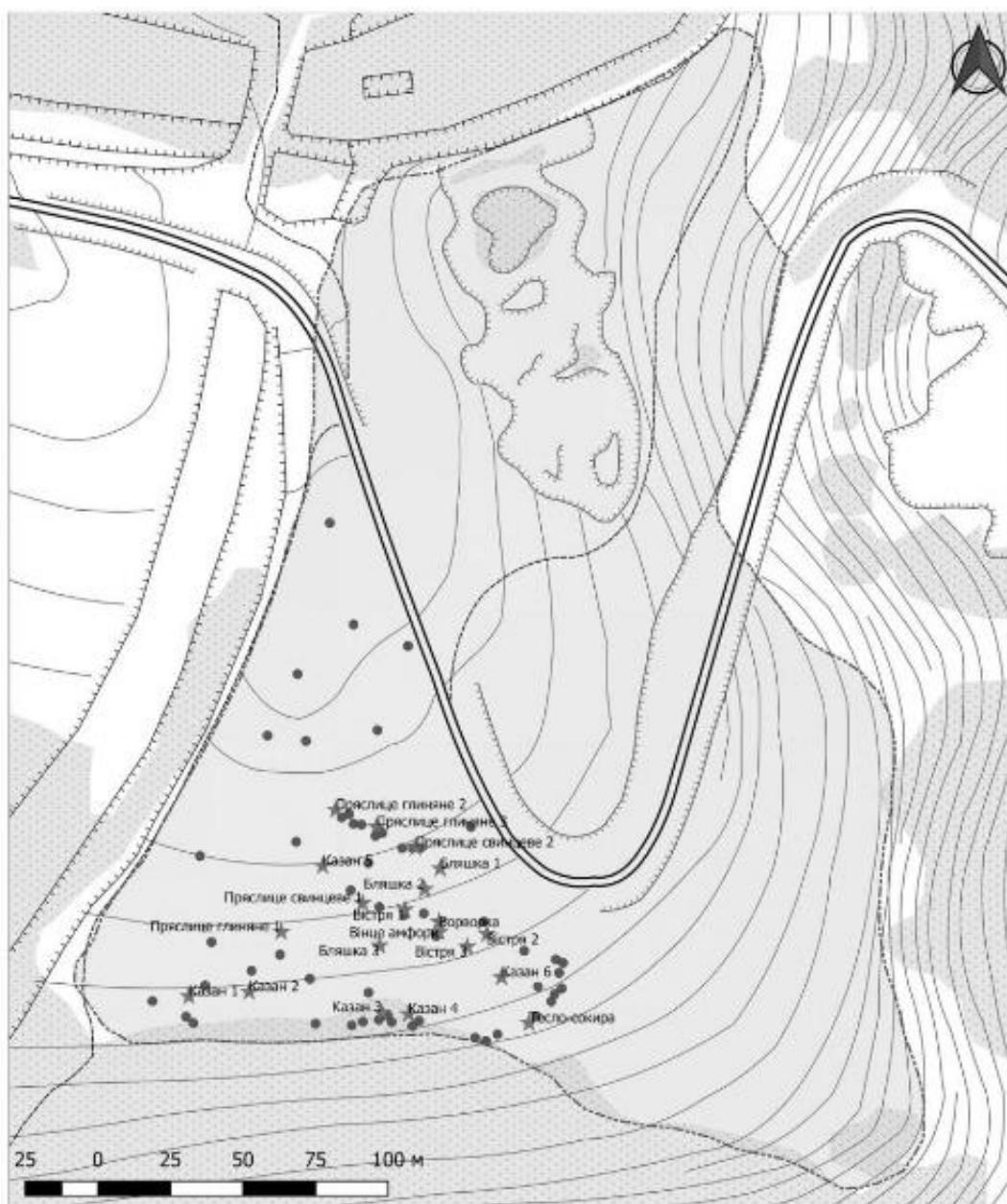
Рис. 70. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення
 Барвінкова гора І. (за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- ▭ - межі поселення
- - шурфи 2018 року
- ⋯ - оборонні споруди Більського городища
- == - асфальтна дорога Котельва - Більськ
- - ґрунтові дороги

Рис. 71. План поселення Барвінкова гора I з позначенням місць шурфування у 2018 р. (за О. М. Шапорда, 2019)

Умовні позначення:

- - межі поселення
- ★ - артефакти скіфського часу
- - металевий брут
- - оборонні споруди Більського городища
- == - асфальтна дорога Котельва - Більськ
- — — - ґрунтові дороги

Рис. 72. План поселення Барвінкова гора I із позначенням місць виявлення металевих знахідок у 2019 р.
(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 73. Металеві знахідки із культурного шару поселення Барвінкова гора I у 2019 р. (1 – лита бляшка-націчник від кінської упряжі у вигляді лапи звіра; 2 – бронзова лита бляшка від кінської упряжі у вигляді стилізованої голови лося; 3 – фрагмент бронзової литої бляшки від кінської упряжі, оформленої у вигляді стилізованої задньої частини хижака родини котячих; 4 – залізне двостороннє тесло-сокира клиноподібної форми).

(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 74. Більське городище. Ділянка 1 – «В'їзд». 2018 р. Карта аномалій індукції геомагнітного поля, представлена у відтінках сірого кольору, детальність знімання $1,0 \times 0,15$ м, інтерпретована мережа $0,5 \times 0,5$ м, динаміка зміни аномальної магнітної індукції ± 3 нТл.
(за К. М. Бондар, І. В. Цюпа, О. О. Карасьов, 2018)

Рис. 75. Загальний вигляд на поселення Безодня III. Фото з заходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 76. Карта з позначенням поселення Безодня III.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 77. Супутниковий знімок з позначенням поселення Безодня ІІІ.

(за О. М. Шапорда, 2017)

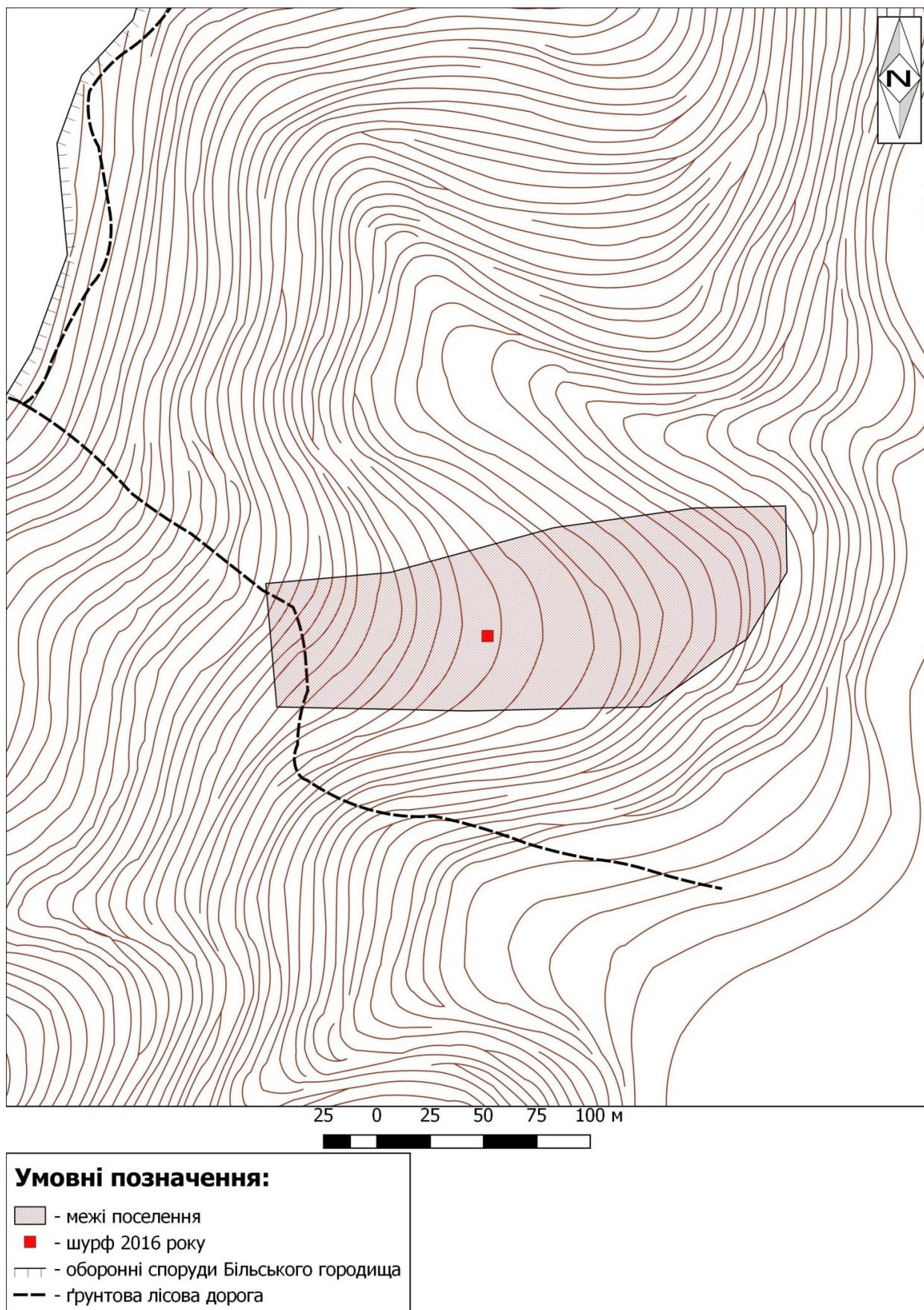

Рис. 78. Карта з нанесеними межами поселення Безодня ІІІ.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- - межі поселення
- - земельні ділянки

Рис. 79. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Безодня ІІІ.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 80. Шурф №1 на поселенні Безодня III у 2016 р. Вигляд з півдня.
(за О. М. Шапорда, 2016)

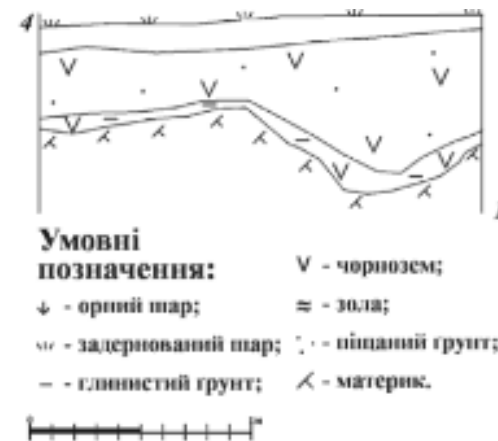

Рис. 81. Профіль шурфа №1 на поселенні Безодня III у 2015 р.
(за О. М. Шапорда, 2015)

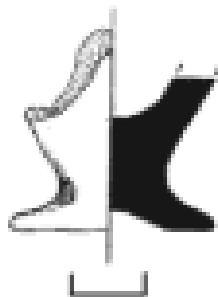

Рис. 82. Фрагмент нижньої частини глиняної чаші на ніжці з підставкою з поселення Безодня III у 2016 р.
(за О. М. Шапорда, 2016)

Рис. 83. Загальний вигляд на поселення Котельва II. Фото з півночі.
(за О. В. Коротя, 2021)

Рис. 84. Загальний вигляд на поселення Котельва II. Фото з півдня.
(Джерело: Google Earth, 2019)

Рис. 85. Карта з нанесеними межами поселення Котельва ІІ.

(за О. М. Шапорда, 2022)

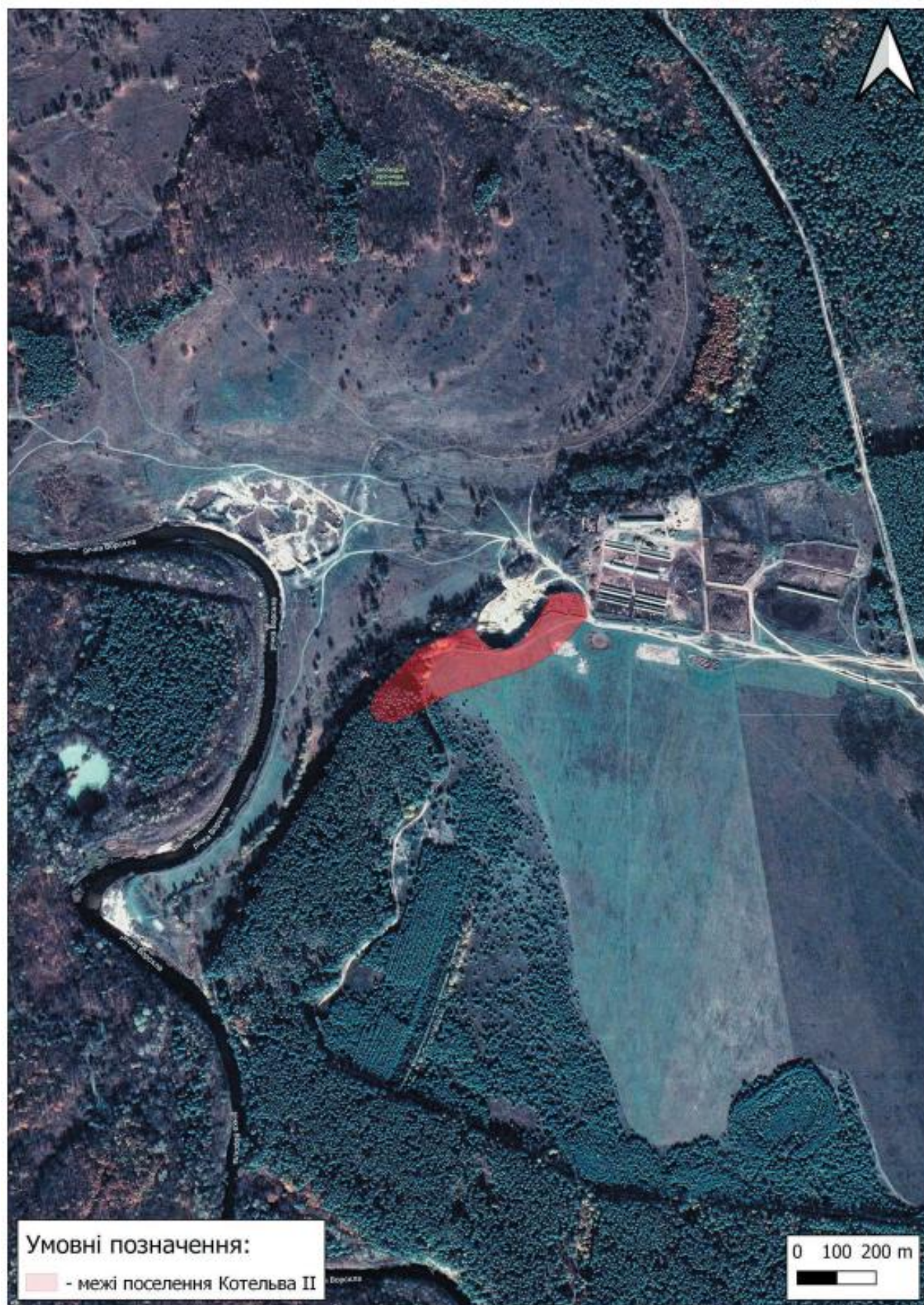

Рис. 86. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Котельва II.
(за О. М. Шапорда, 2022)

Рис. 87. Розкоп №1 на поселенні Котельва II у 2021 р. Вигляд з південного заходу. (за О. В. Коротя, 2021)

Рис. 88. Розкоп №2 на поселенні Котельва II у 2022 р. Вигляд з півночі. (за О. В. Коротя, 2022)

Рис. 89. Розкоп №2 на поселенні Котельва II у 2022 р. Вигляд зверху.
(за О. В. Коротя, 2022)

Рис. 90. Розкоп №3 на поселенні Котельва II у 2022 р. Вигляд з півночі.
(за О. М. Шапорда, 2022)

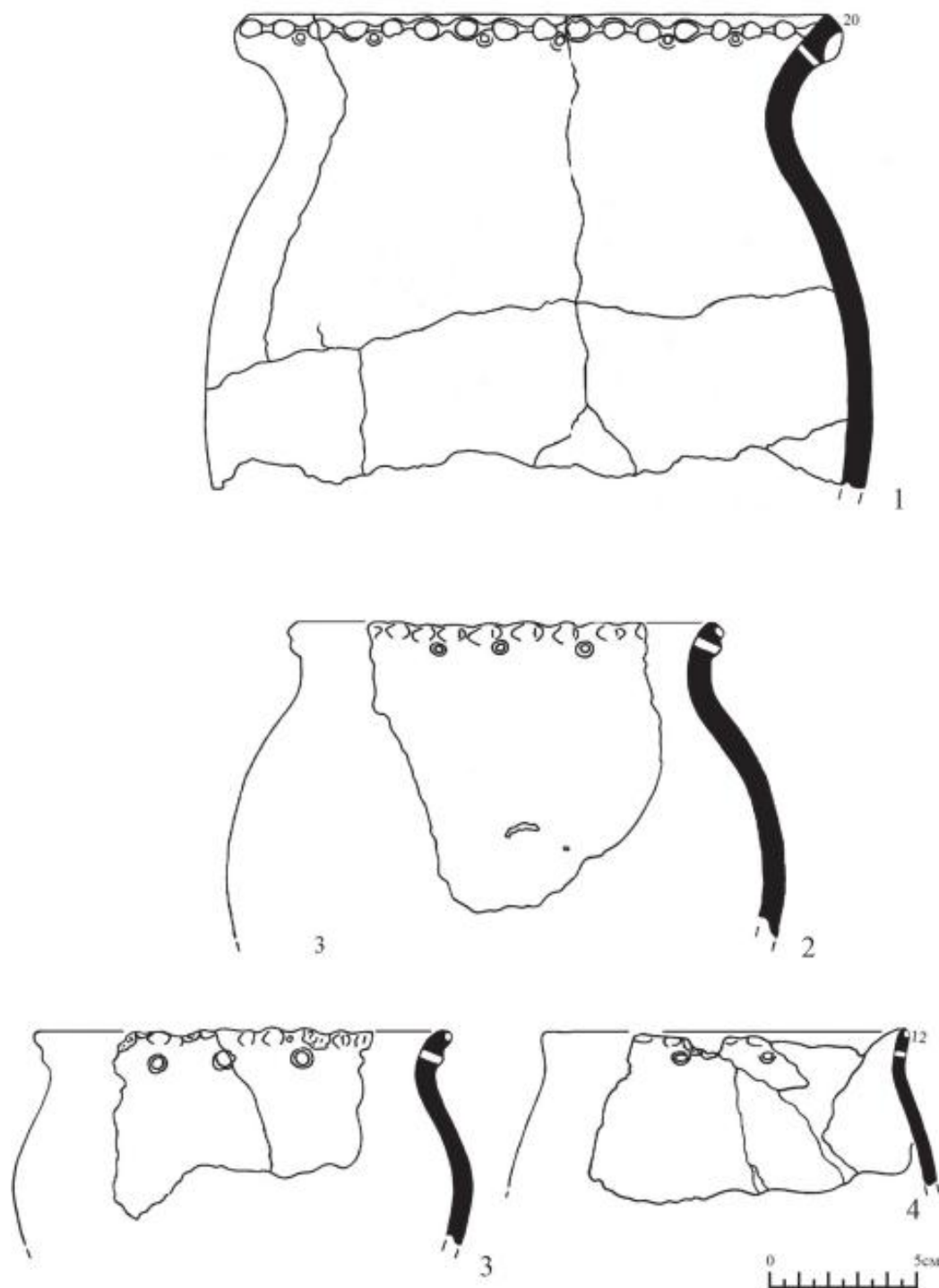

Рис. 91. Зразки вінець ліпного посуду з розкопу №2 на поселенні Котельва II
у 2022 р.

(за М. В. Пономаренко, 2022)

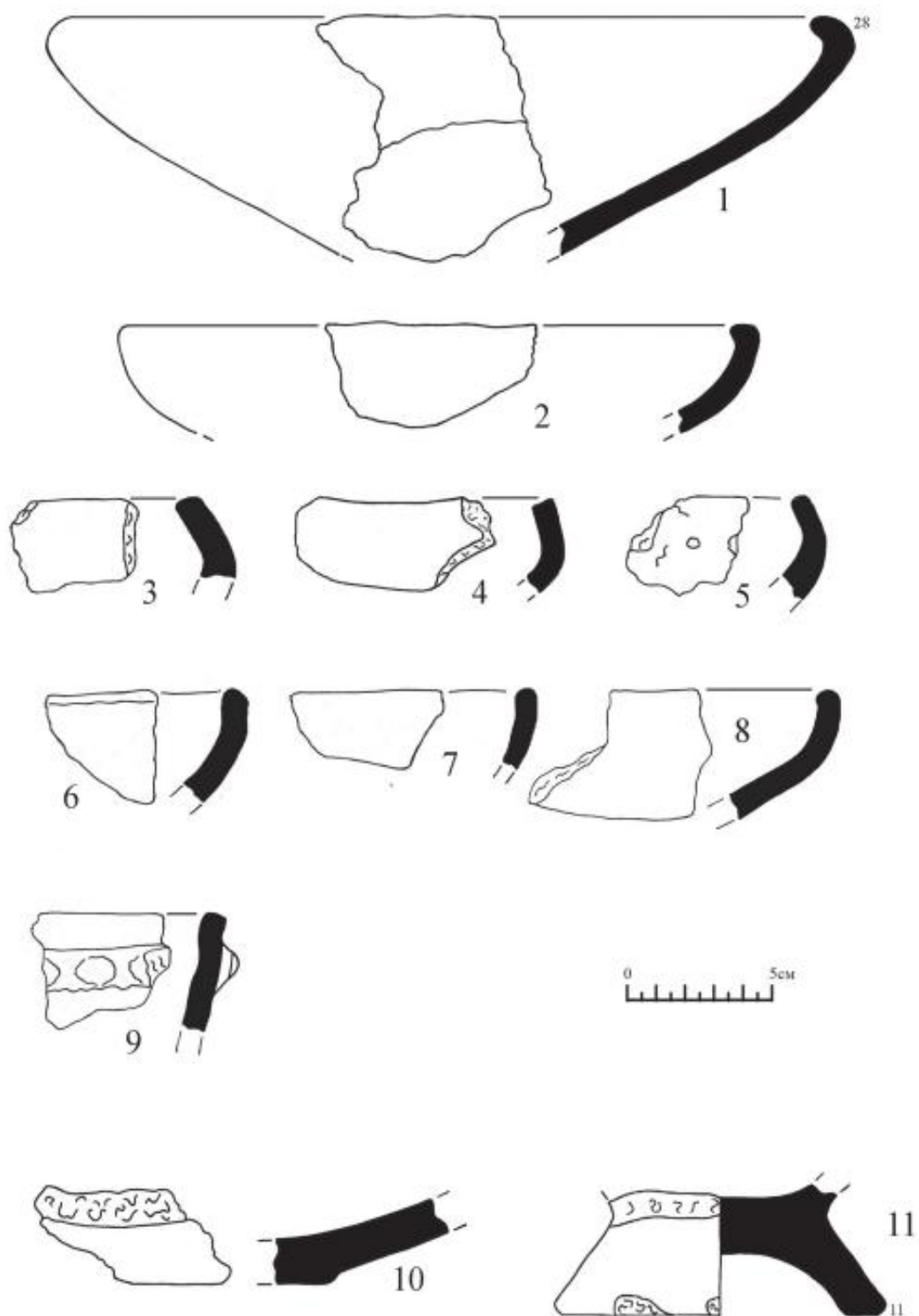

Рис. 92. 1 – 8, 10 – 11 – фрагменти ліпних мисок; 9 – фрагмент вінця котлоподібної посудини з розкопу №2 на поселенні Котельва II у 2022 р.
(за М. В. Пономаренко, 2022)

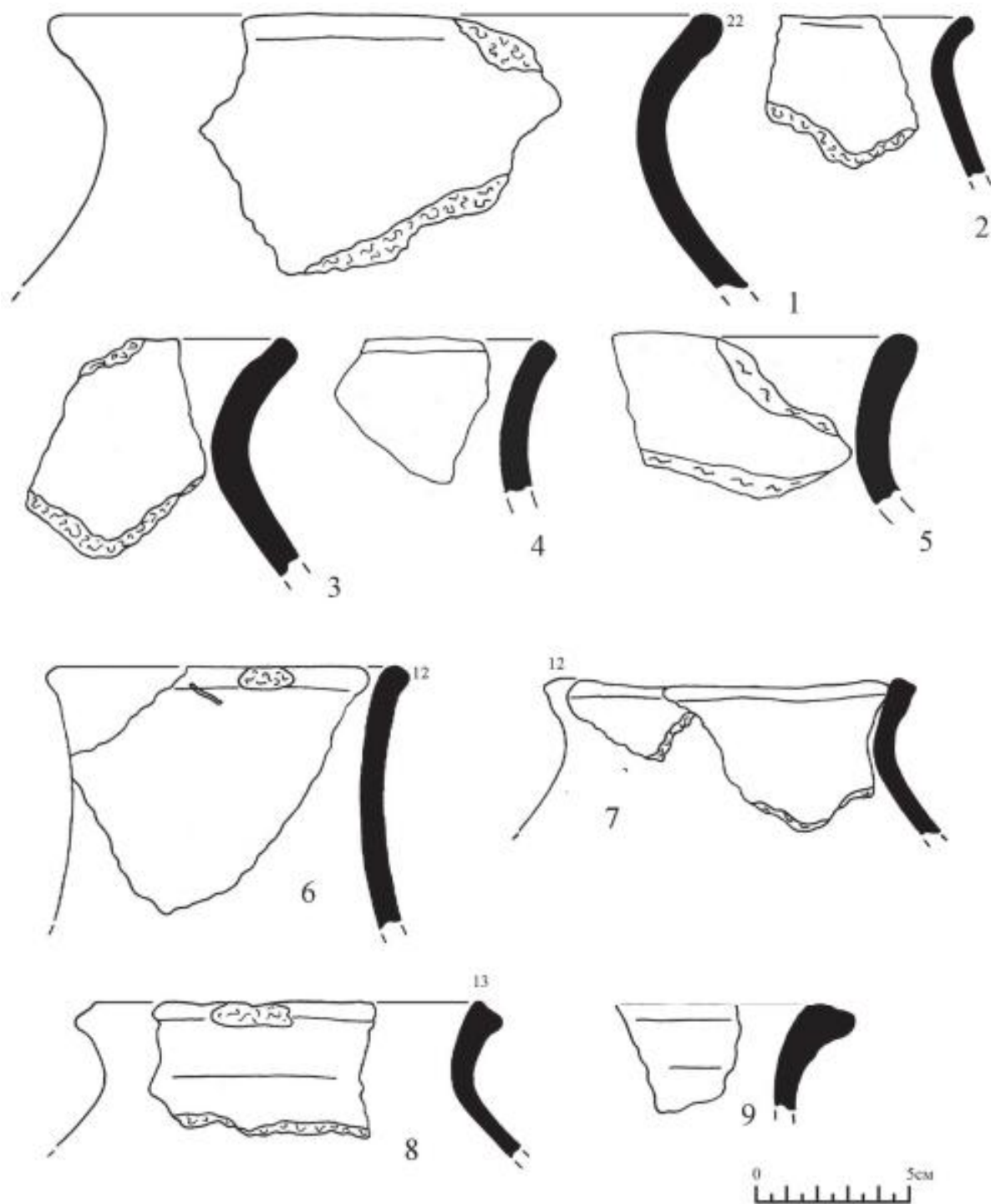

Рис. 93. 1 – 5 – фрагменти корчаг; 6 – 9 – фрагменти ліпних глеків з розкопу

№2 на поселенні Котельва II у 2022 р.

(за М. В. Пономаренко, 2022)

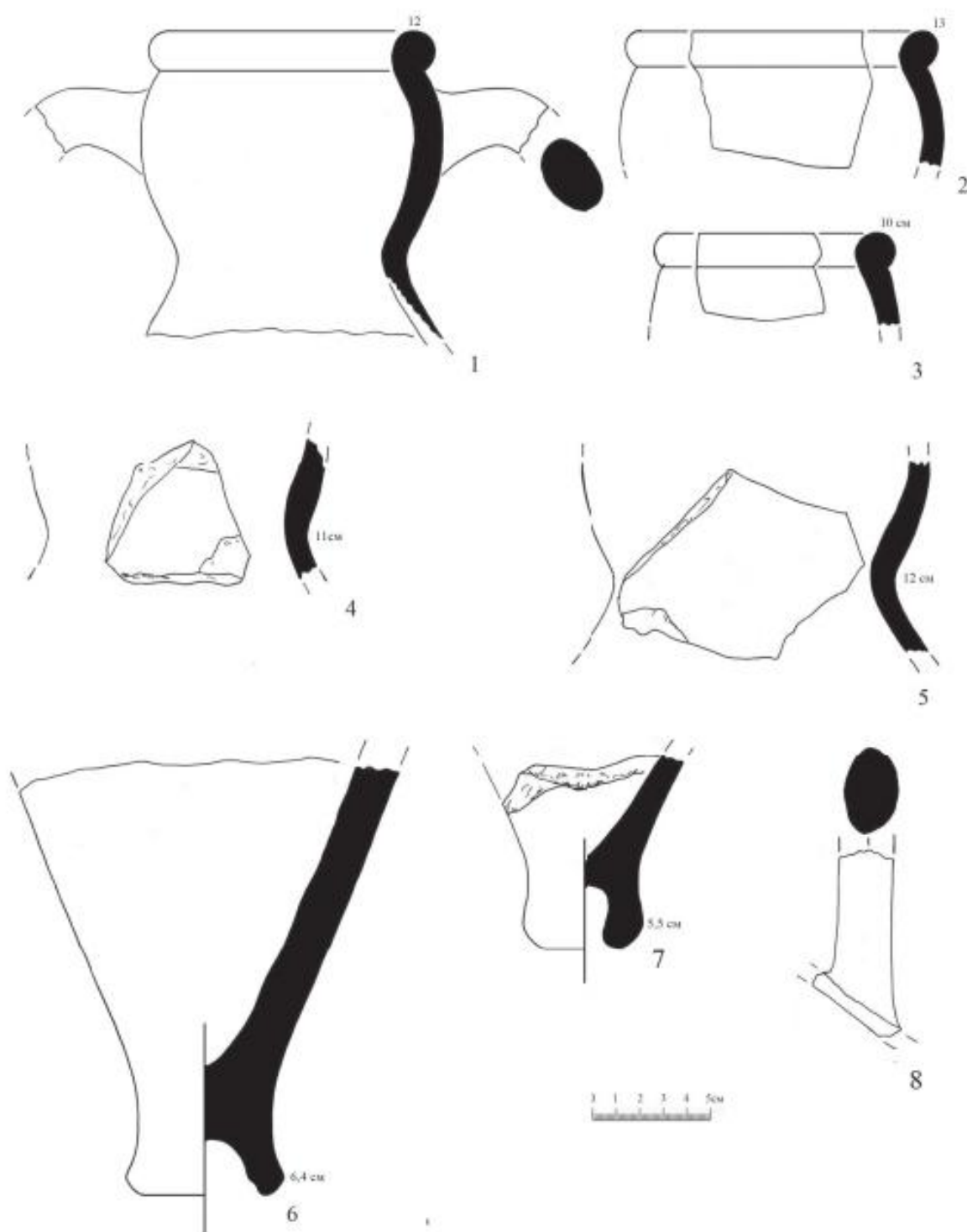

Рис. 94. Фрагменти античного імпорту кола Хіос з розкопу №2 на поселенні Котельва II у 2022 р.
(за С. А. Задніков, 2022)

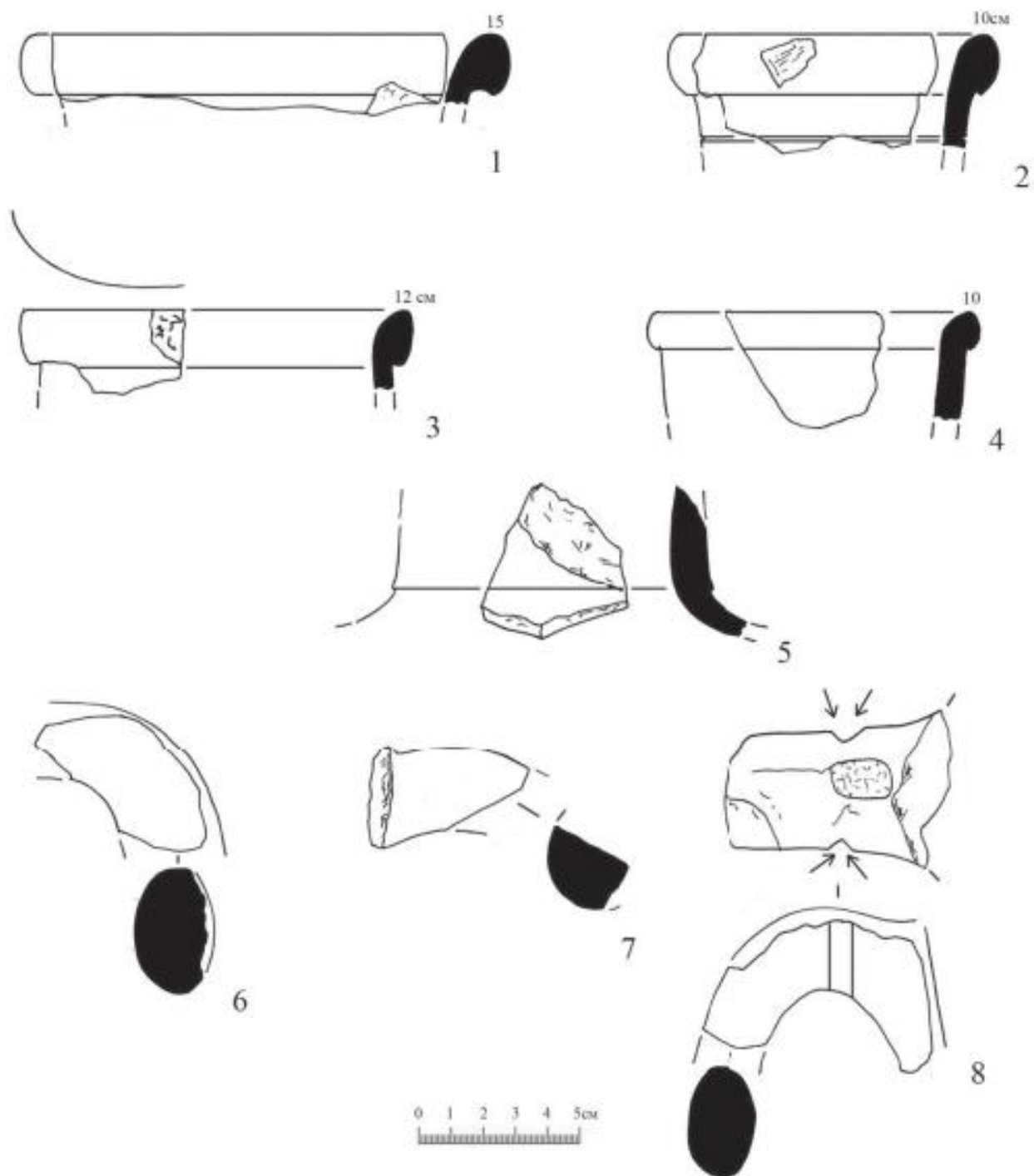

Рис. 95. Фрагменти античних т. зв. «протофасоських» амфор з розкопу №2 на поселенні Котельва II у 2022 р.
(за С. А. Задніков, 2022)

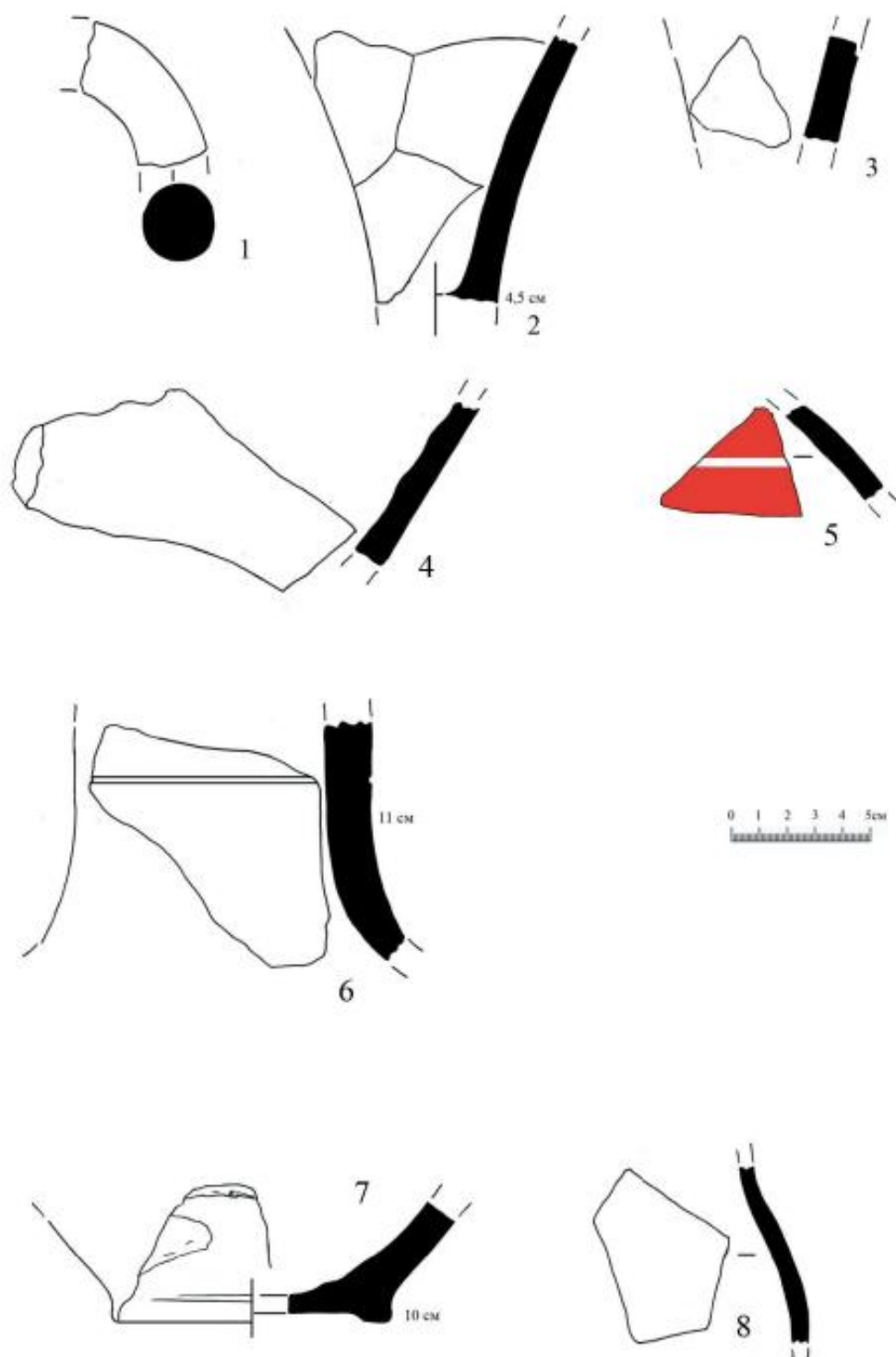

Рис. 96. Фрагменти амфор кола Лесбос (1 – 3), Клазомени (4 – 5), невизначеного центру виробництва (6) та столового сіроглиняного античного посуду з розкопу №2 на поселенні Котельва II у 2022 р.

(за С. А. Задніков, 2022)

Рис. 97. План поселення Котельва II з позначенням зруйнованих кар'єром та досліджених ділянок (за О. В. Коротя, 2023)

Рис. 98. Ортофотоплан розкопу №2/2022 на поселенні Котельва II.
(за О. В. Коротя, 2022)

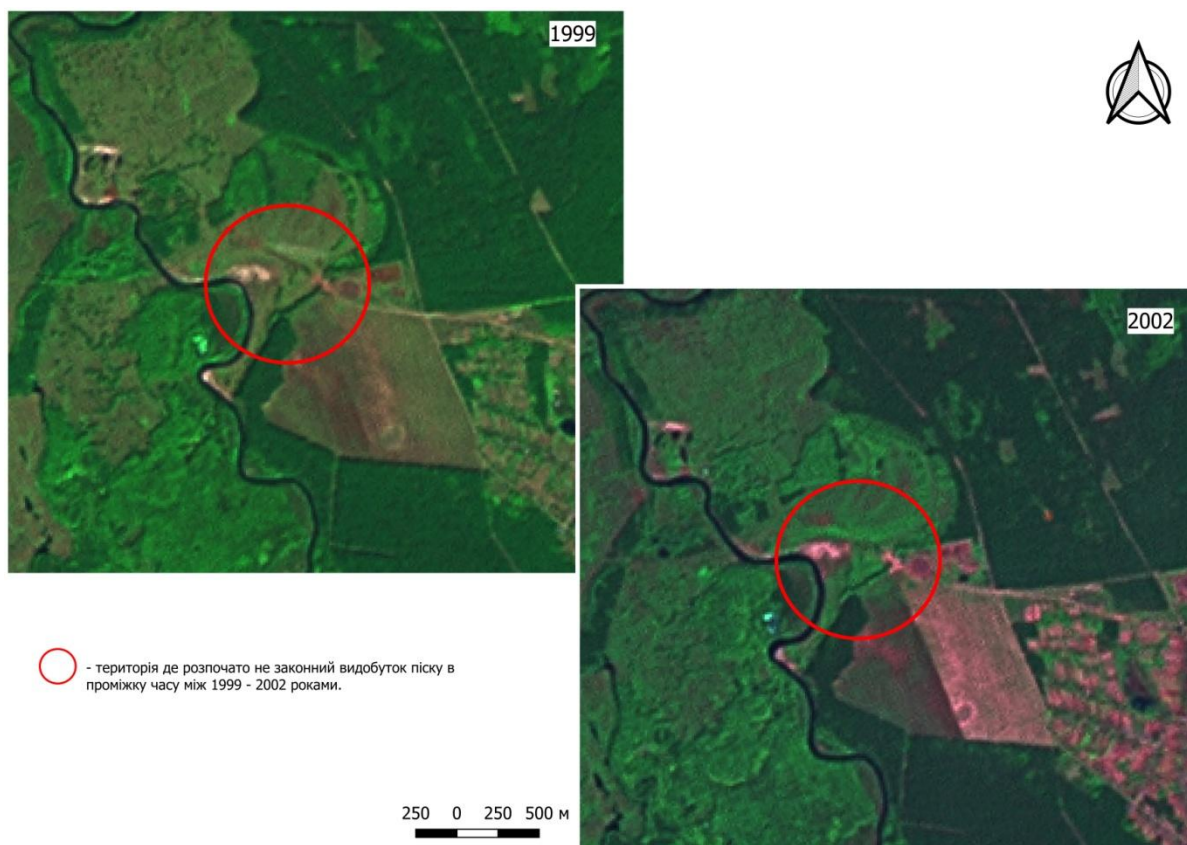

Рис. 99. Супутникові знімки з позначенням місця початку незаконного видобутку піску. (за О. В. Коротя, 2019)

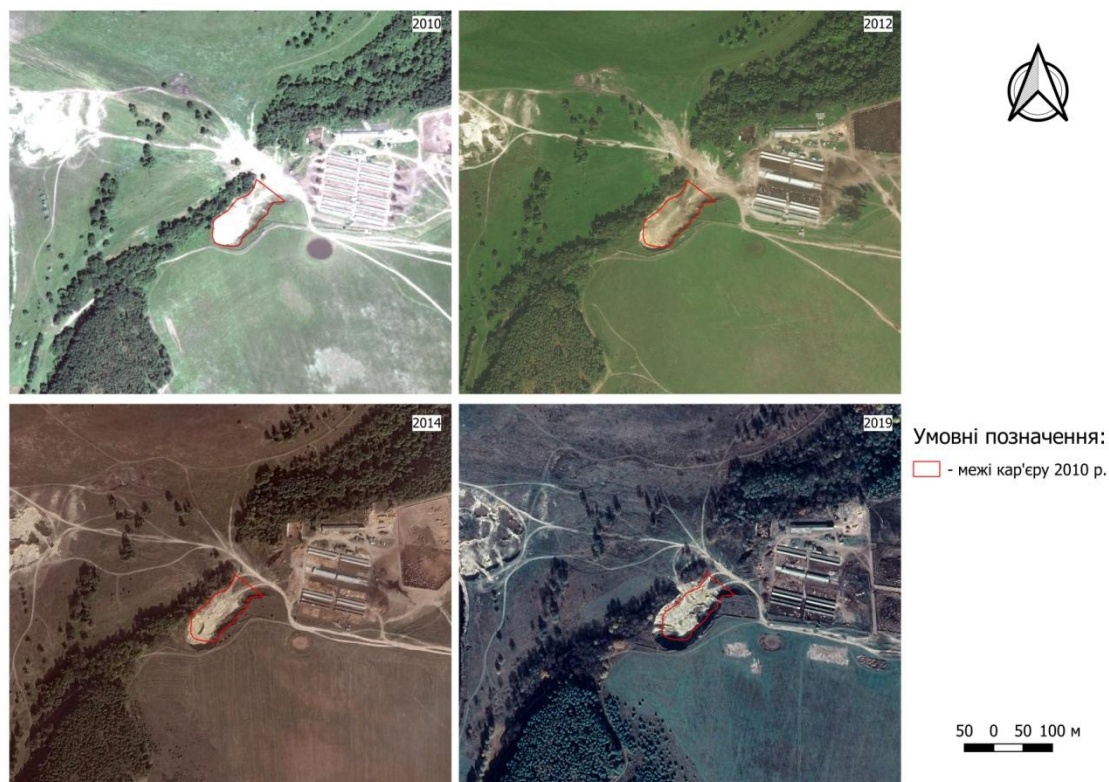

Рис. 100. Інфографіка руйнування поселення Котельва II протягом 2010 – 2019 років. (за О. В. Коротя 2019)

Рис. 101. Загальний вигляд на поселення Холодівщина II. Фото з заходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 102. Загальний вигляд на поселення Холодівщина II. Фото з південного
сходу. (за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 103. Карта з позначенням поселення Холодівщина II.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 104. Супутниковий знімок з позначенням поселення
Холодівщина II. (за О. М. Шапорда, 2017)

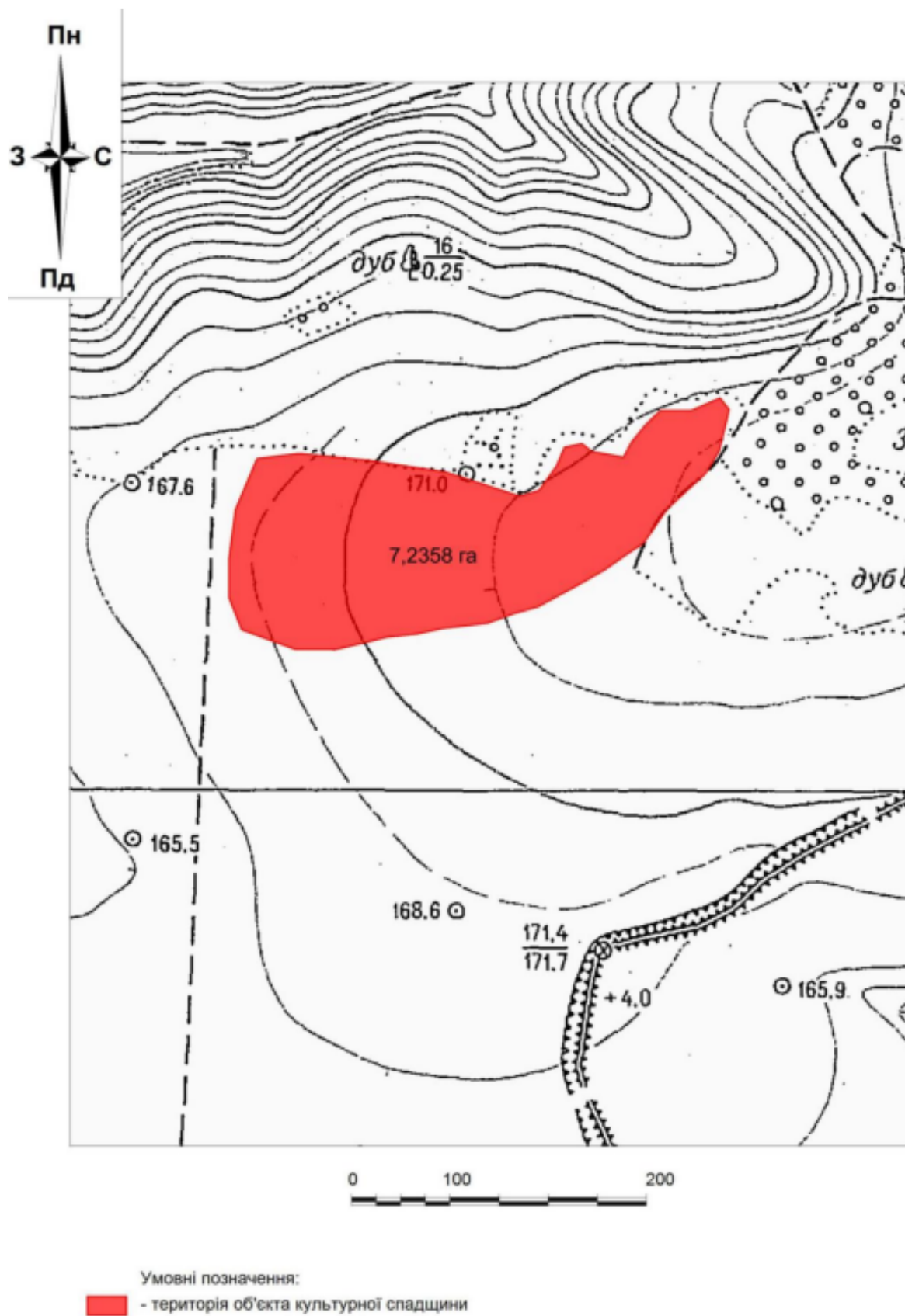

Рис. 105. Карта з нанесеними межами поселення Холодівщина II.
 (за О. М. Шапорда, 2017)

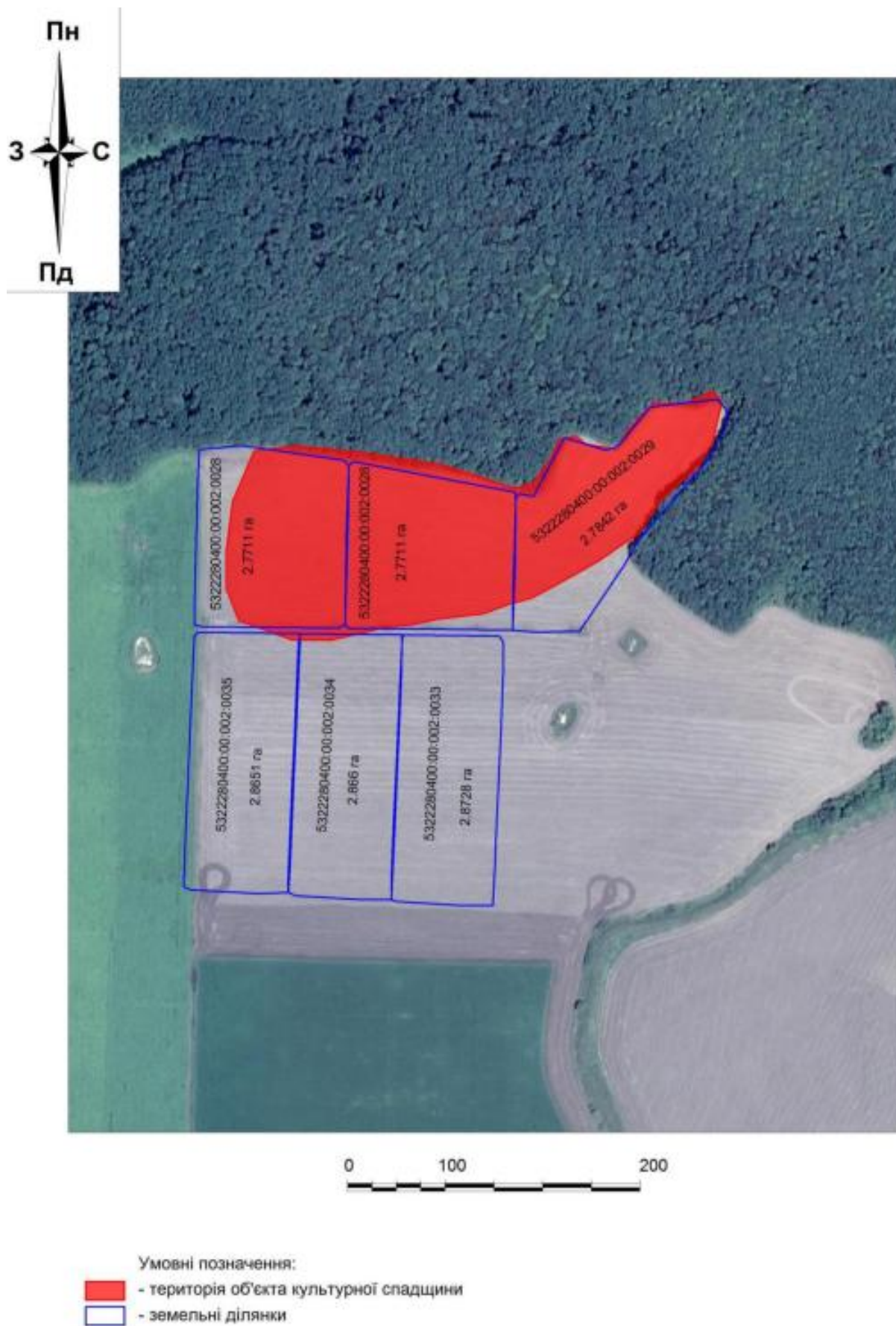

Рис. 106. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення
Холодівщина II. (за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 107. Загальний вигляд на поселення Мамрої І. Фото з півдня.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 108. Загальний вигляд на поселення Мамрої І. Фото зі сходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

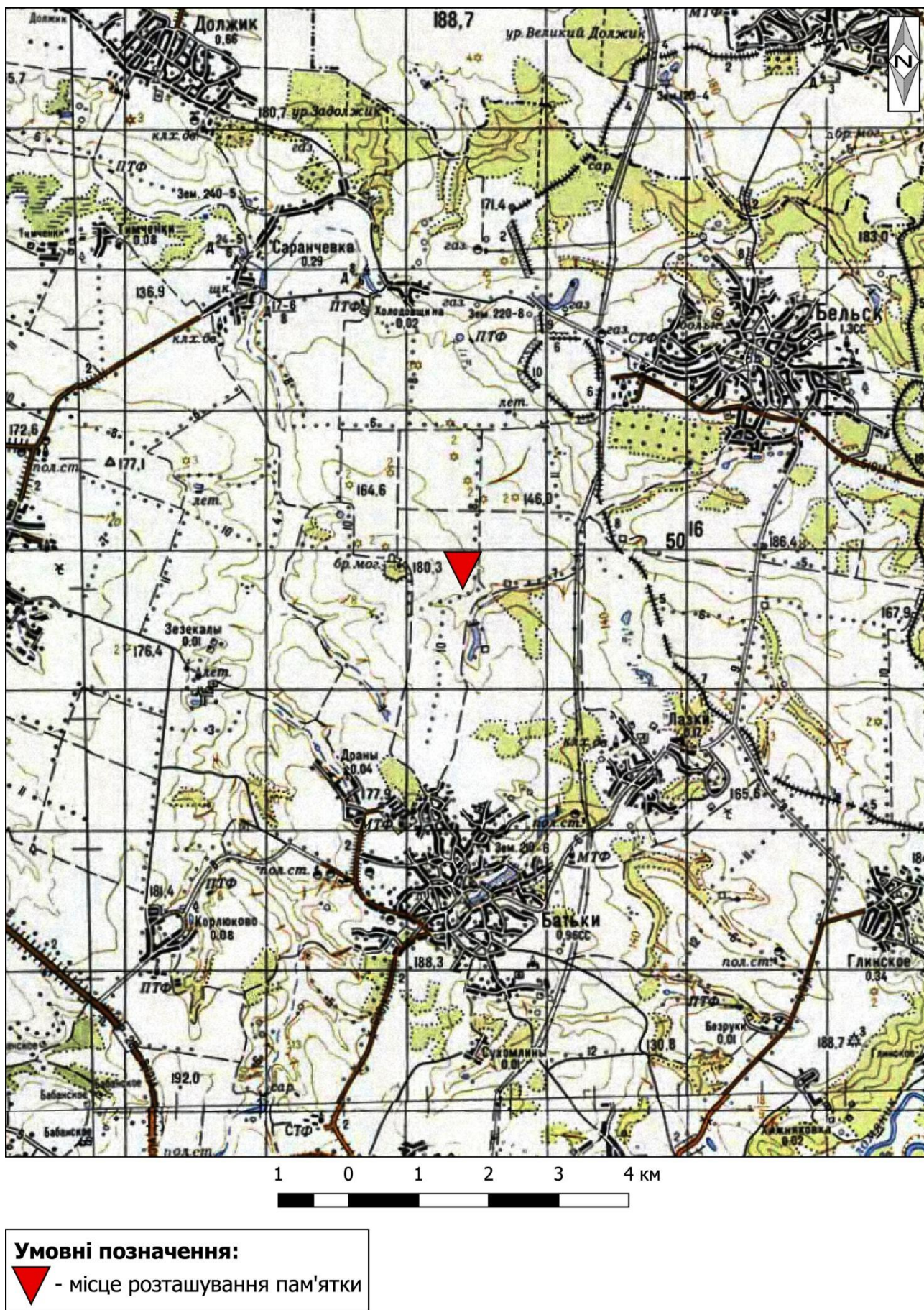
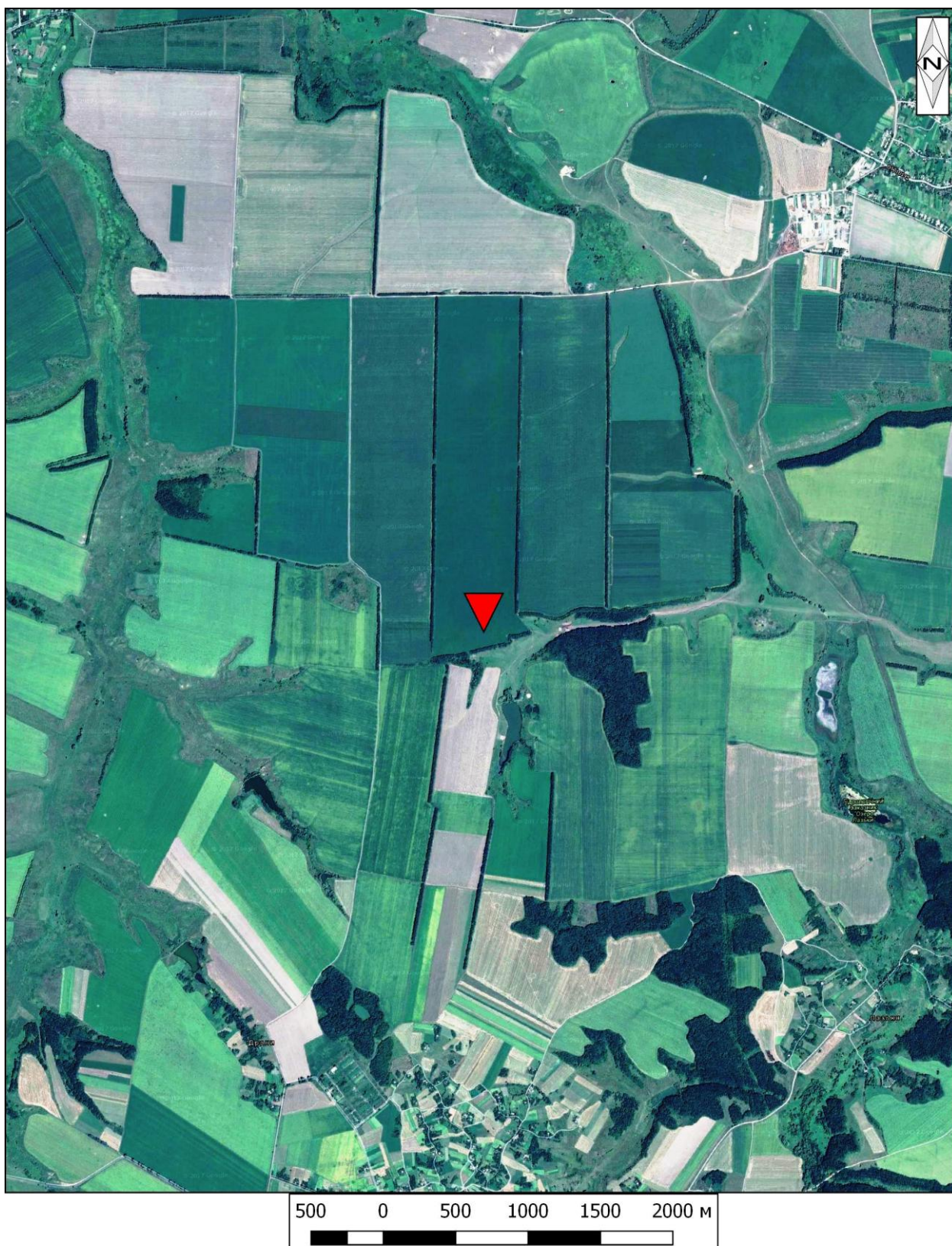
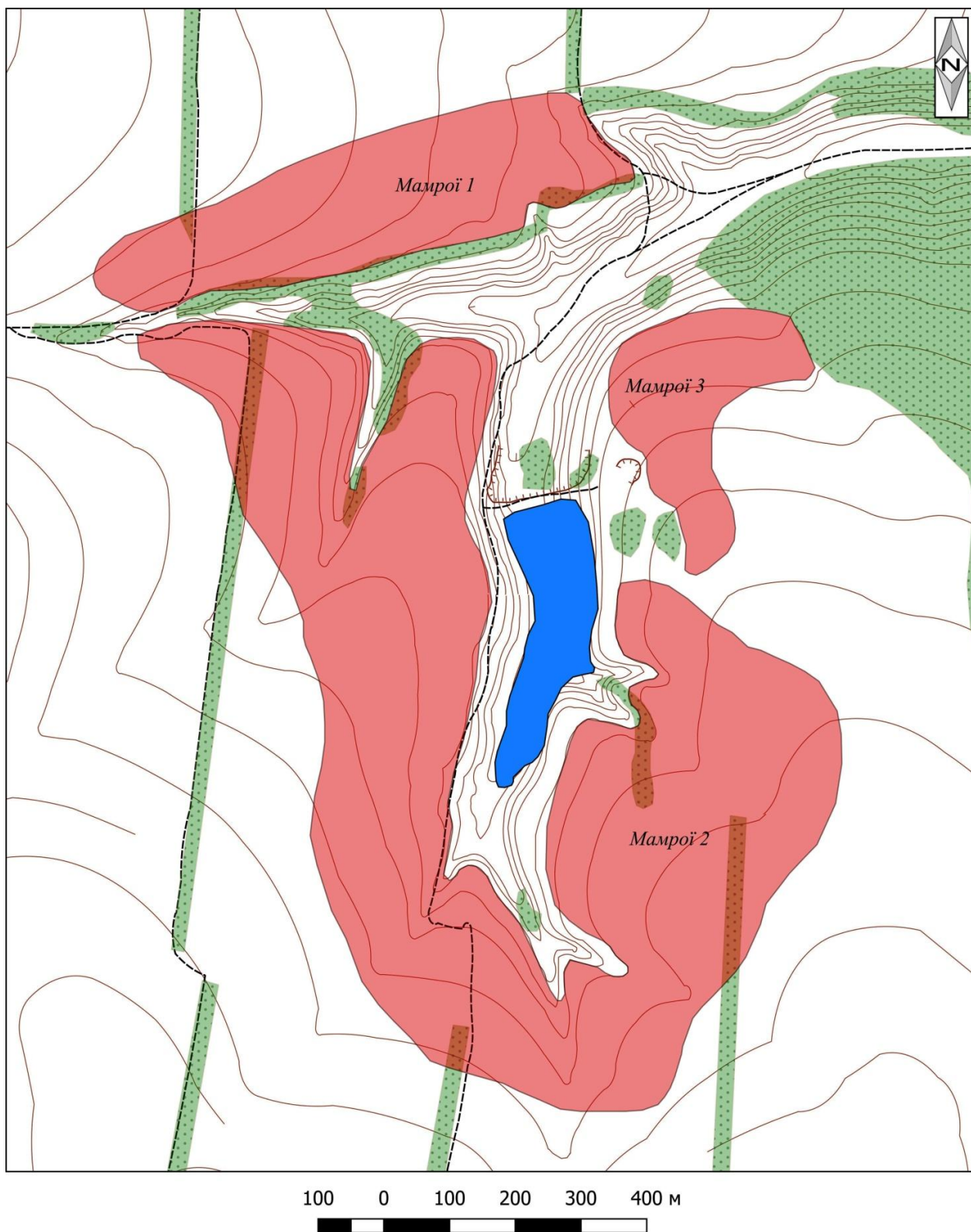

Рис. 109. Карта з позначенням поселення Мамрої I. (за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

▼ - місце розташування пам'ятки

Рис. 110. Супутниковий знімок з позначенням поселення Мамрої І. (за О. М. Шапорда, 2017)

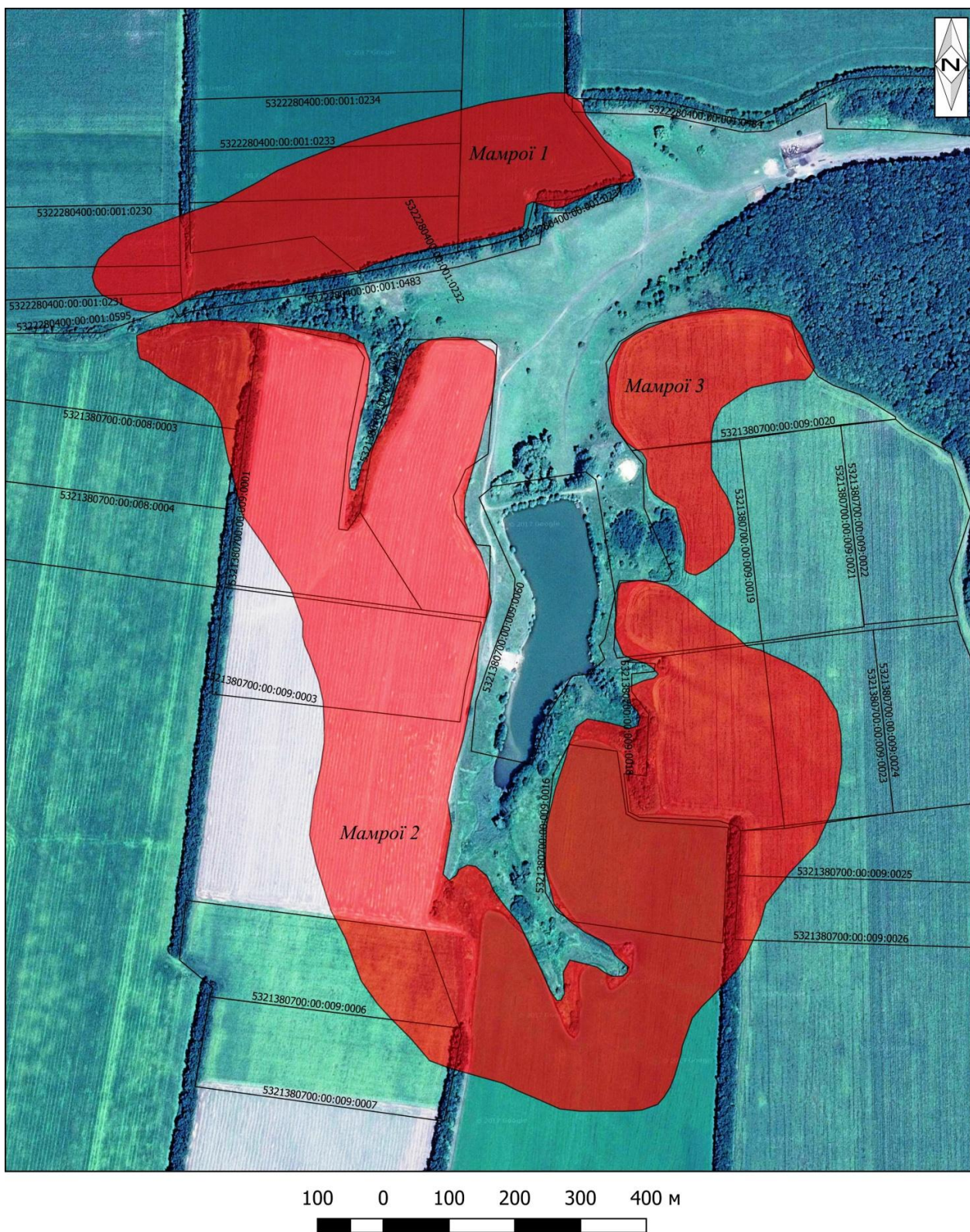

Умовні позначення:

- межі поселень	- ґрунтові дороги
- лісосмуги та лісонасадження	- ставок

Рис. 111. Карта з нанесеними межами поселення Мамрої І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

■ - межі поселень □ - земельні ділянки

Рис. 112. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Мамрої І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

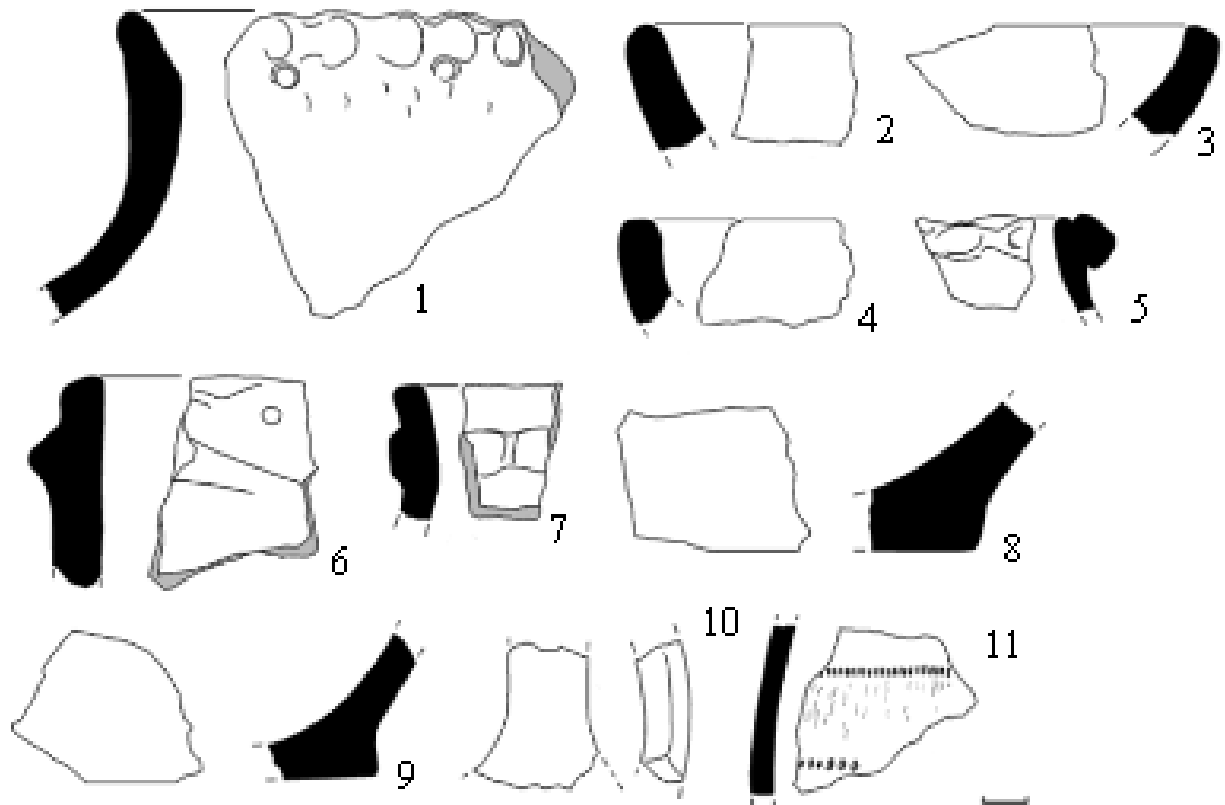

Рис. 113. Знахідки із поселення Мамрої I у 2017 р. (1 – фрагмент вінець ліпної кераміки із пальцевими заціпами та не наскрізними проколами; 2 – 4 – фрагменти вінець ліпних мисок; 5 – фрагмент вінець ліпної кераміки із наліпним валиком та пальцевими заціпами; 6 – фрагмент вінець ліпної кераміки із наліпним валиком, пальцевими заціпами та наскрізними проколами; 7 – фрагмент вінець ліпної кераміки із наліпним валиком та пальцевими заціпами; 8 – 9 – фрагменти донець ліпної кераміки; 10 – фрагмент ручки ліпного черпака; 11 – фрагмент стінки ліпної кераміки орнаментований тичкуванням).

(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 114. Загальний вигляд на поселення Старий Кар'єр. Фото з південного заходу. (за О. М. Шапорда, 2022)

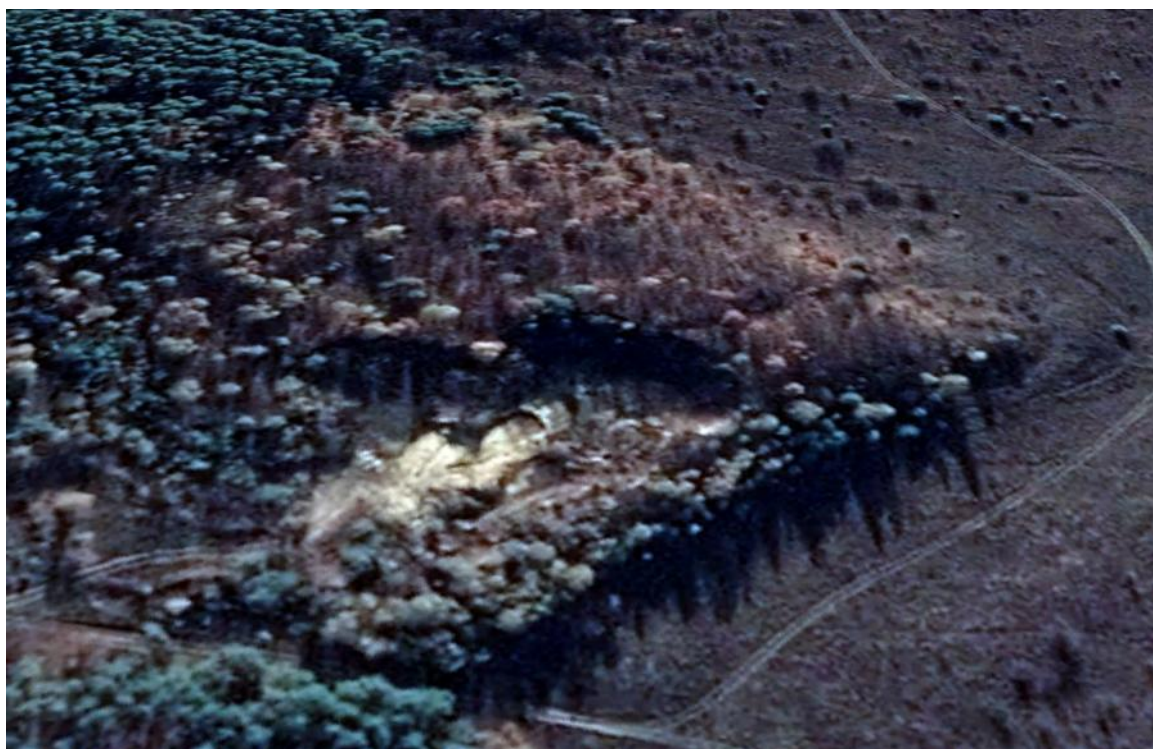

Рис. 115. Загальний вигляд на поселення Старий Кар'єр. Фото з півночі. (Джерело: Google Earth, 2019)

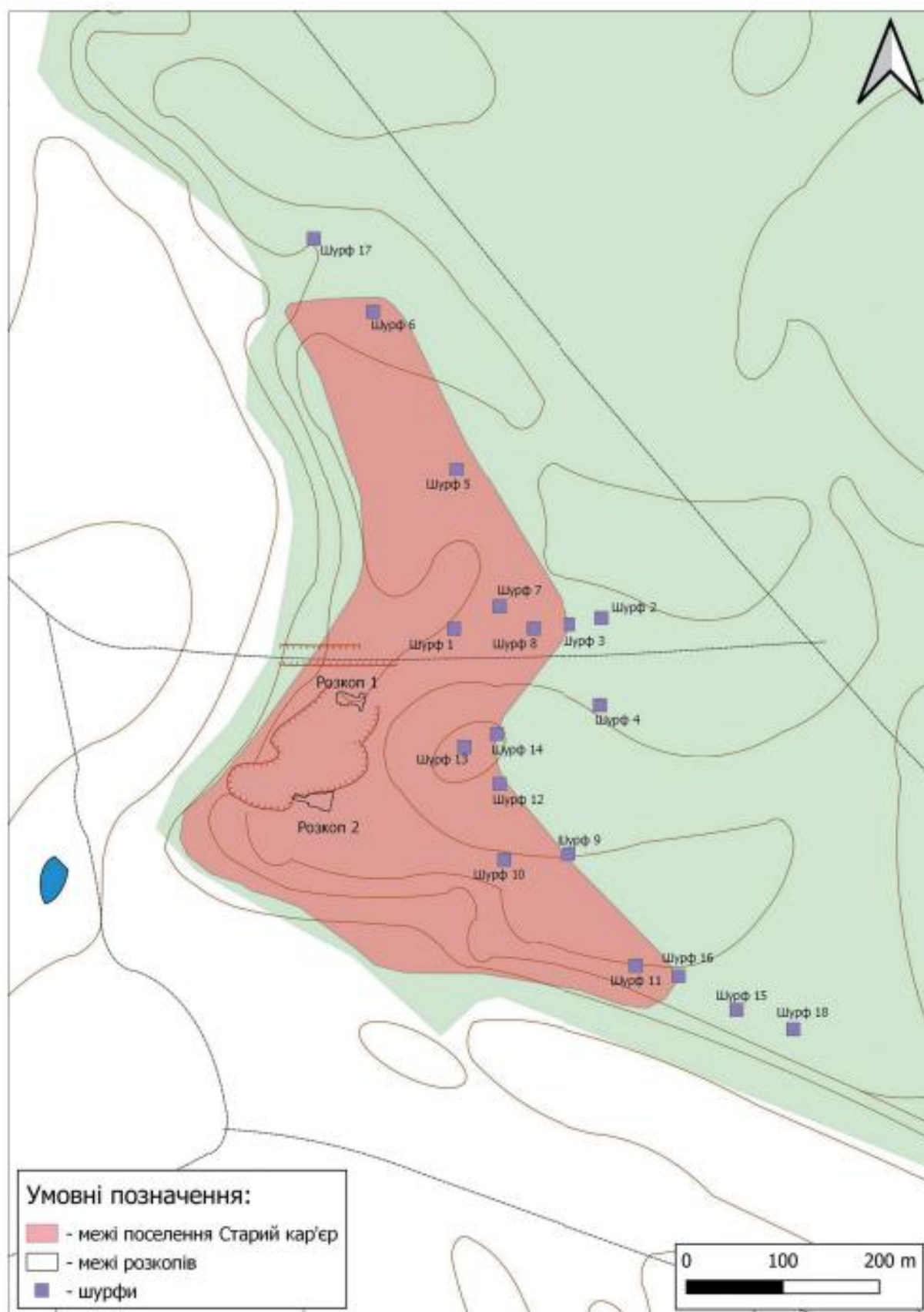

Рис. 116. Карта з нанесеними межами поселення Старий кар'єр.
(за О. М. Шапорда, 2022)

Рис. 117. Супутниковий знімок Карта з нанесеними межами поселення Старий кар'єр. (за О. М. Шапорда, 2022)

Рис. 118. Розкоп №1 на поселенні Старий кар'єр у 2022 р. Вигляд зі сходу.
(за О. В. Коротя, 2022)

Рис. 119. Залишки житла доби бронзи (об. 7) та рештки господарських ям скіфської доби (об. 7а та 7б) в розкопі №1 на поселенні Старий кар'єр у 2022 р. Вигляд з заходу. (за О. В. Коротя, 2022)

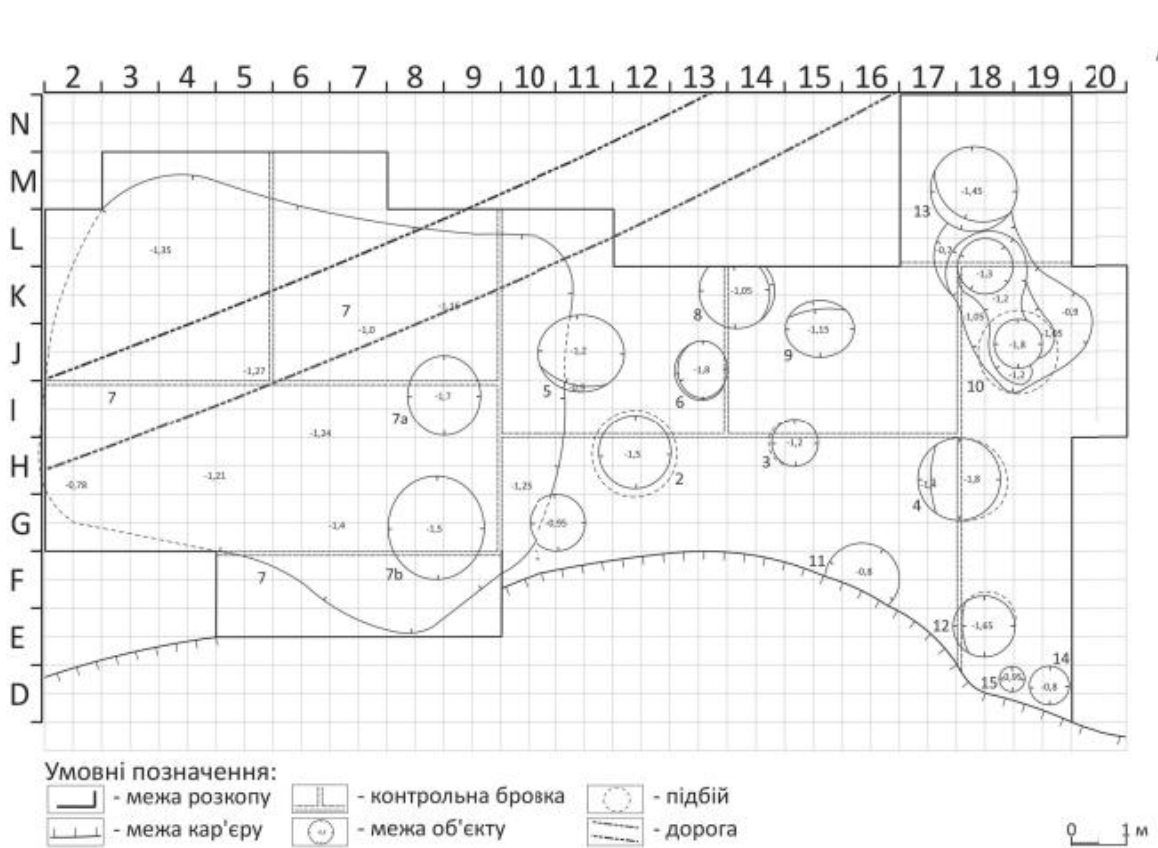

Рис. 120. План розкопу №1 на поселенні Старий кар'єр у 2022 р.
(за О. М. Шапорда, 2022)

Рис. 121. Розкоп №2 на поселенні Старий кар'єр у 2022 р. Вигляд з північного заходу. (за О. В. Коротя, 2022)

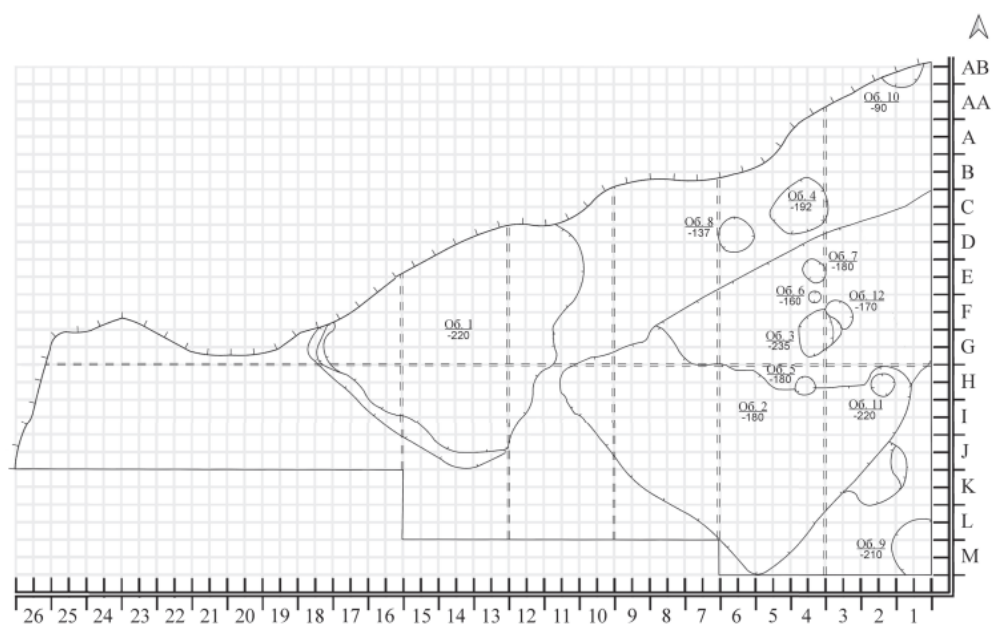

Рис. 122. План розкопу №2 на поселенні Старий кар'єр у 2022 р.
(за О. М. Шапорда, 2022)

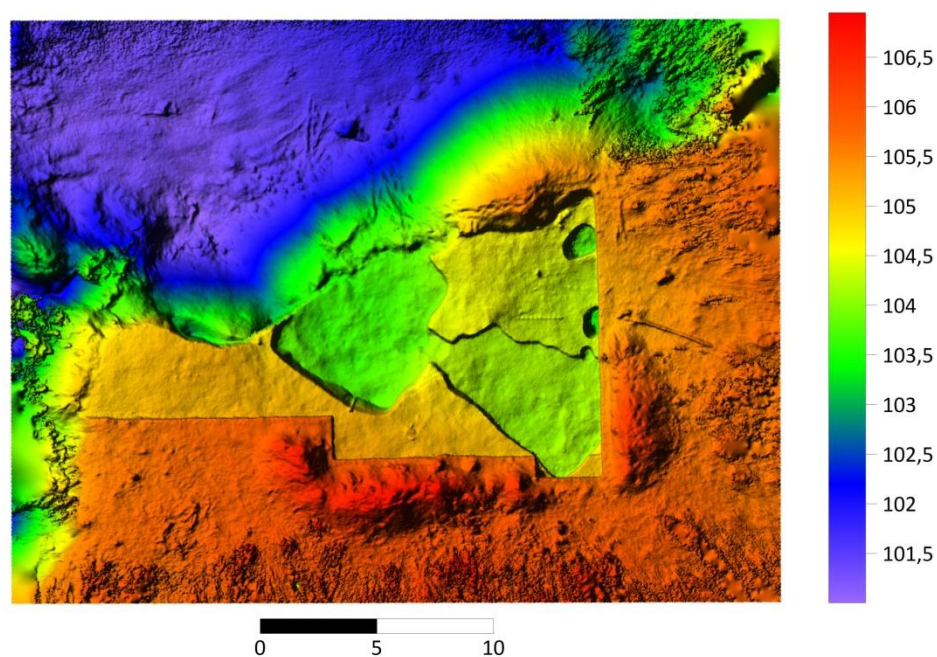

Рис. 123. ЦМР розкопу № 2/2022 на поселенні Старий Кар'єр
(за О. В. Коротя, 2022)

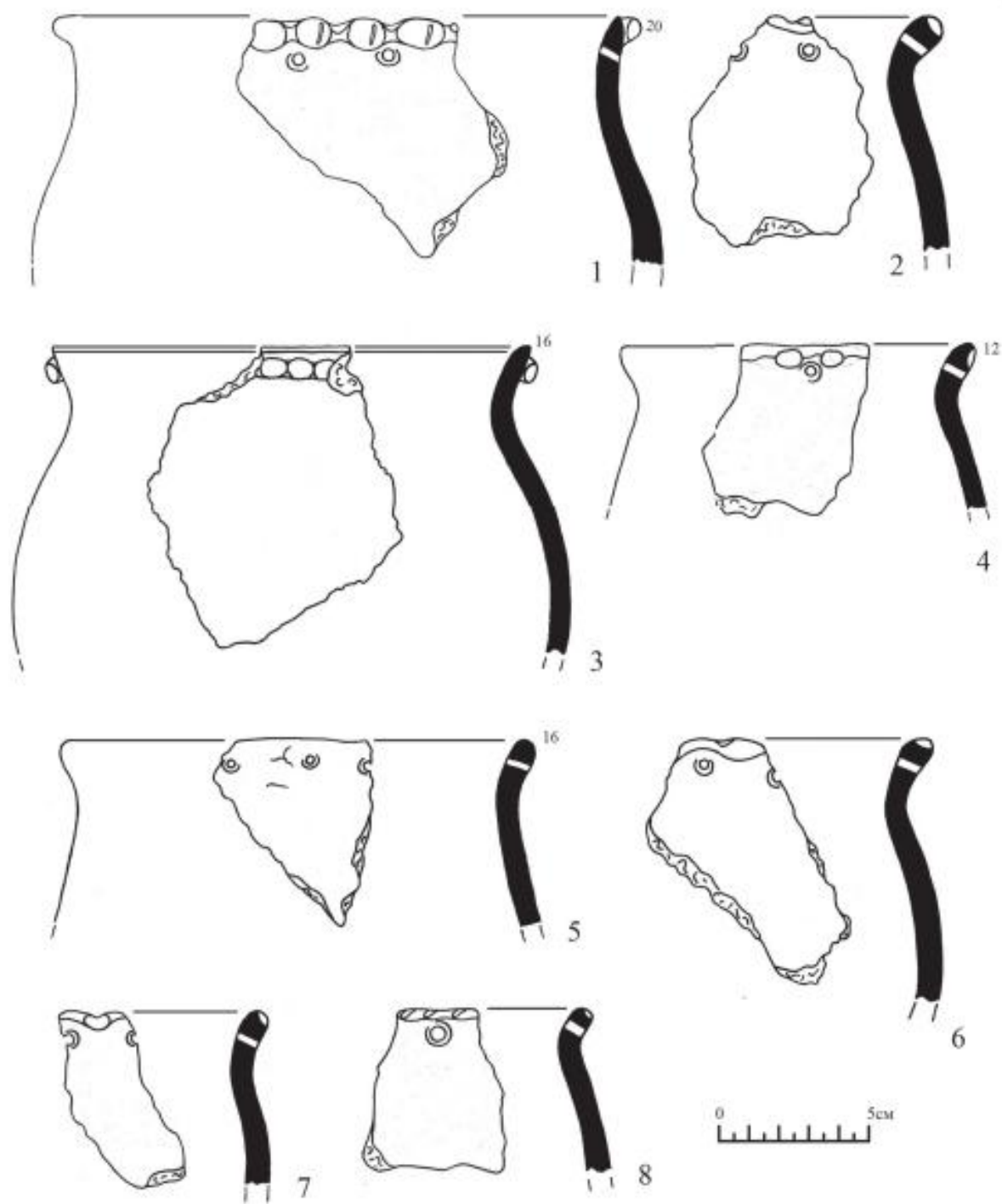

Рис. 125 . Фрагменти вінець ліпних горщиків з розкопу №1 на поселенні
Старий Кар'єр у 2022 р.
(за М. В. Пономаренко, 2022)

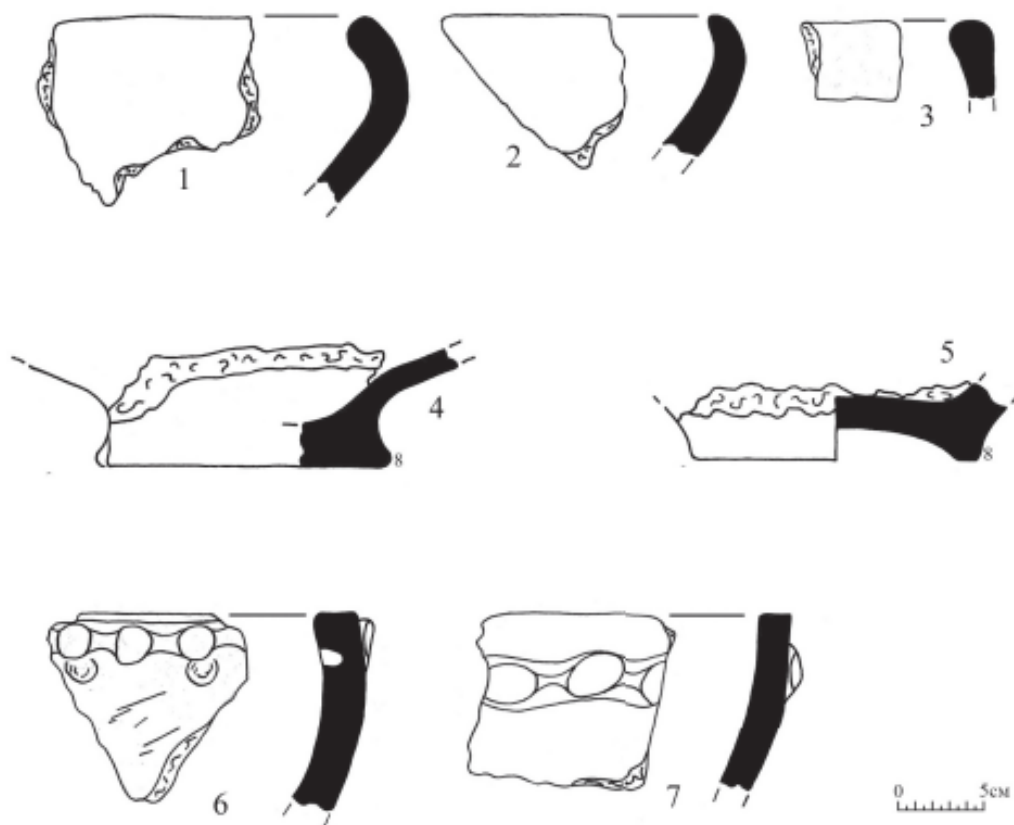

Рис. 126. Фрагменти мисок (1 – 5) та котлоподібних посудин (6 – 7) з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р.
(за М. В. Пономаренко, 2022)

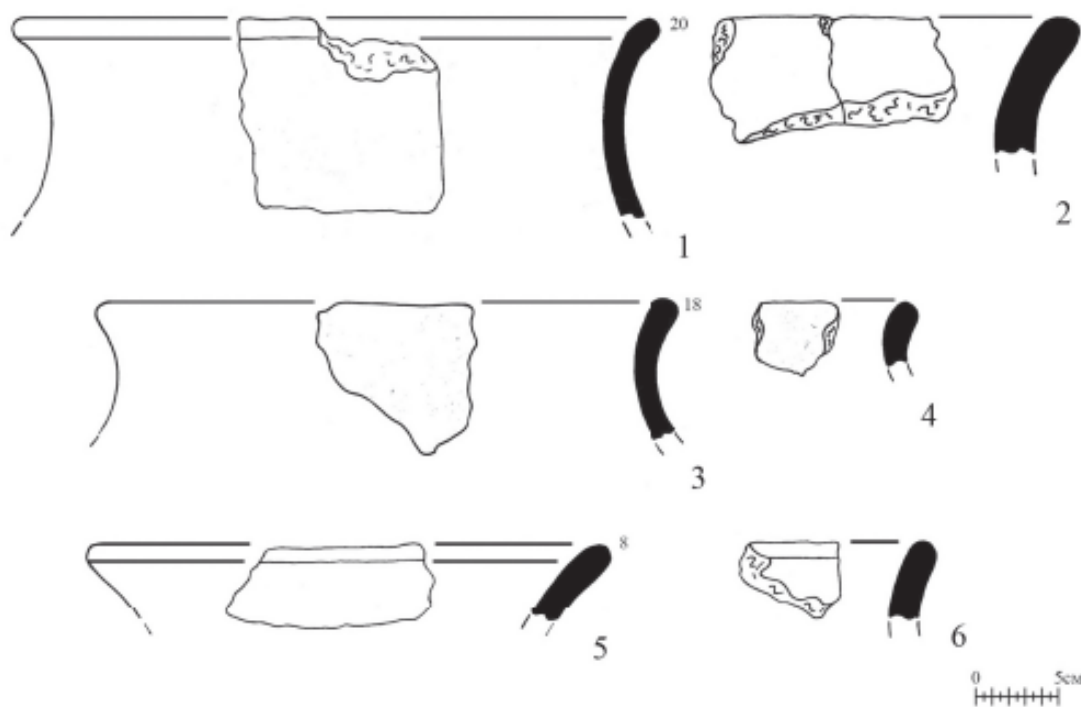

Рис. 127. Фрагменти ліпних корчаг з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р. (за М. В. Пономаренко, 2022)

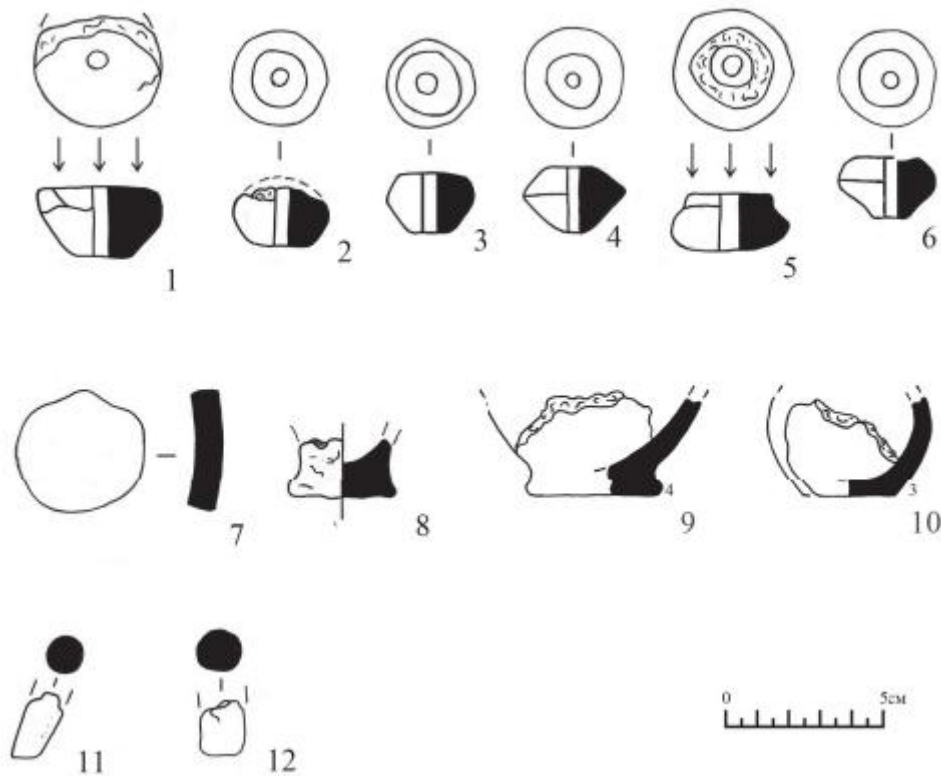

Рис. 128. Глиняні прясла (1 – 6), обточена стінка ліпної кераміки (7), уламки мініатюрних посудин (8 – 10) та шматки статуєток (11 – 12) з розкопу №1 на поселенні Старий Кар’єр у 2022 р. (за М. В. Пономаренко, 2022)

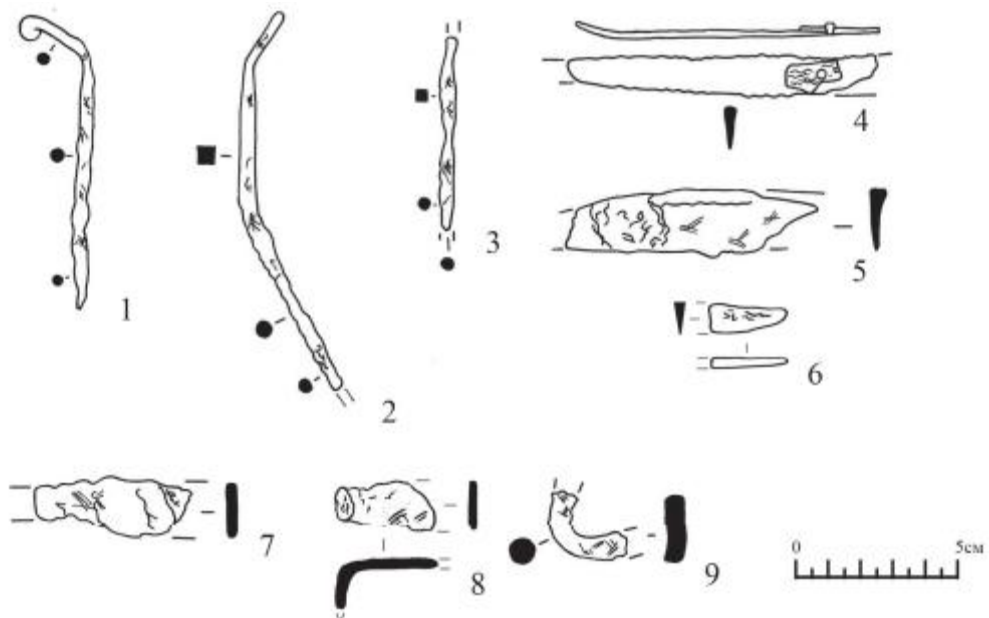

Рис. 129. Залізні вироби з розкопу №1 на поселенні Старий Кар’єр у 2022 р. (1 – шпилька; 2 – 3 – уламки шил; 4 – 6 – фрагменти ножів; 7 – 8 – серпи; 9 – деталь кінської узди).

(за М. В. Пономаренко, 2022)

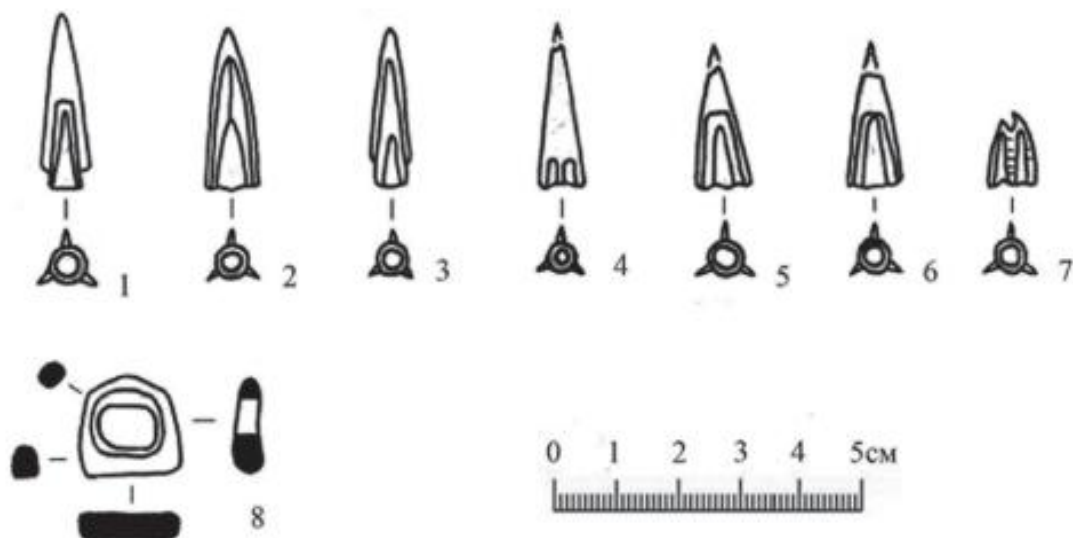

Рис. 130. Вироби з бронзи з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р.
 (1 – 7 – трилопатеві вістря стріл; 8 – замочкоподібна пронизка від кінської збруї). (за М. В. Пономаренко, 2022)

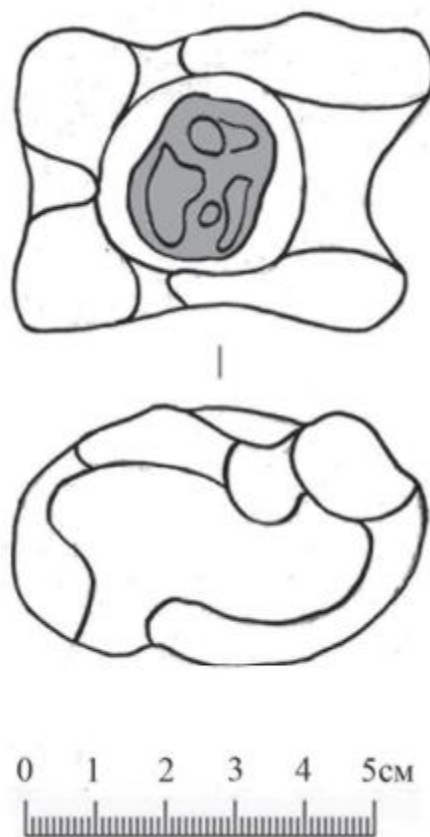

Рис. 131. Астрagal великої рогатої худоби, який використовувався як світильник з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р.
 (за М. В. Пономаренко, 2022)

Рис. 132. Античний т. зв. «протофасоський» тарний імпорт з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р.
(за С. А. Задніков, 2022)

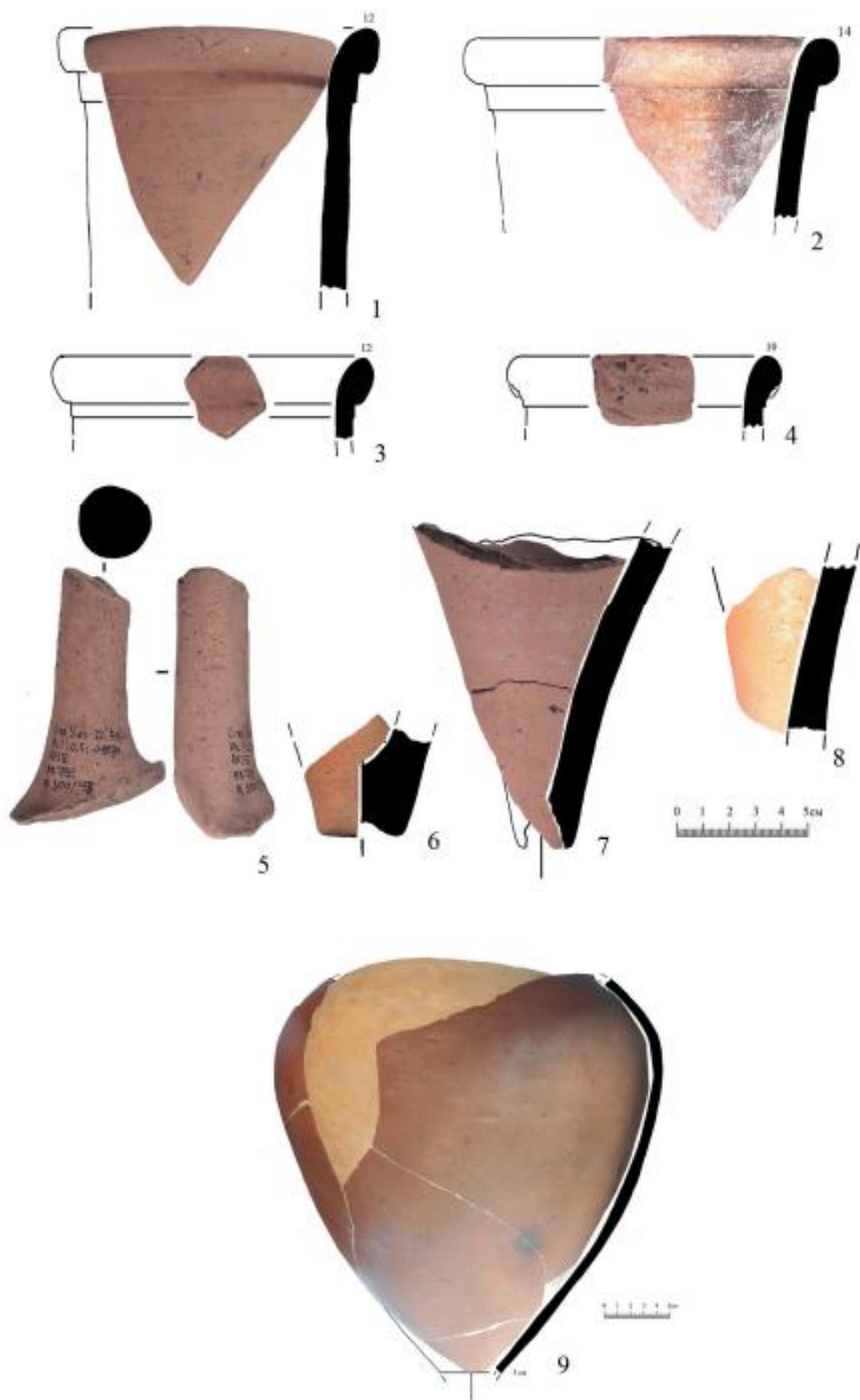

Рис. 133. Античний тарний імпорт кола Лесбос з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р.
(за С. А. Задніков, 2022)

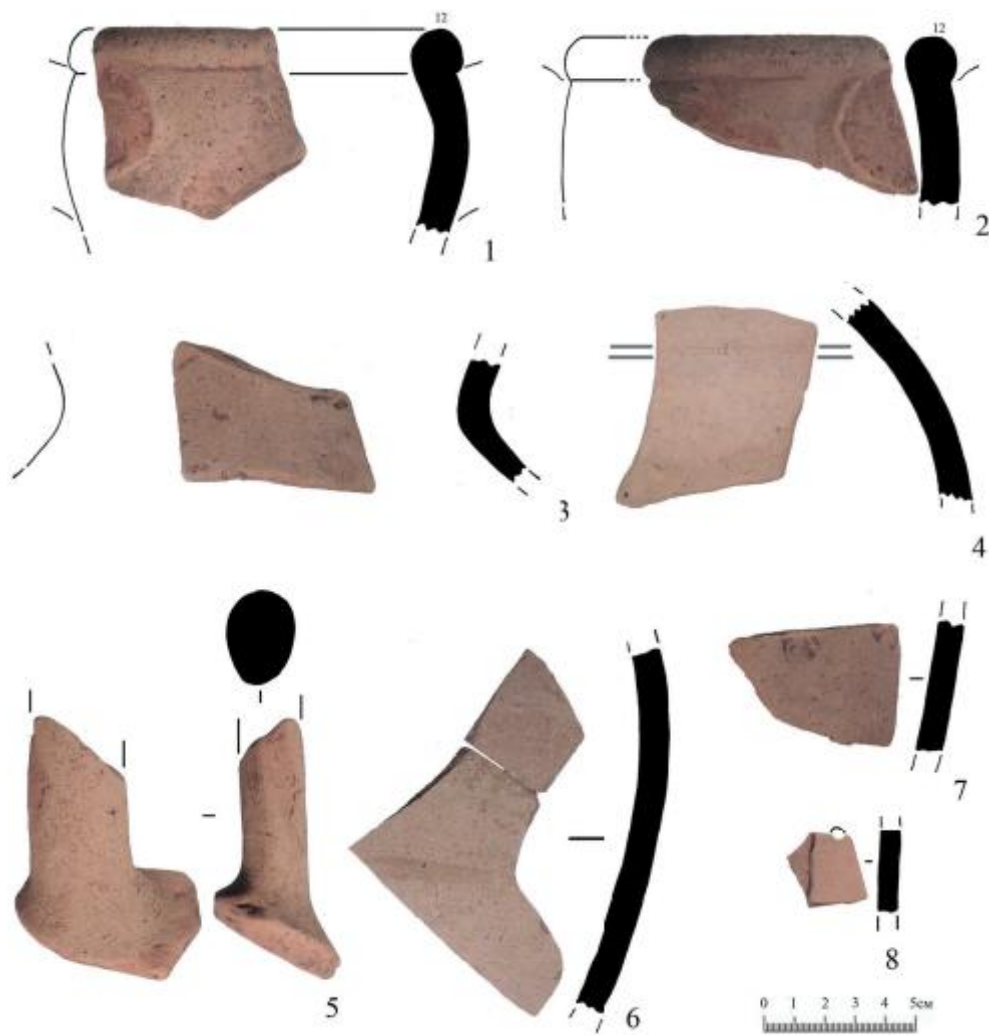

Рис. 134. Античний тарний імпорт кола Хіос з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р. (за С. А. Задніков, 2022)

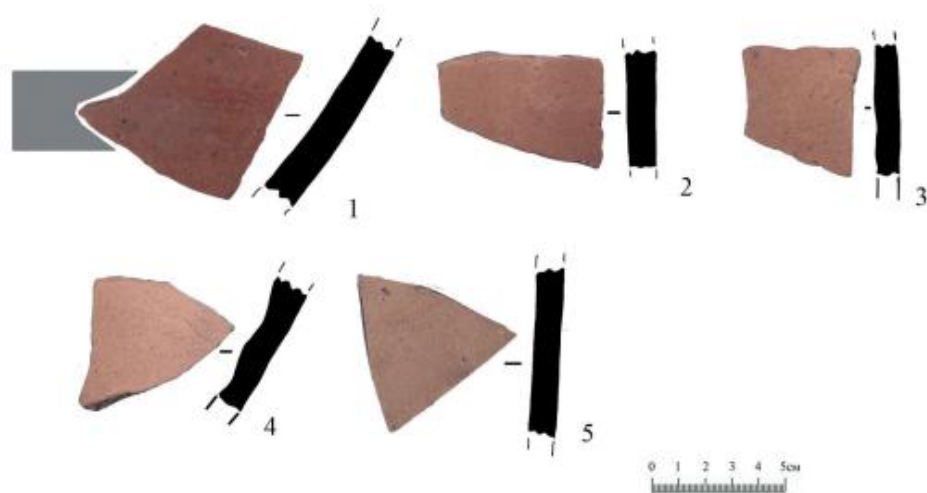

Рис. 135. Античний тарний імпорт кола Клазомени з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р. (за С. А. Задніков, 2022)

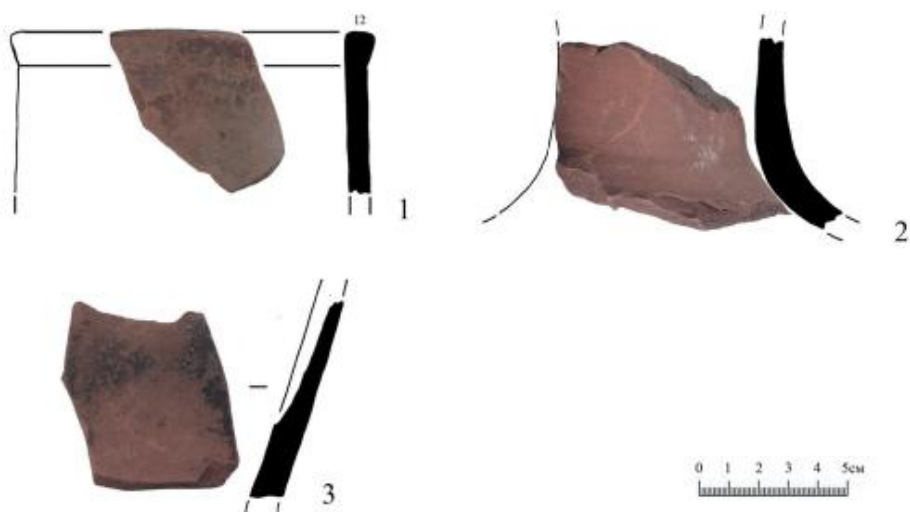

Рис. 136. Античний тарний імпорт кола Фасос з розкопу №1 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р. (за С. А. Задніков, 2022)

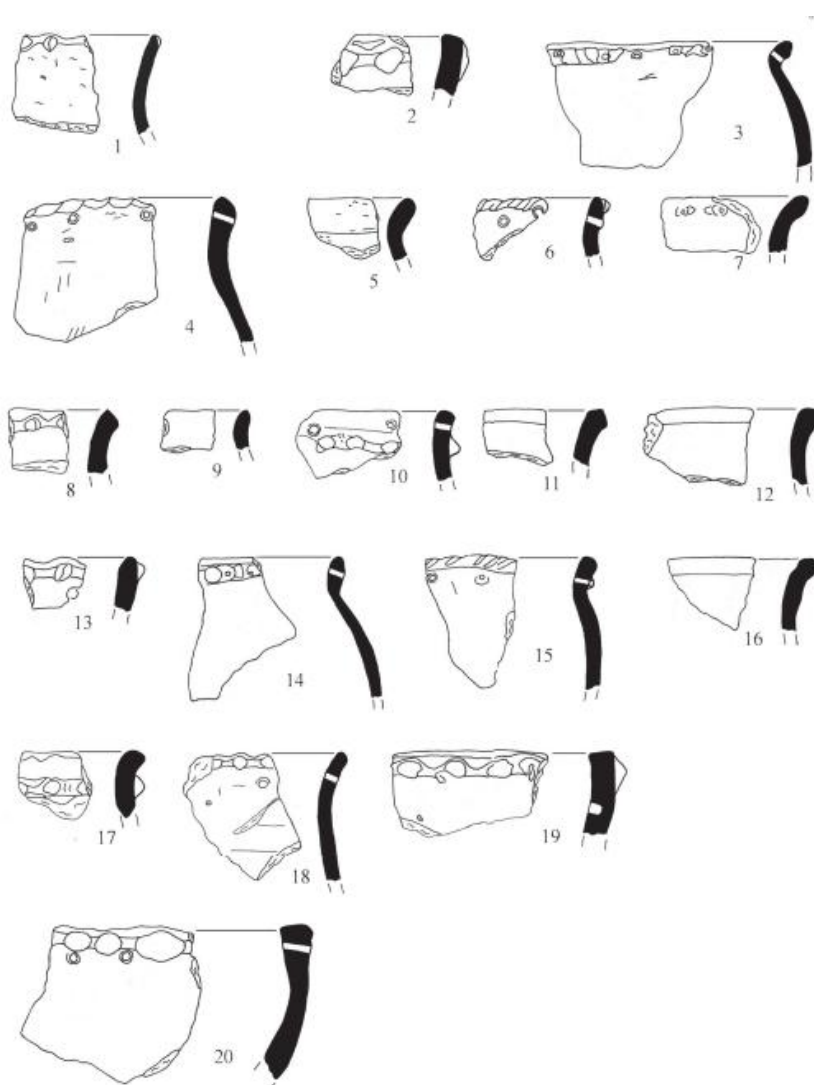

Рис. 137. Зразки вінець ліпної кераміки скіфського часу з розкопу №2 на поселенні Старий Кар'єр у 2022 р. (за А. О. Семененко, 2022)

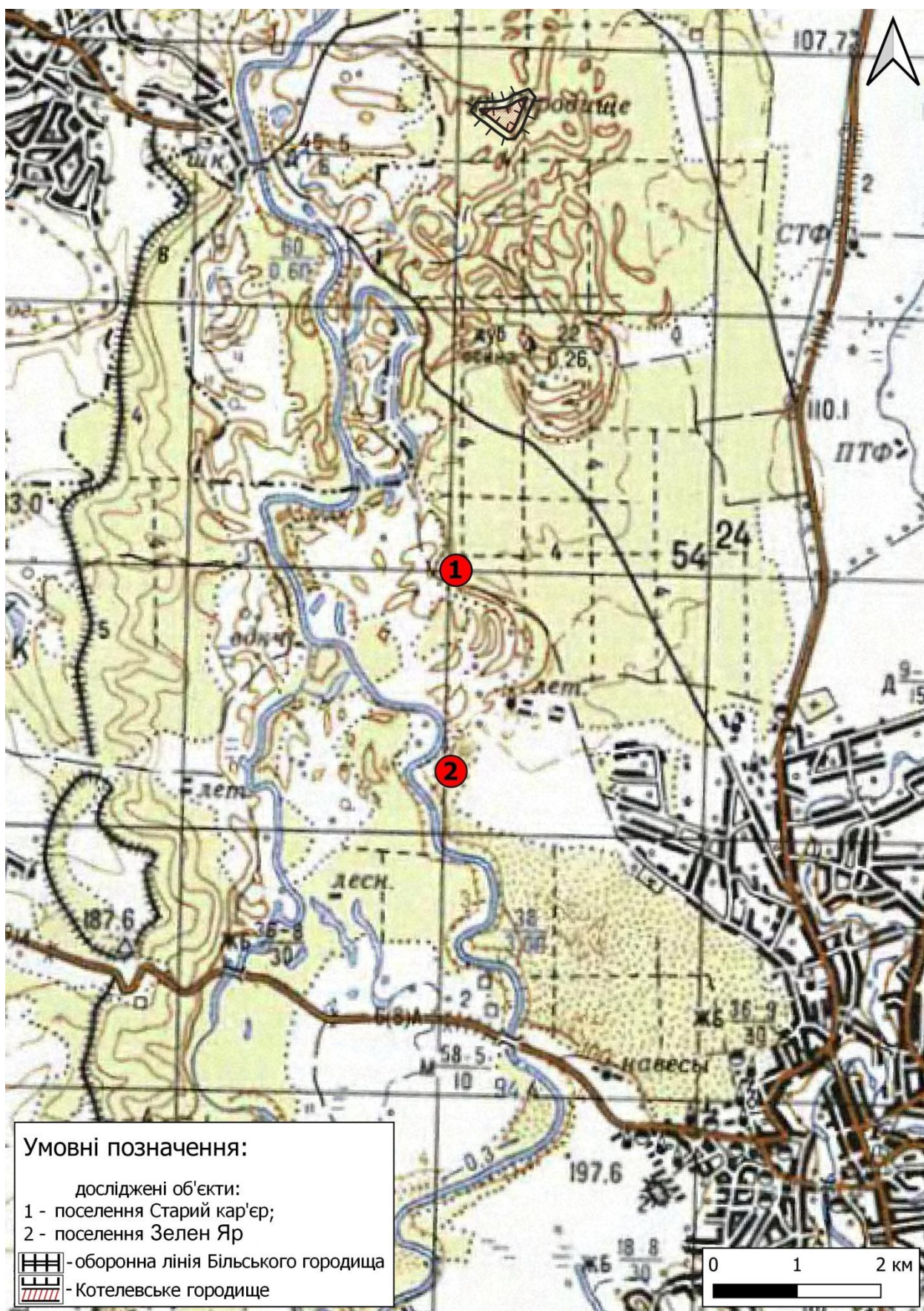

Рис. 138. Карта з позначенням поселення Зелен Яр
(за О. М. Шапорда, 2024)

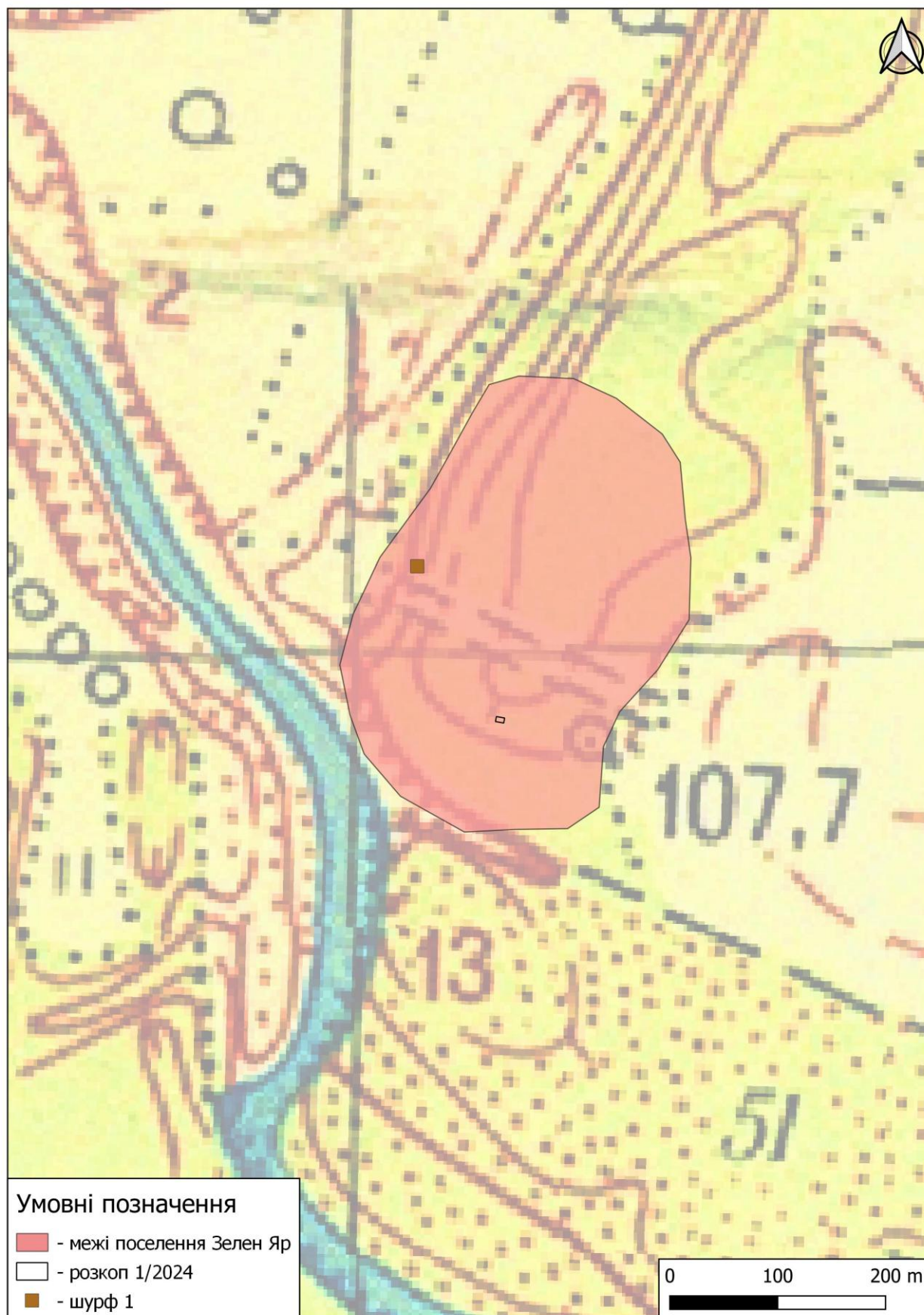

Рис. 139. Карта з нанесеними межами поселення Зелен Яр
(за О. М. Шапорда, 2024)

Рис. 140. Загальний вигляд на поселення Безодня II. Фото з півдня.
(за О. М. Шапорда, 2017)

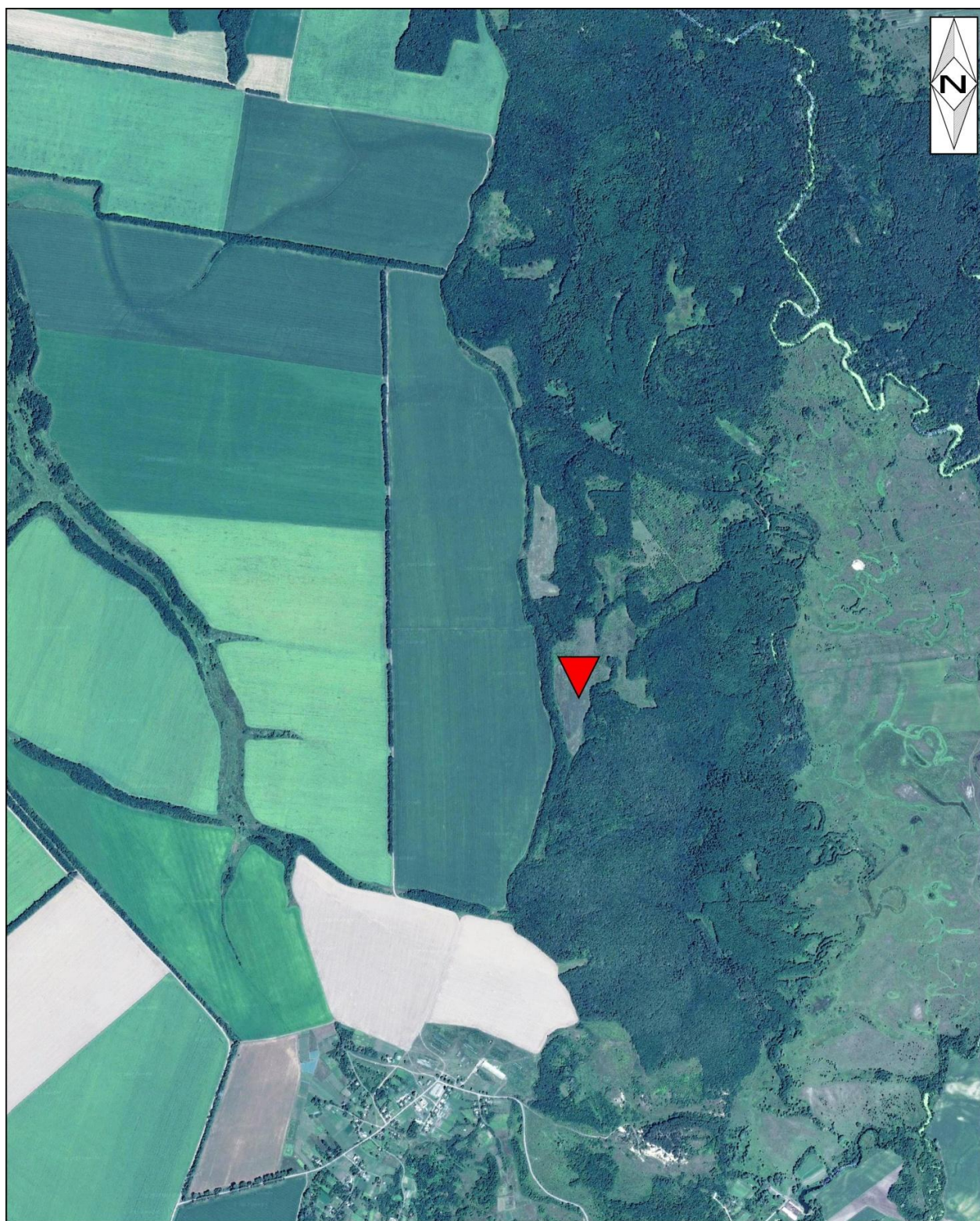

Умовні позначення:

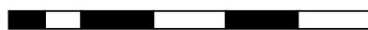
 - місце розташування пам'ятки

Рис. 141. Карта з позначенням поселення Безодня II.

(за О. М. Шапорда, 2016)

250 0 250 500 750 1000 м

Умовні позначення:

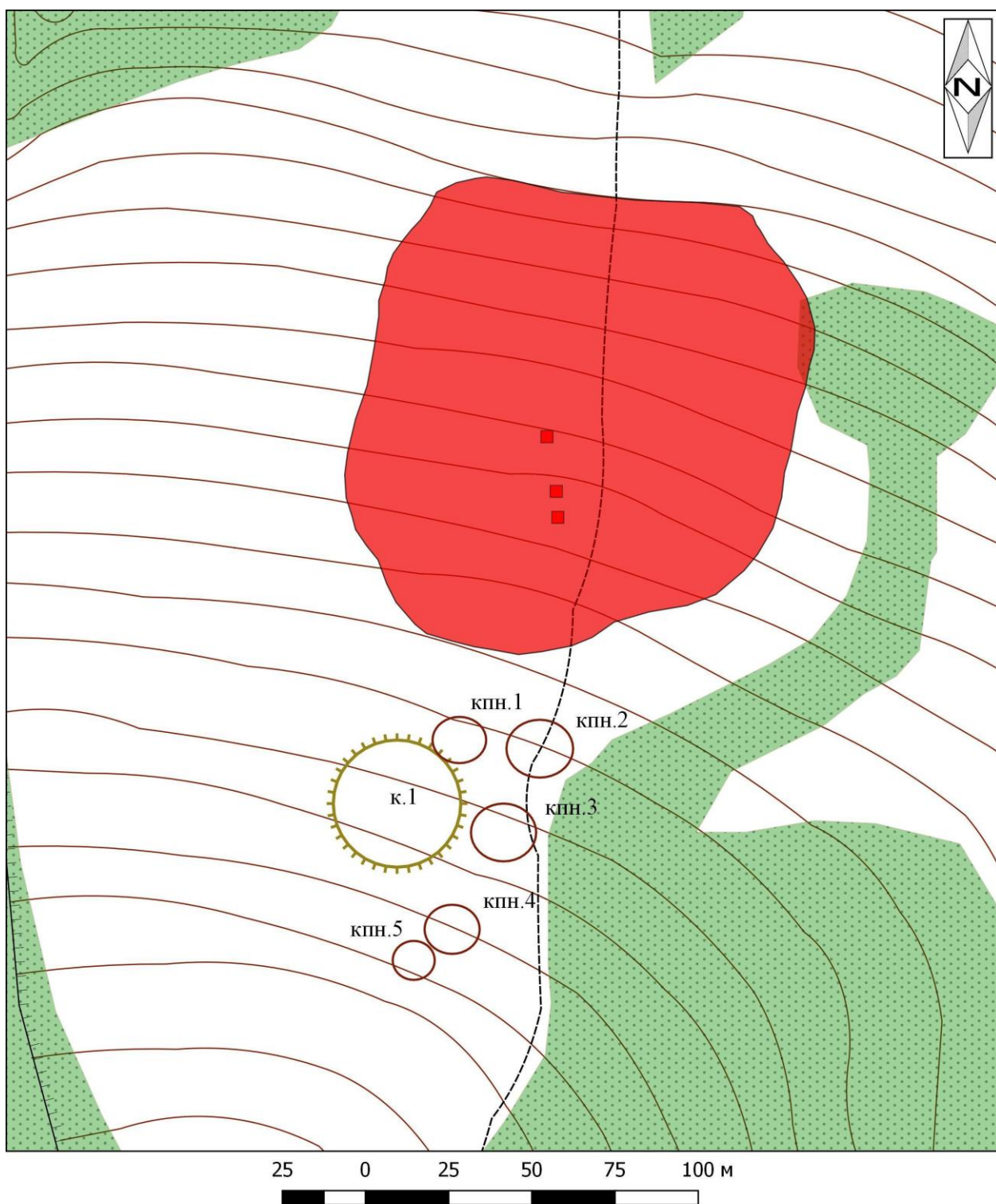
 - місце розташування пам'ятки

Рис. 142. Супутниковий знімок з позначенням поселення Безодня II.

(за О. М. Шапорда, 2016)

Умовні позначення:

- межі поселення
- шурфи 2016 року
- курган

- курганоподібні насипи
- оборонні споруди Більського городища
- ґрунтова дорога

Рис. 143. Карта з нанесеними межами поселення Безодня II.

(за О. М. Шапорда, 2016)

Рис. 144. Шурф №1 на поселенні Безодня II у 2015 р. Вигляд з заходу.
(за О. М. Шапорда, 2015)

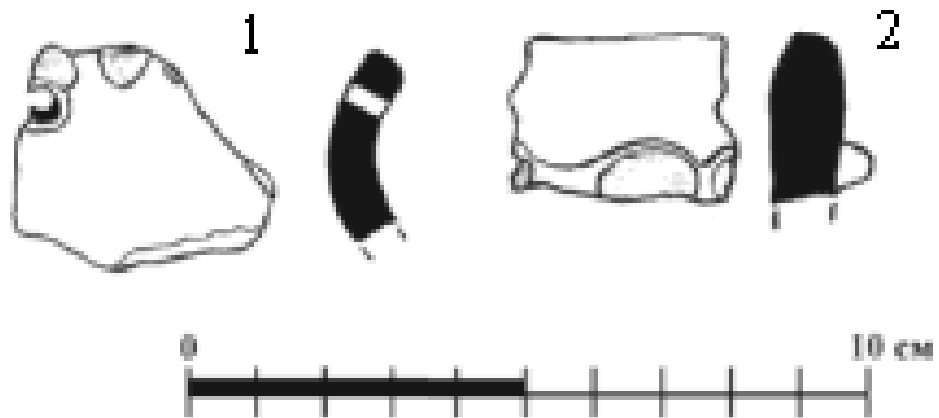

Рис. 145. Знахідки із поселення Безодня II у 2016 р. (1 – фрагмент вінця ліпної кераміки із пальцевими заціпами та наскрізними проколами; 2 – фрагмент вінця ліпної кераміки із наліпним валиком та пальцевими заціпами).

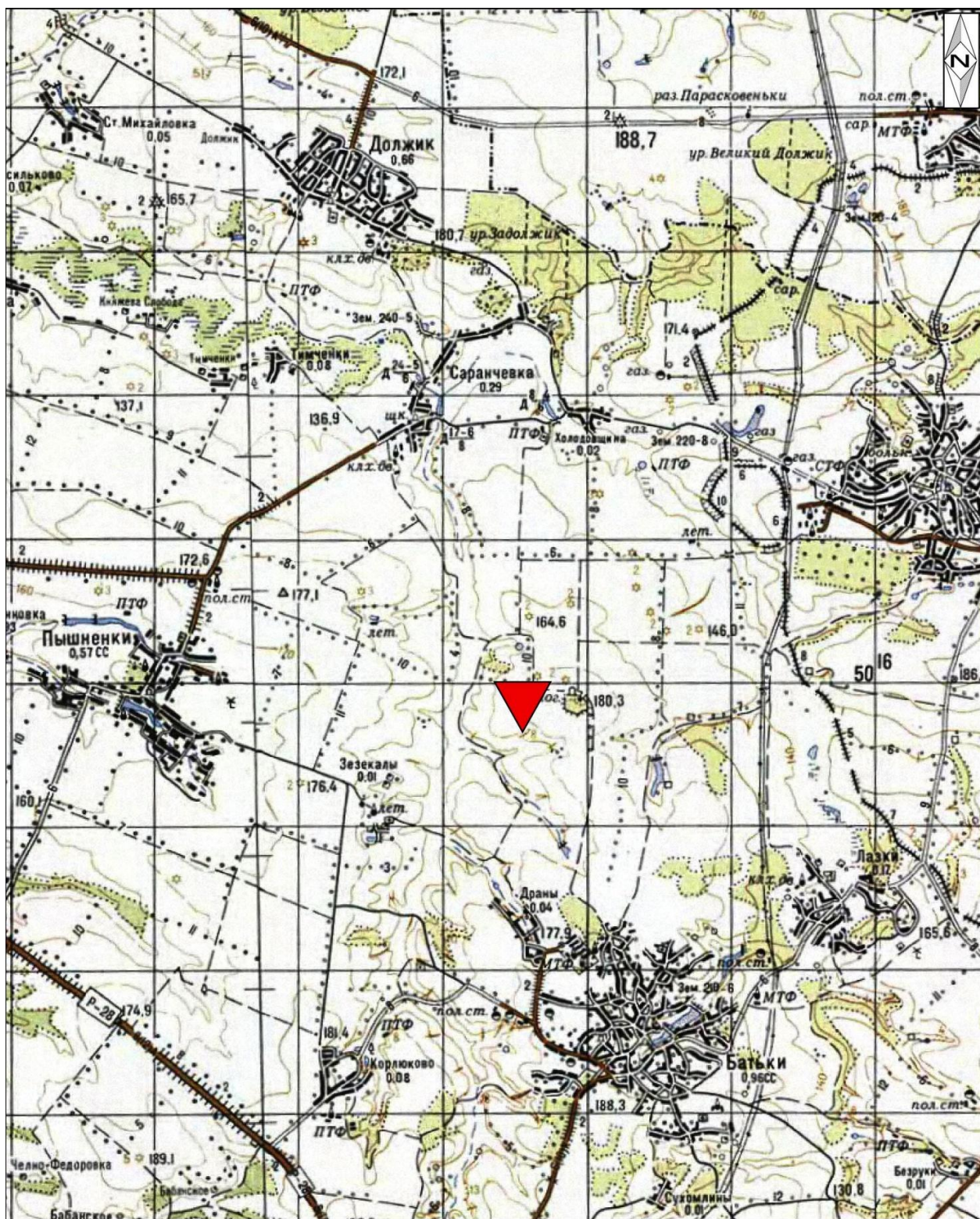
(за О. М. Шапорда, 2016)

Рис. 146. Загальний вигляд на поселення Скоробір І. Фото зі сходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 147. Загальний вигляд на поселення Скоробір І. Фото з заходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

 - місце розташування пам'ятки

Рис. 148. Карта з позначенням поселення Скоробір І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

 - місце розташування пам'ятки

Рис. 149. Супутниковий знімок з позначенням поселення Скоробір І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

■ - межі поселення	1 - майдан "Великий Скоробір"	- майдани
- зольні насипи	2 - майдан "Малий Скоробір"	- - - - - Ґрунтові дороги
■ - шурф 2016 року	- кургани	- заболочина долина яру

Рис. 150. Карта з нанесеними межами поселення Скоробір І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

■ - межі поселення
□ - земельні ділянки

1 - майдан "Великий Скоробір"
2 - майдан "Малий Скоробір"

Рис. 151. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Скоробір І.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 152. Шурф №1 на поселенні Скоробір І у 2016 р. Вигляд з південного заходу. (за С. А. Задніков, 2016)

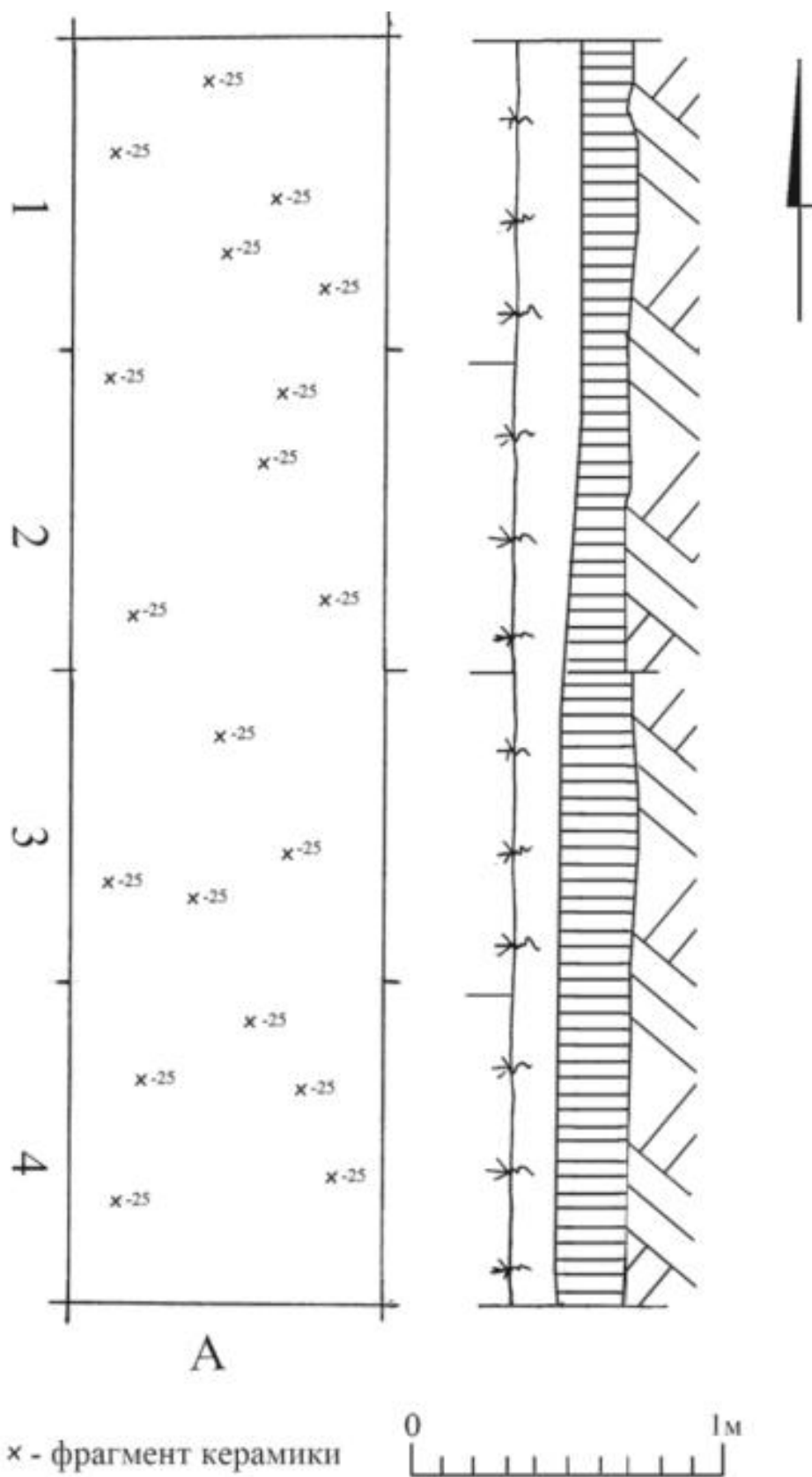
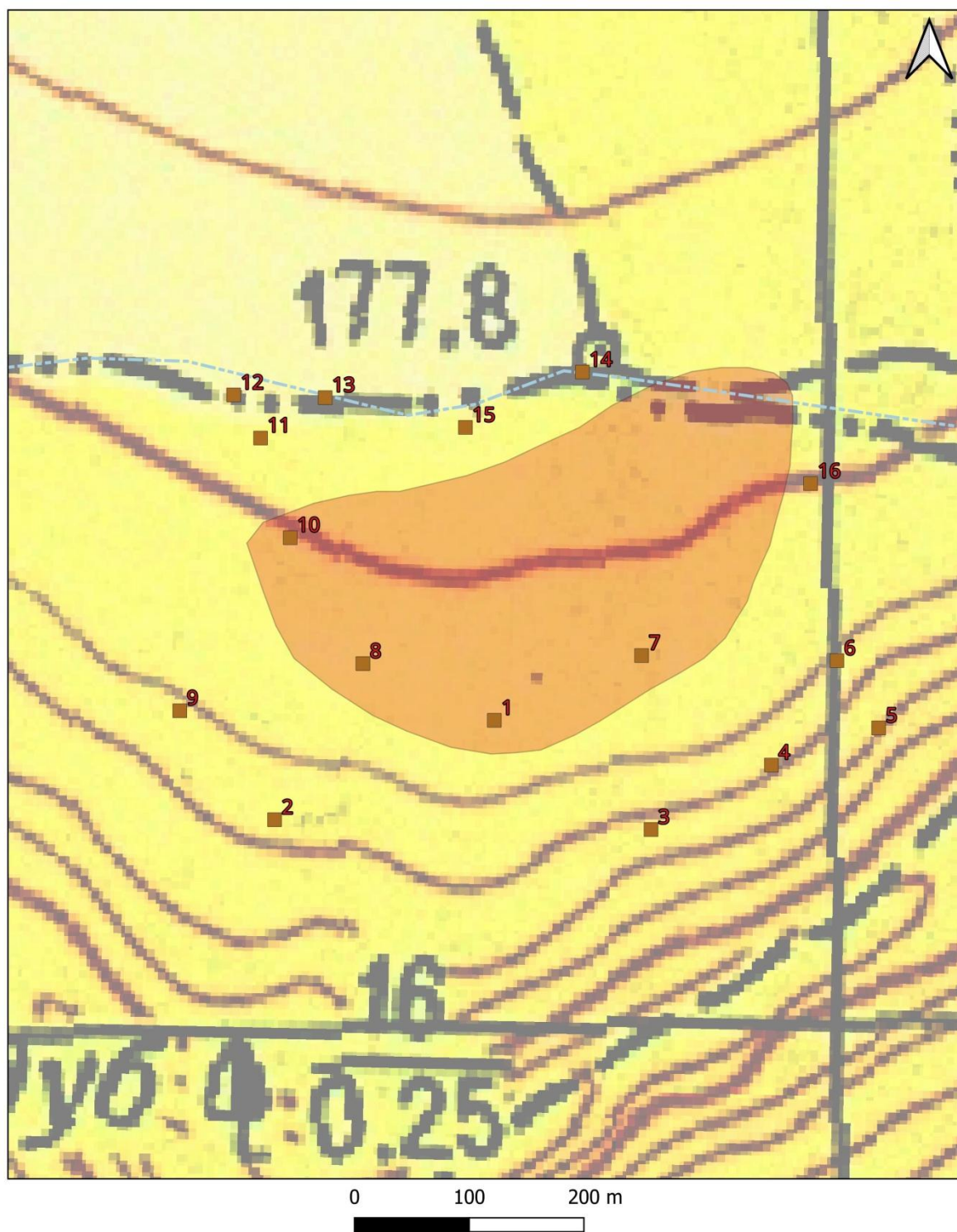

Рис. 153. План та профіль шурфа №1 на поселенні Скоробір I у 2016 р.

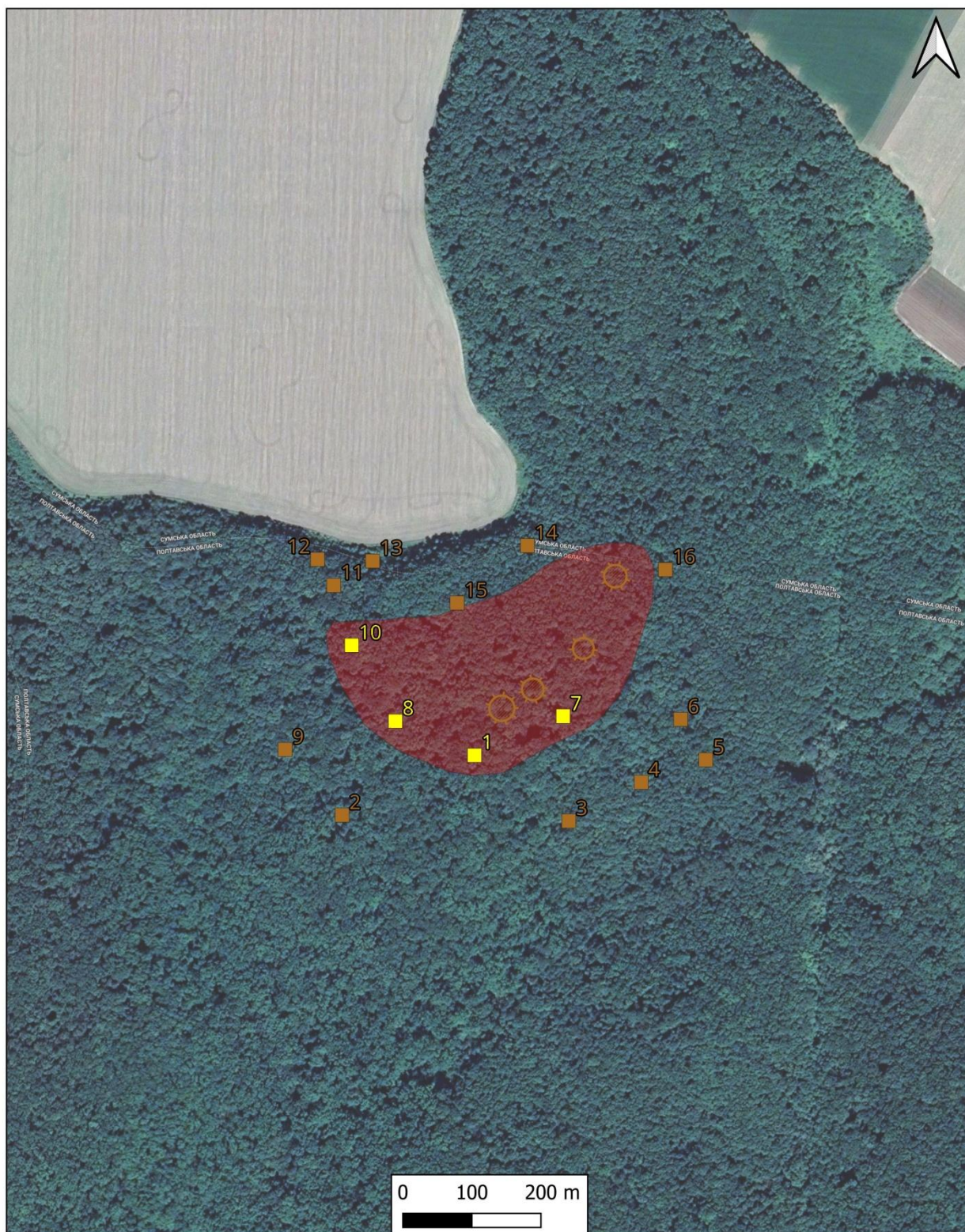
(за С. А. Задніков, 2016)

Умовні позначення:

- межі поселення Геюсів Яр II;
- шурфи 2024 року
- межа Полтавської та Сумської областей

Рис. 154. Карта з нанесеними межами поселення Геюсів Яр II
(за О. М. Шапорда, 2024)

Умовні позначення:

- межі поселення
- шурфи з археологічним матеріалом
- курганоподібні насипи
- шурфи без археологічного матеріалу

Рис. 155. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Геюсів Яр II
(за О. М. Шапорда, 2024)

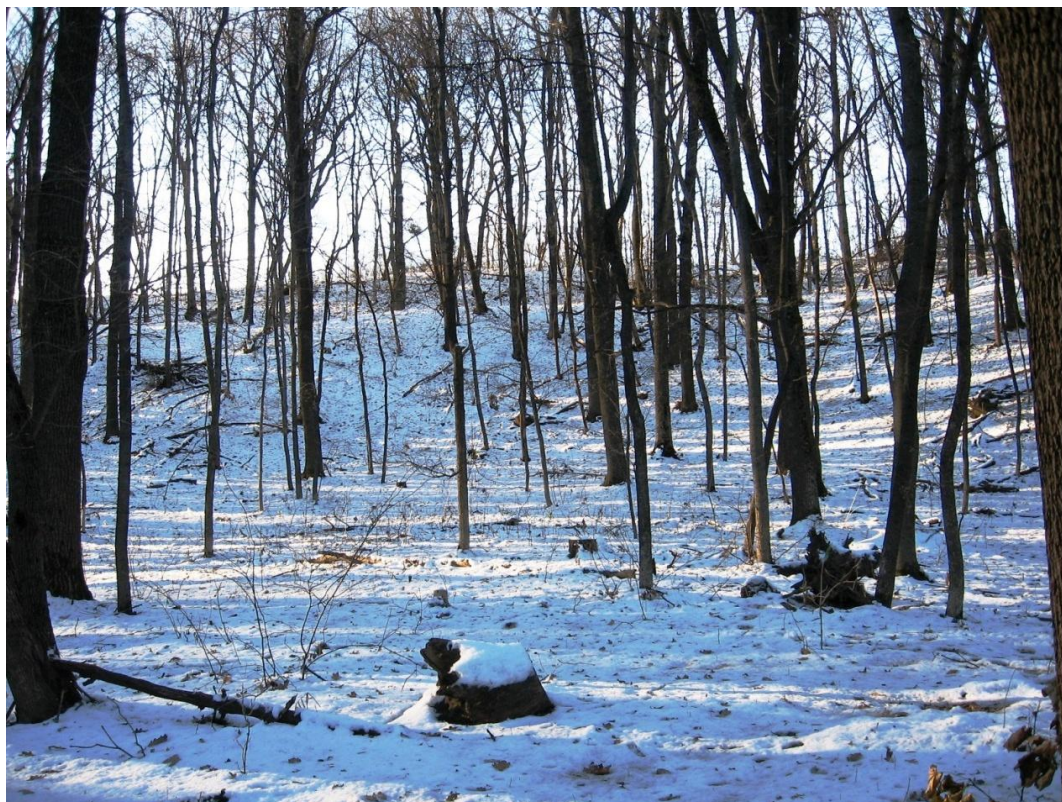

Рис. 156. Загальний вигляд на поселення Цегельня. Фото з північного сходу.

(за О. М. Шапорда, 2016)

Рис. 157. Загальний вигляд на поселення Цегельня. Фото з південного сходу.

(за О. М. Шапорда, 2016)

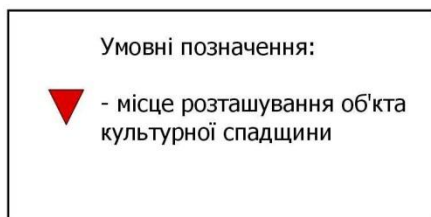
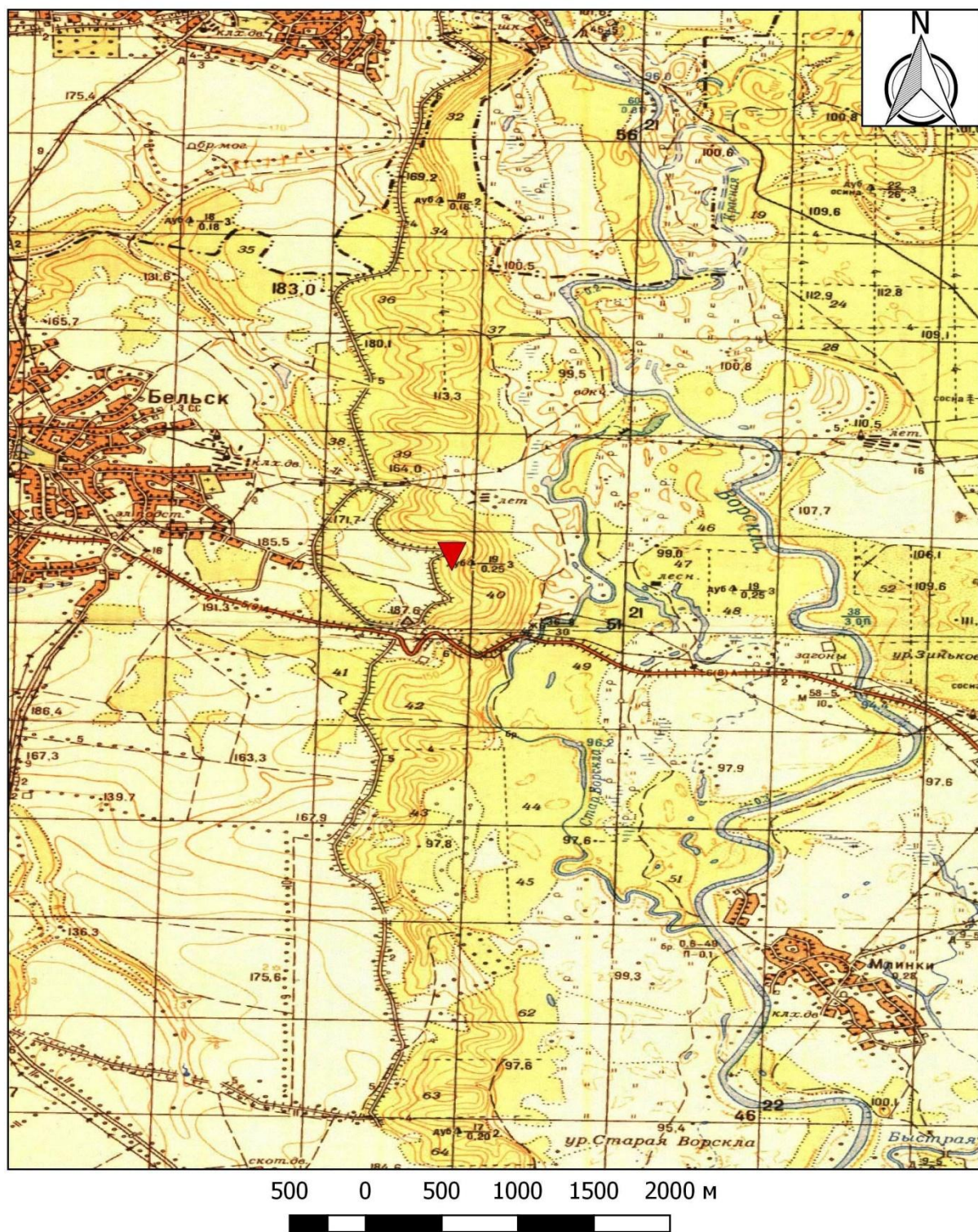

Рис. 158. Карта з позначенням поселення Цегельня.

(за О. М. Шапорда, 2016)

Рис. 159. Супутниковий знімок з позначенням поселення Цегельня.

(за О. М. Шапорда, 2017)

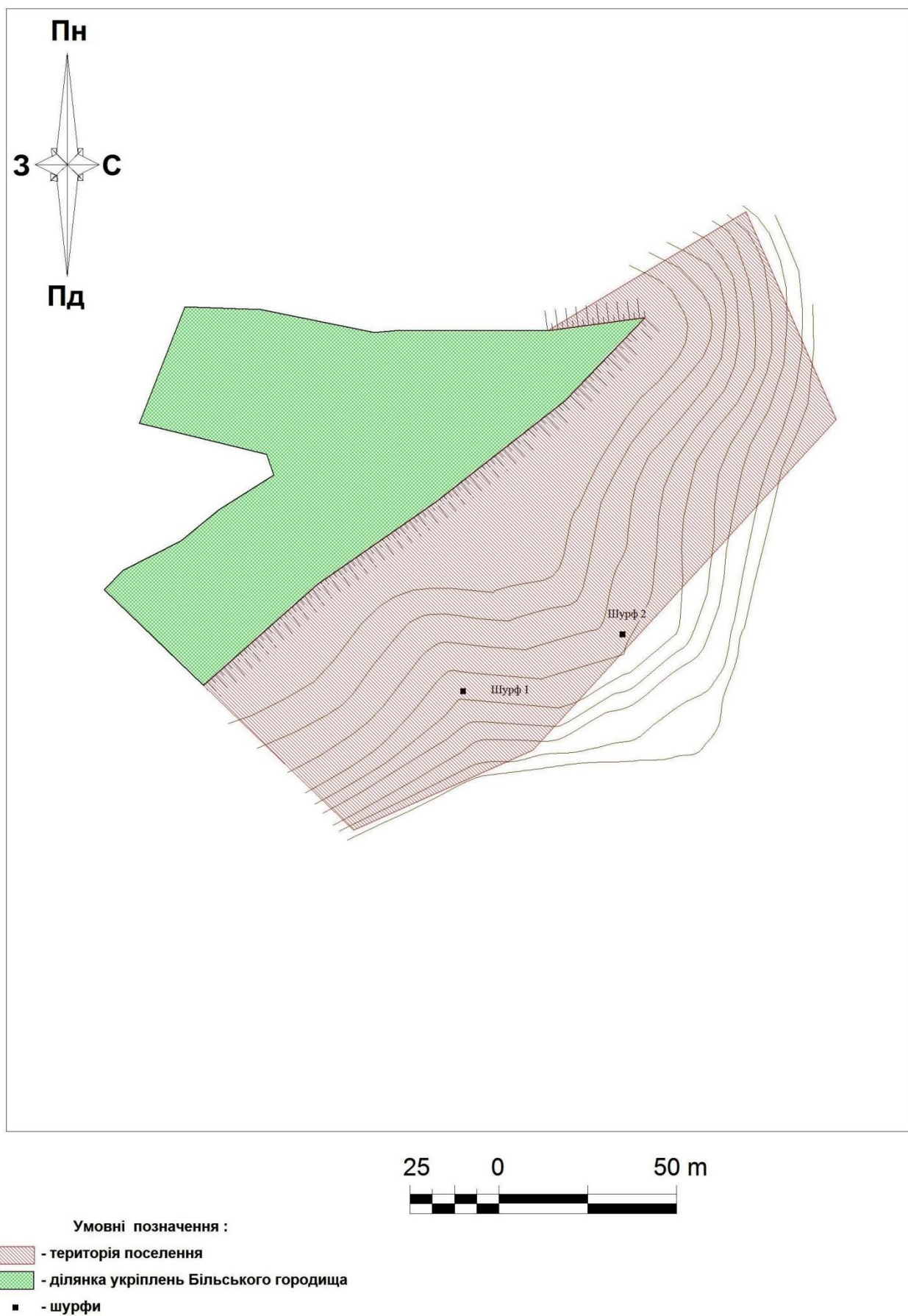

Рис. 160. План поселення Цегельня. (за О. М. Шапорда, 2017)

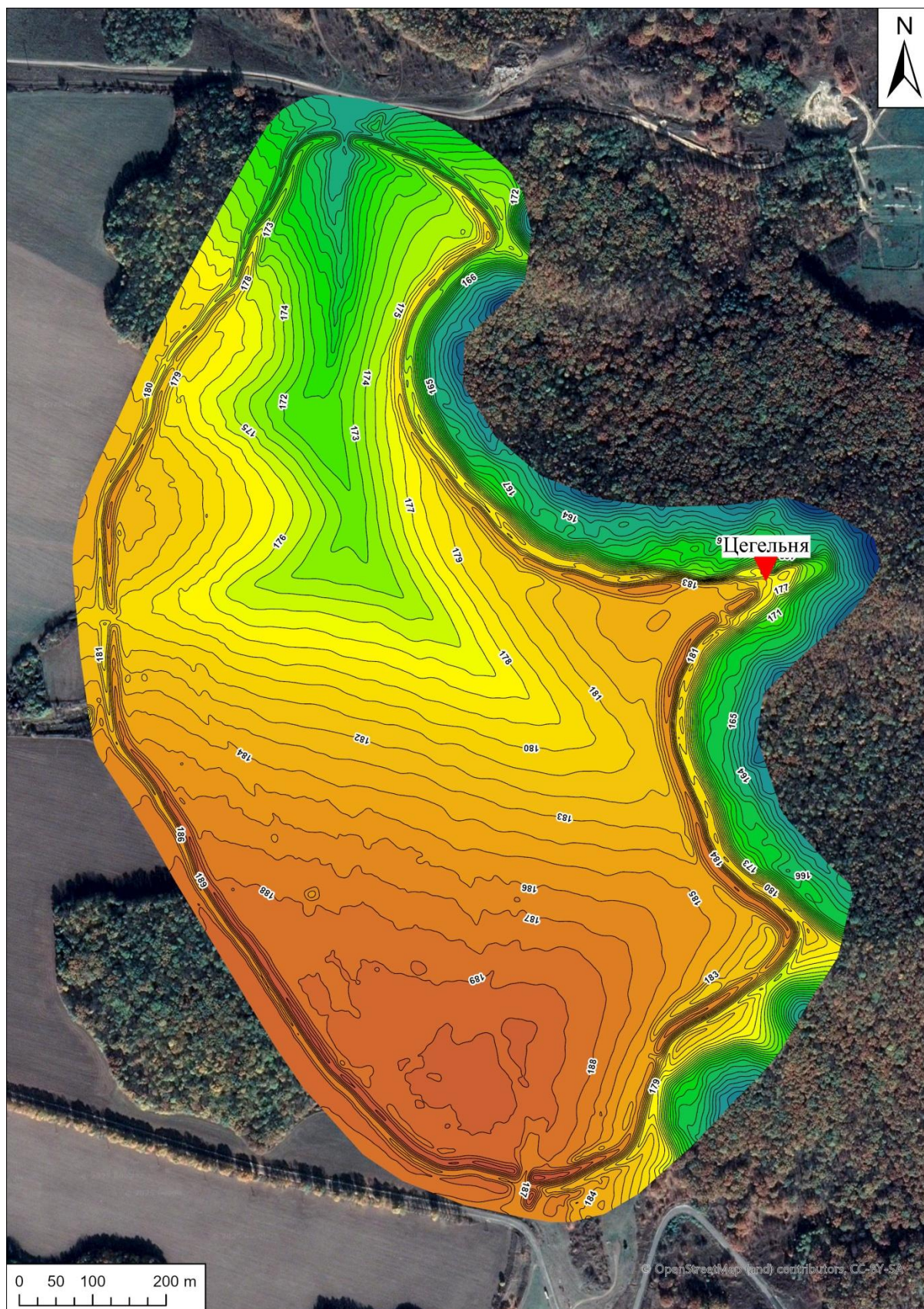

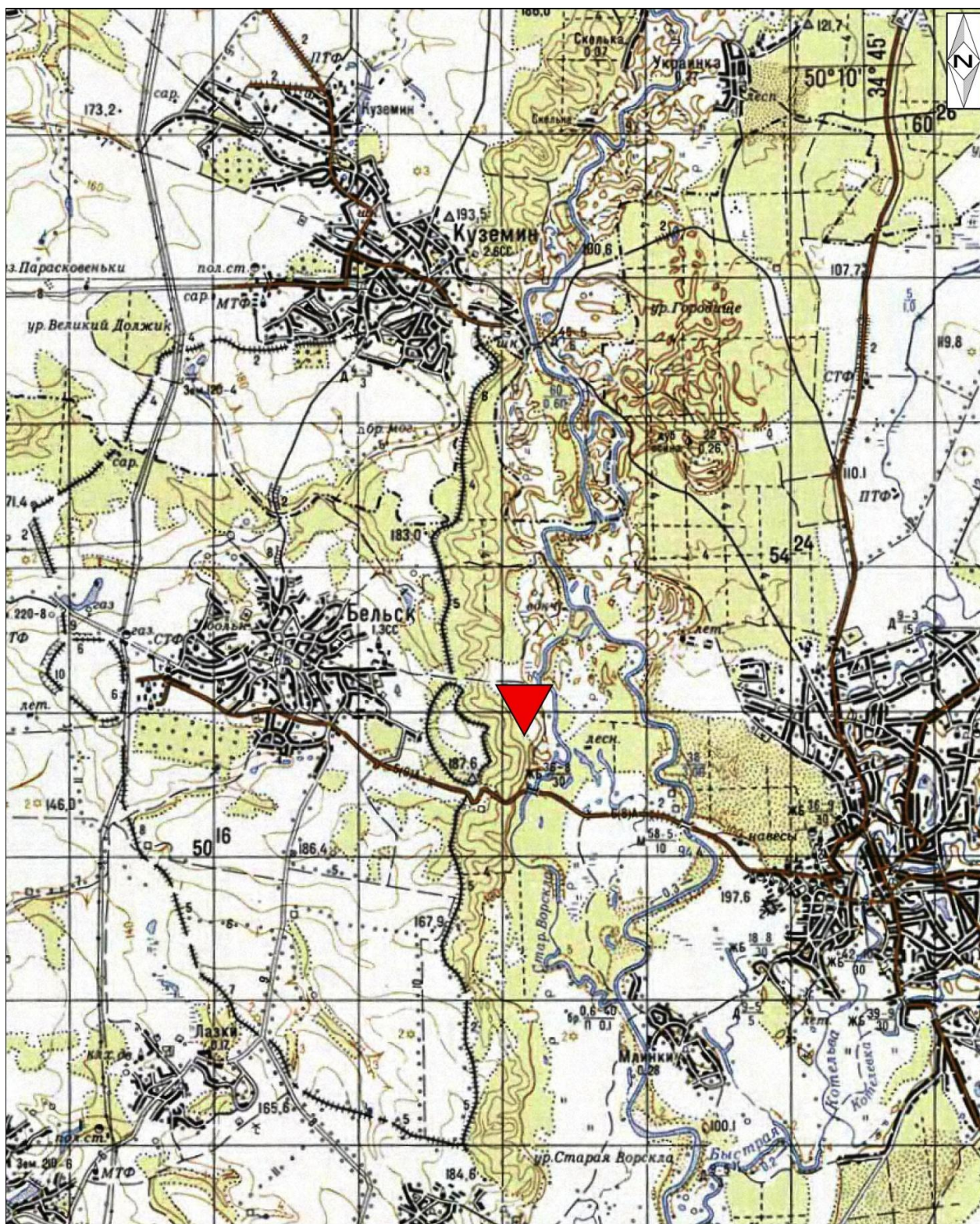
Рис. 161. ЦМР території Східного укріплення та прилеглих територій з позначенням поселення Цегельня.
(зйомка Ever Scan, обробка О. В. Короті, 2024)

Рис. 162. Загальний вигляд на поселення Пристань. Фото зі сходу.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 163. Загальний вигляд на поселення Пристань. Фото з півдня.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

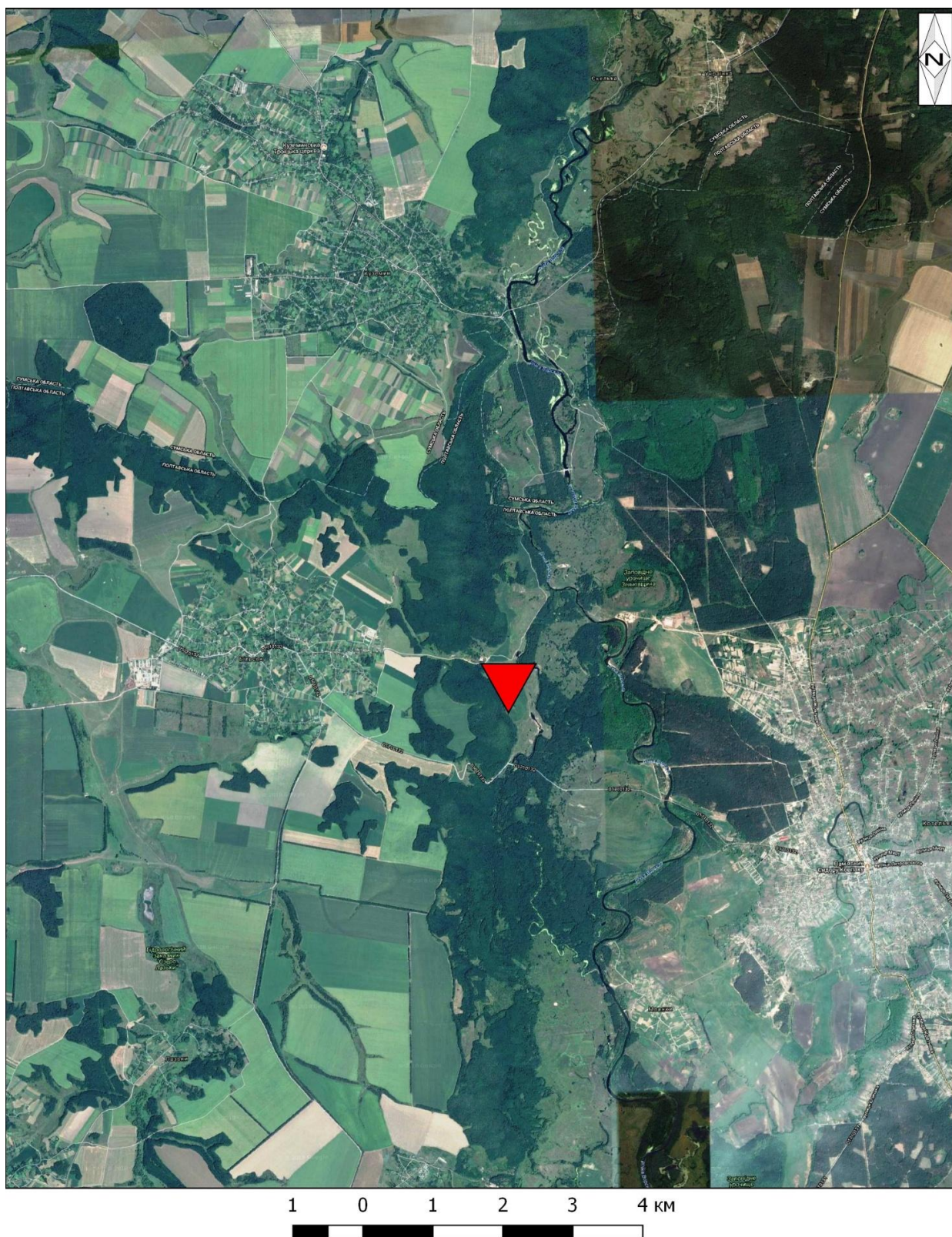
 - місце розташування пам'ятки

Рис. 164. Карта з позначенням поселення Пристань.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

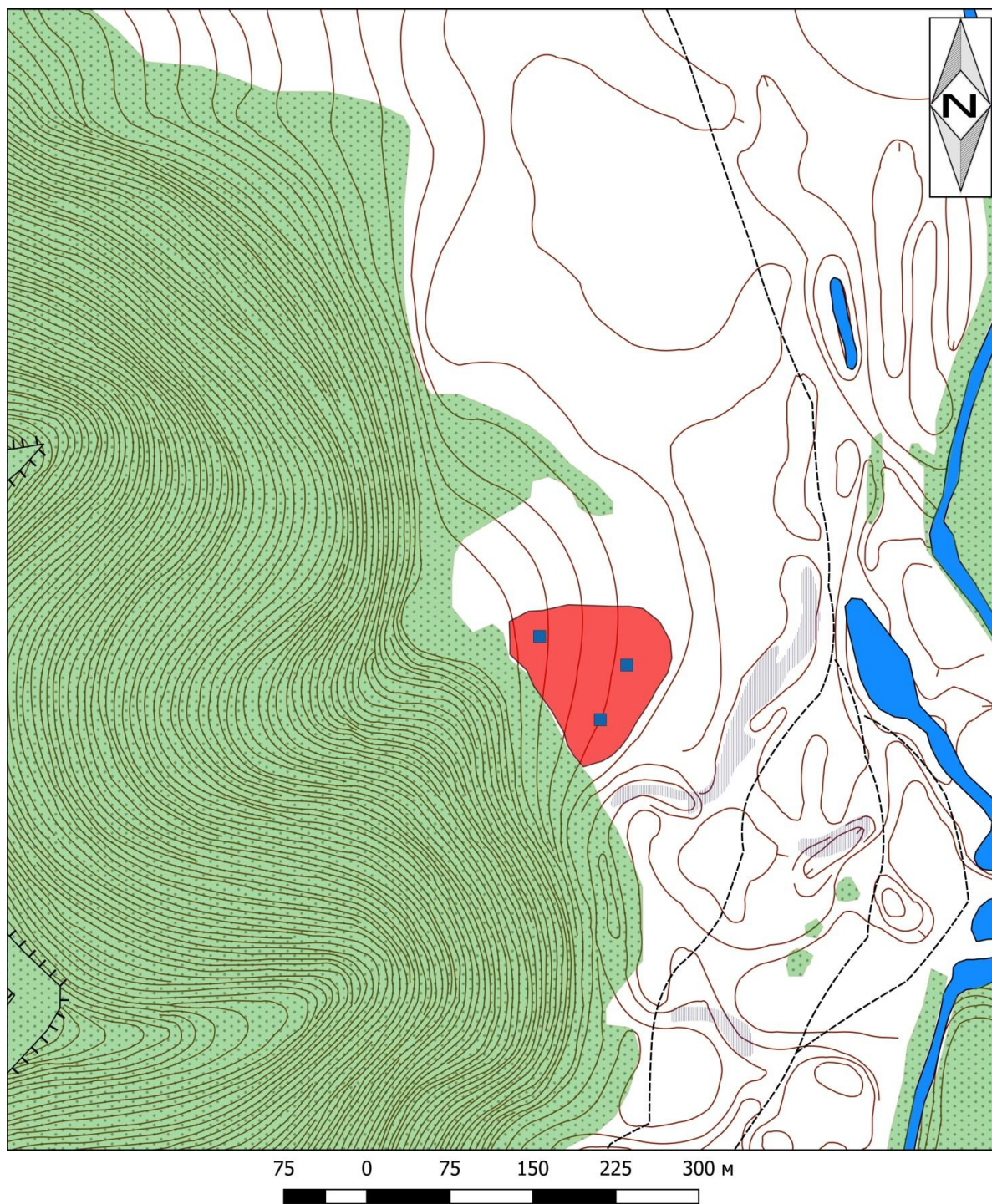
 - місце розташування пам'ятки

Рис. 165. Супутниковий знімок з позначенням поселення Пристань.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

■ - межі поселення

■ - шурфи 2017 року

— — — - оборонні споруди Східного укріплення

■ - лісовий масив та поодинокі поросль

— — — - ґрунтові дороги

■ - стариця Вороскли та заплавні озера

■ - заболочені ділянки

Рис. 166. Карта з нанесеними межами поселення Пристань.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- межі поселення
- земельна ділянка

Рис. 167. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Пристань.

(за О. М. Шапорда, 2017)

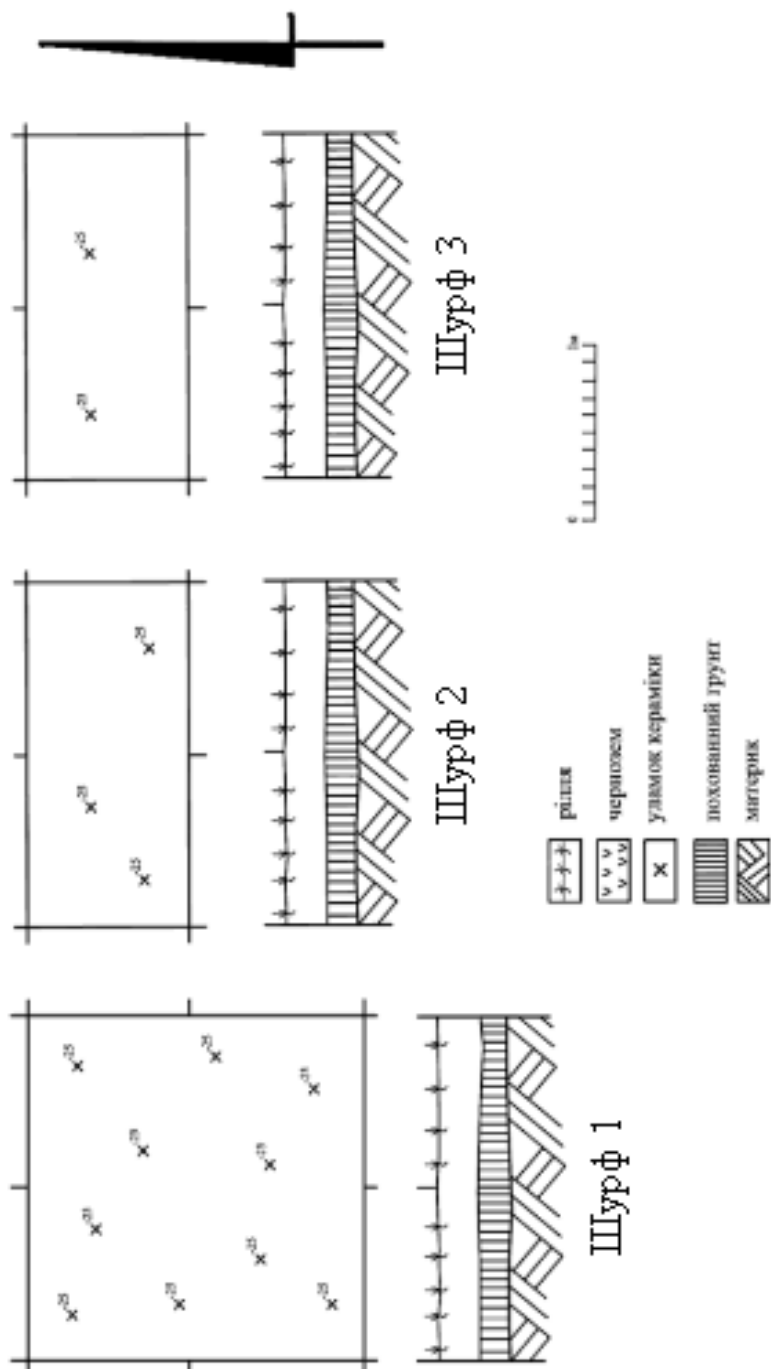

Рис. 168. Плани та профілі шурфів №1 – 3 на поселенні Пристань у 2017 р.
(за О. М. Шапорда, 2017)

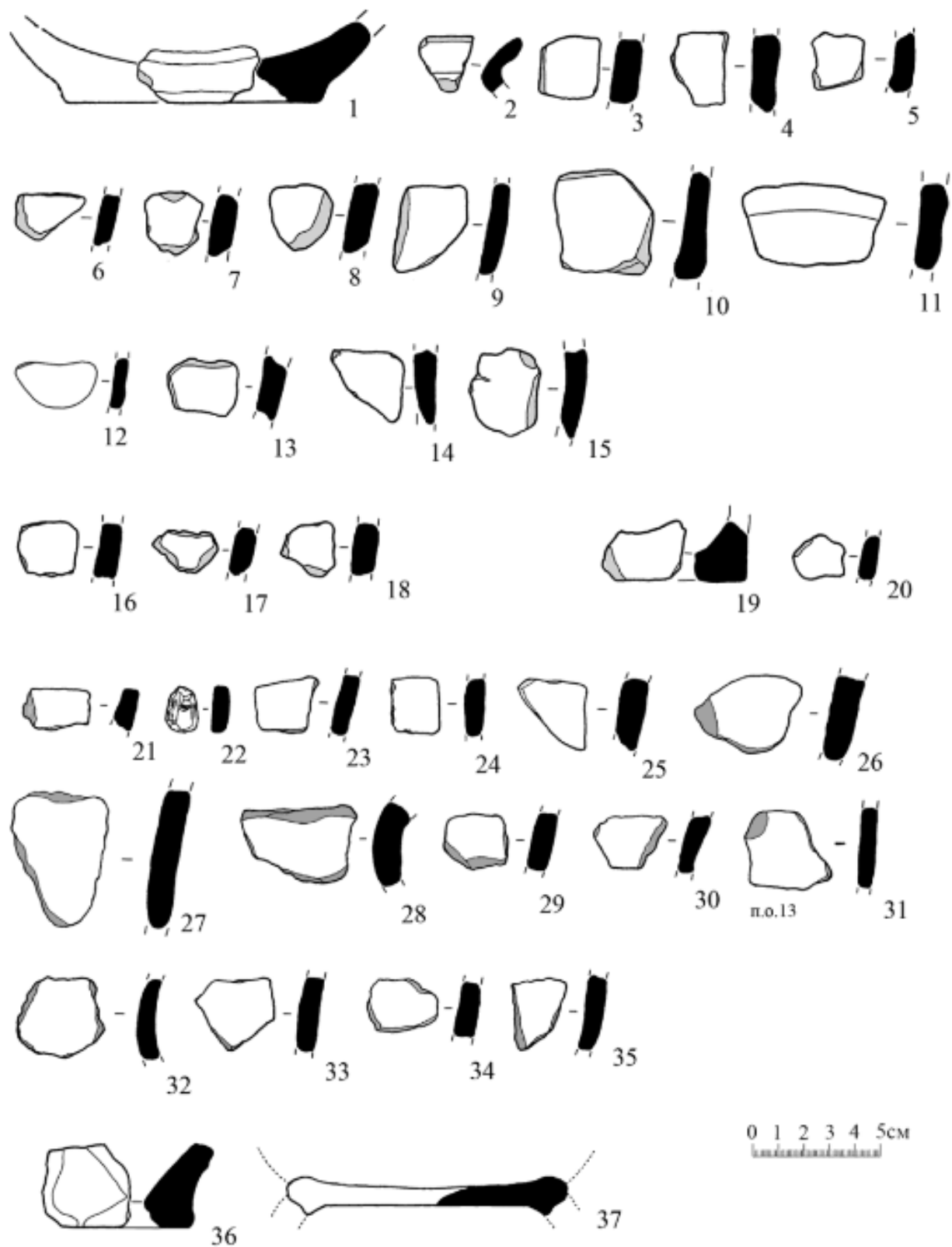

Рис. 169. Знахідки з поселення Пристань у 2017 р. (1 – 15 – шурф №1; 16 – 18 – шурф №2; 19 – 20 – шурф №3; 21 – 37 – підйомний матеріал).

(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 170. Загальний вигляд на східне поселення-передгороддя Східного укріплення. Фото з заходу. (за О. М. Шапорда, 2019)

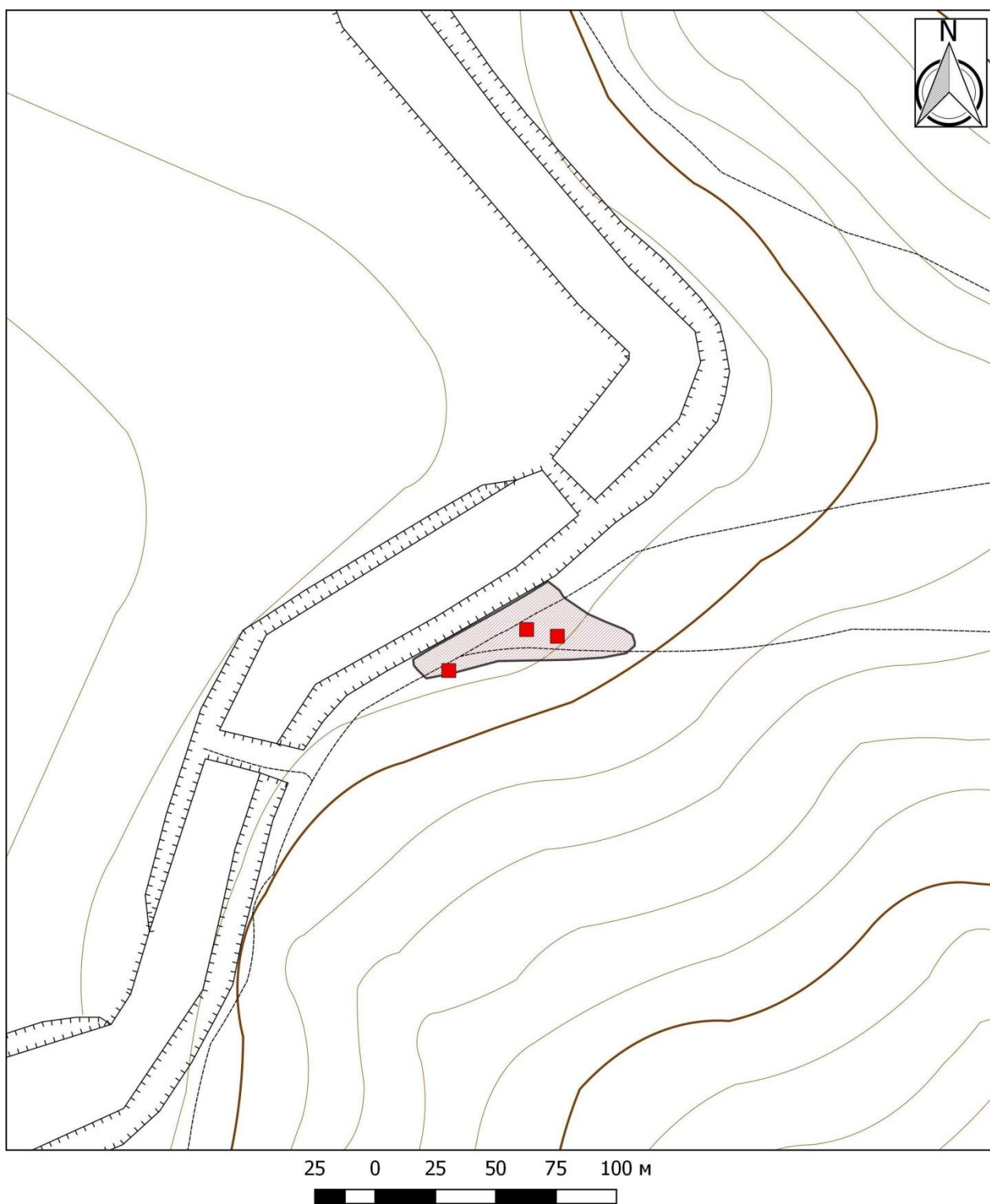

Рис. 171. Загальний вигляд на східне поселення-передгороддя Східного укріплення. Фото зі сходу. (за О. М. Шапорда, 2019)

Умовні позначення:

 - місце розташування пам'ятки

Рис. 173. Супутниковий знімок з позначенням Східного поселення-передгороддя Східного укріплення. (за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- - межі поселення
- - місця шурфування 2019 року
- - оборонні споруди Східного укріплення Більського городища
- - ґрунтові дороги

Рис. 174. Карта з нанесеними межами Східного поселення-передгороддя Східного укріплення. (за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

— - межі поселення

- - - - оборонні споруди Східного укріплення Більського городища

Рис. 175. Супутниковий знімок з нанесеними межами Східного поселення-передгороддя Східного укріплення. (за О. М. Шапорда, 2017)

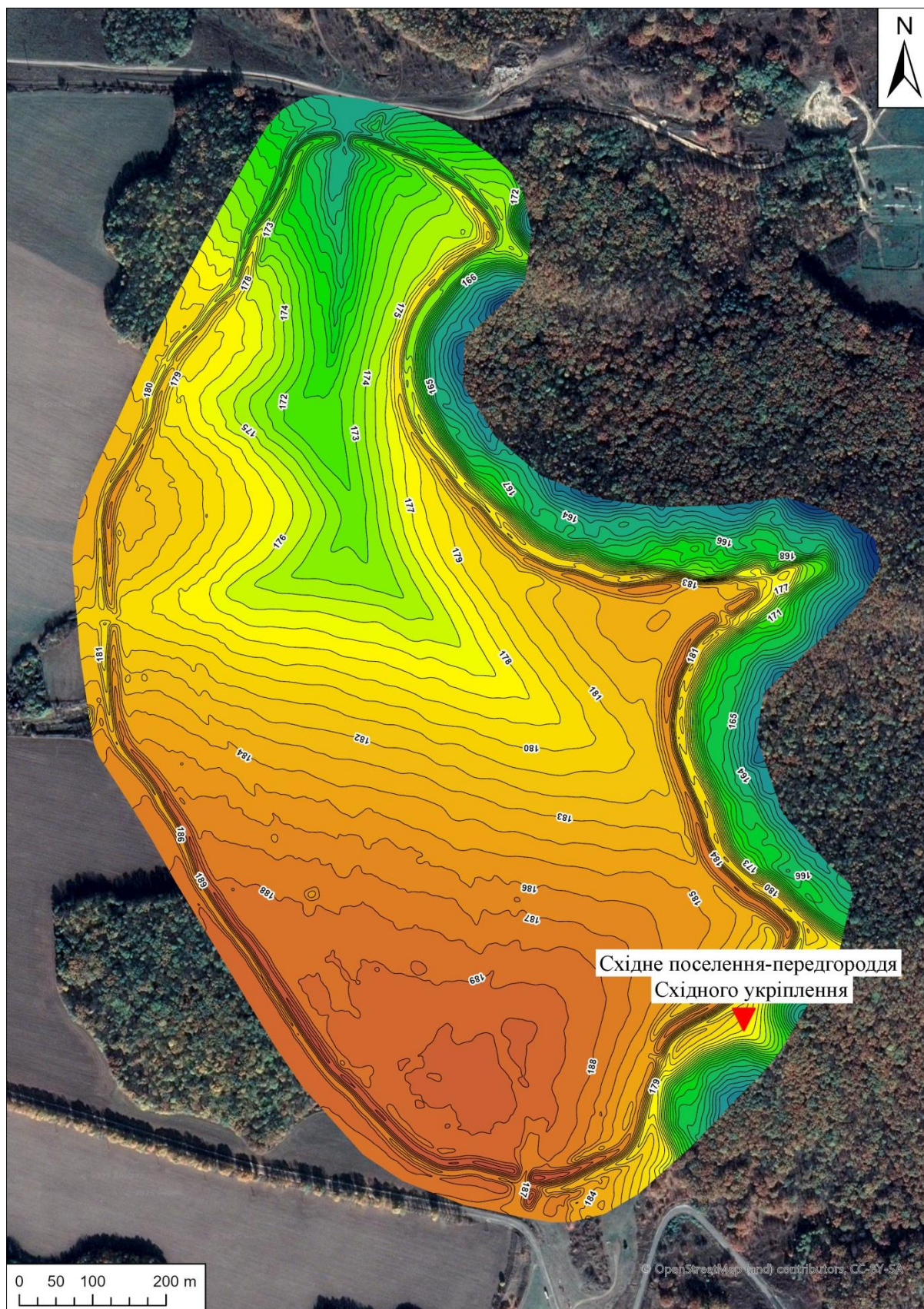

Рис. 176. ЦМР території Східного укріплення та прилеглих територій з позначенням Східного поселення-передгороддя Східного укріплення.

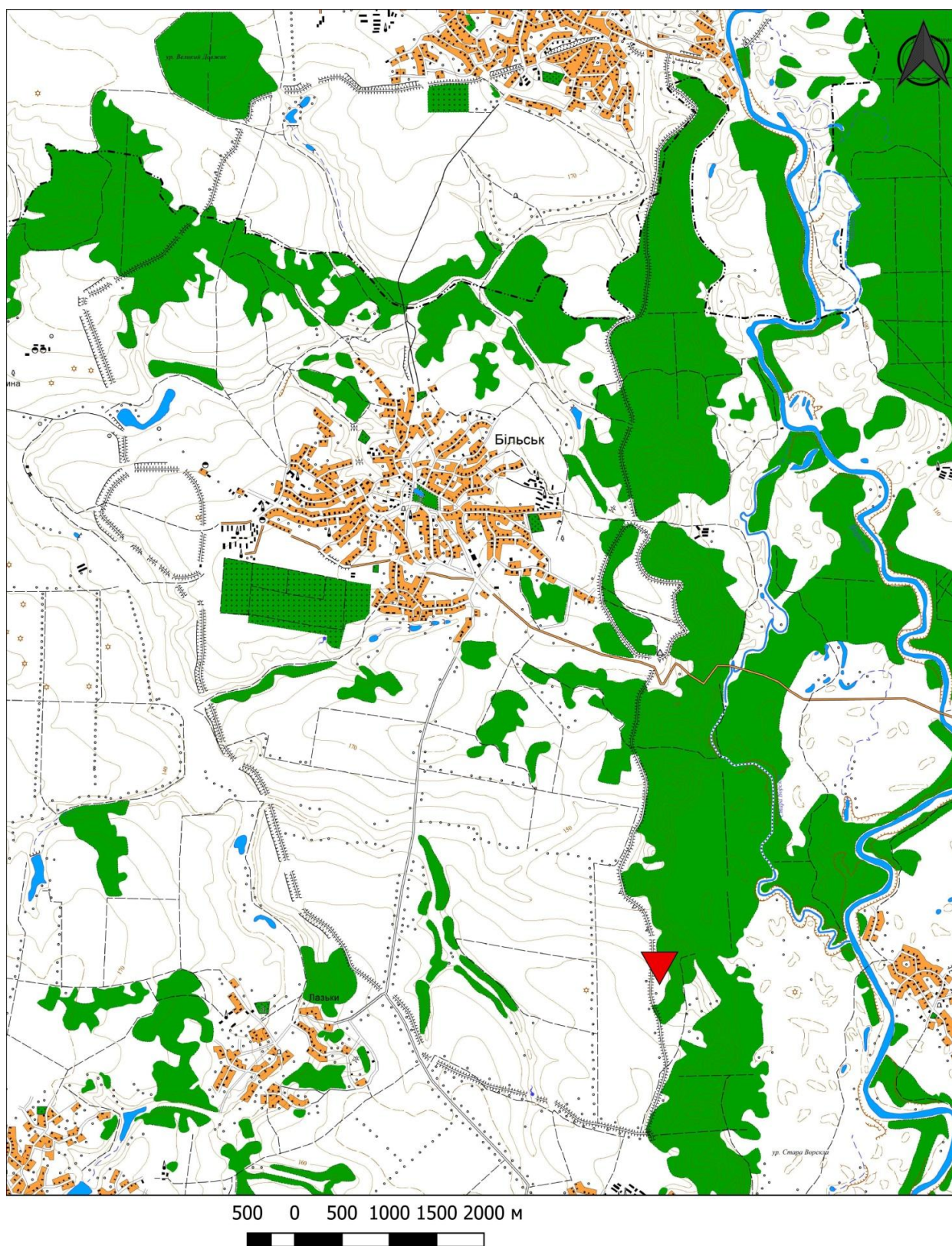
(зйомка Ever Scan, обробка О. В. Короті, 2024)

Рис. 177. Загальний вигляд на поселення Безодня IV. Фото з півночі.
(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 178. Загальний вигляд на поселення Безодня IV. Фото з півдня.
(за О. М. Шапорда, 2019)

Умовні позначення:

▼ - місце розташування пам'ятки

Рис. 179. Карта з позначенням поселення Безодня IV.

(за О. М. Шапорда, 2019)

Умовні позначення:

▼ - місце розташування пам'ятки

Рис. 180. Супутниковий знімок з позначенням поселення Безодня ІV.

(за О. М. Шапорда, 2017)

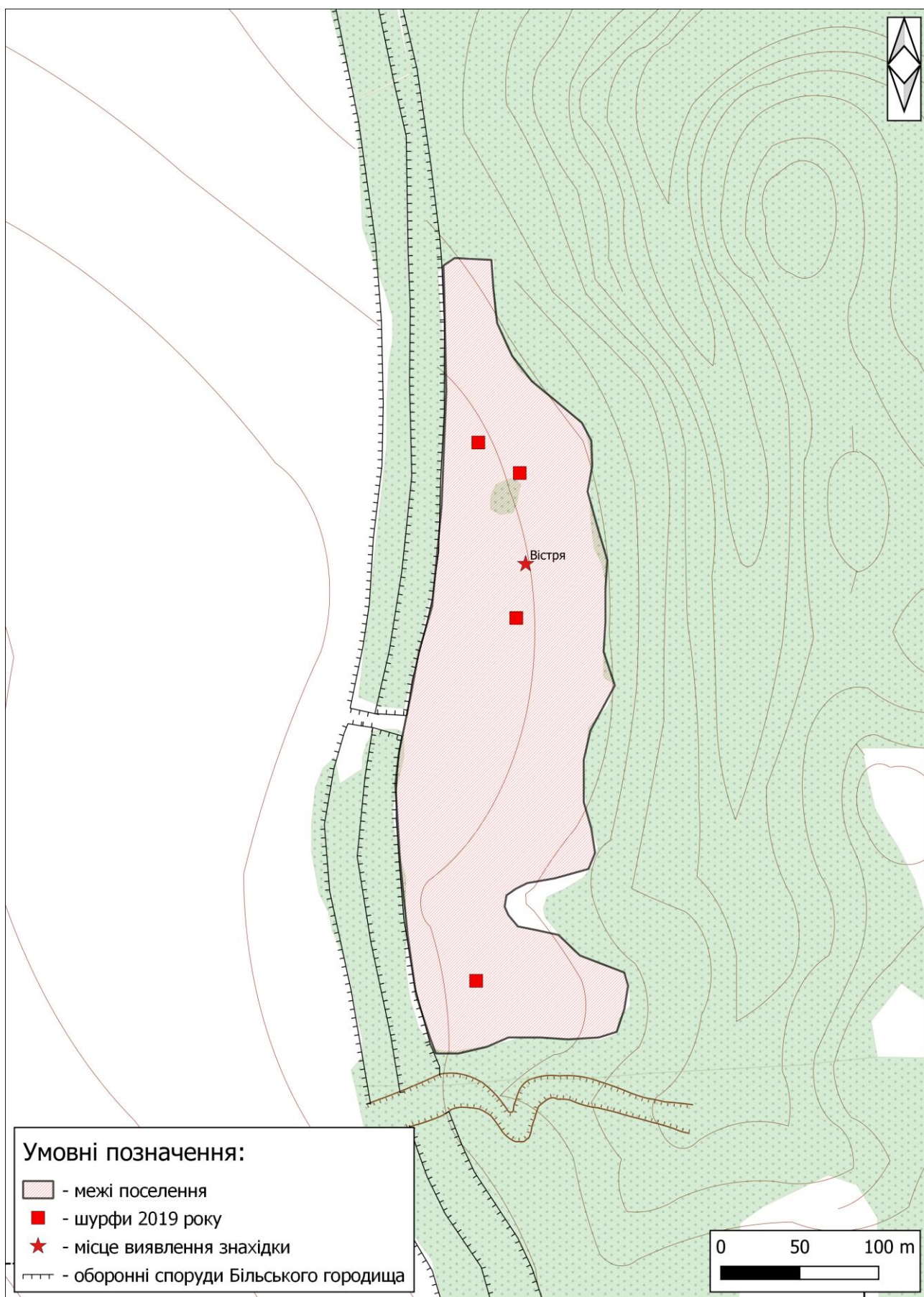

Рис. 181. Карта з нанесеними межами поселення Безодня IV.

(за О. М. Шапорда, 2017)

Умовні позначення:

- межі поселення
- земельні ділянки

Рис. 182. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення Безодня IV.
(за О. М. Шапорда, 2017)

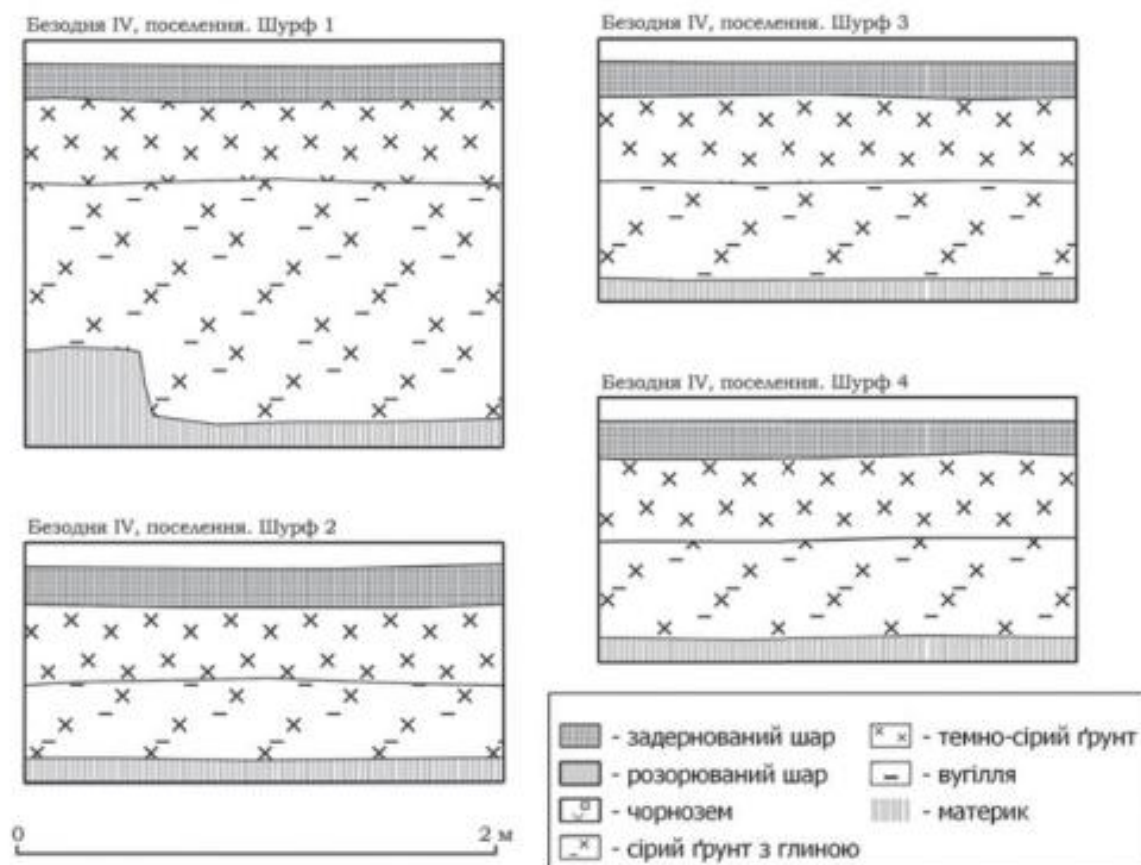

Рис. 183. Плани та профілі шурфів №1 – 4 на поселенні Безодня IV у 2019 р.
(за О. М. Шапорда, 2019)

Рис. 184. Загальний вигляд на південну частину поселення Холодівщина І. Фото з північного сходу. (за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 185. Загальний вигляд на центральну частину поселення Холодівщина І. Фото зі сходу. (за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 186. Карта з позначенням поселення Холодівщина І.
(за О. М. Шапорда, 2017)

Рис. 187. Супутниковий знімок з позначенням поселення Холодівщина І.
(за О. М. Шапорда, 2017)

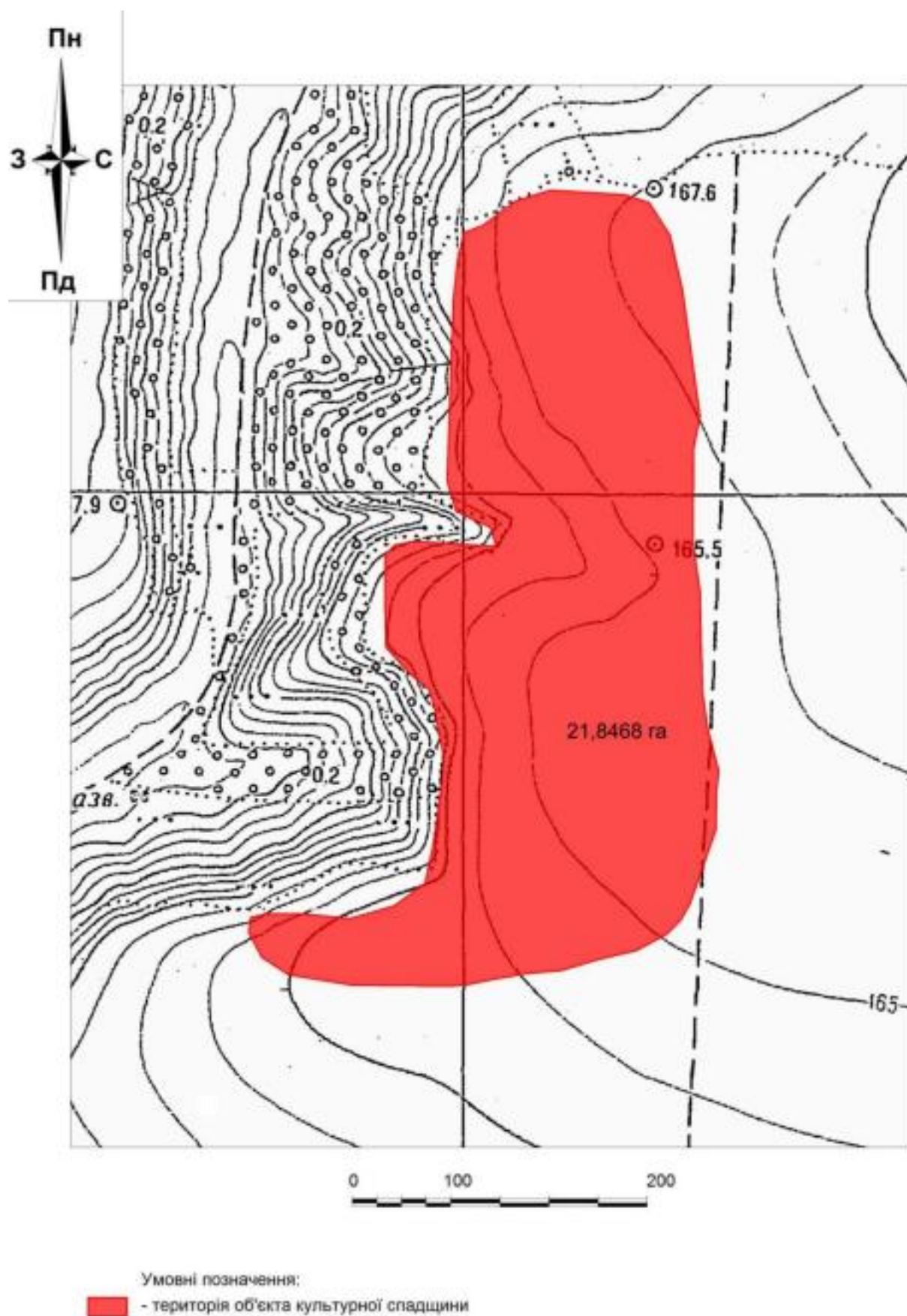

Рис. 188. Карта з нанесеними межами поселення Холодівщина І.
(за О. М. Шапорда, 2017)

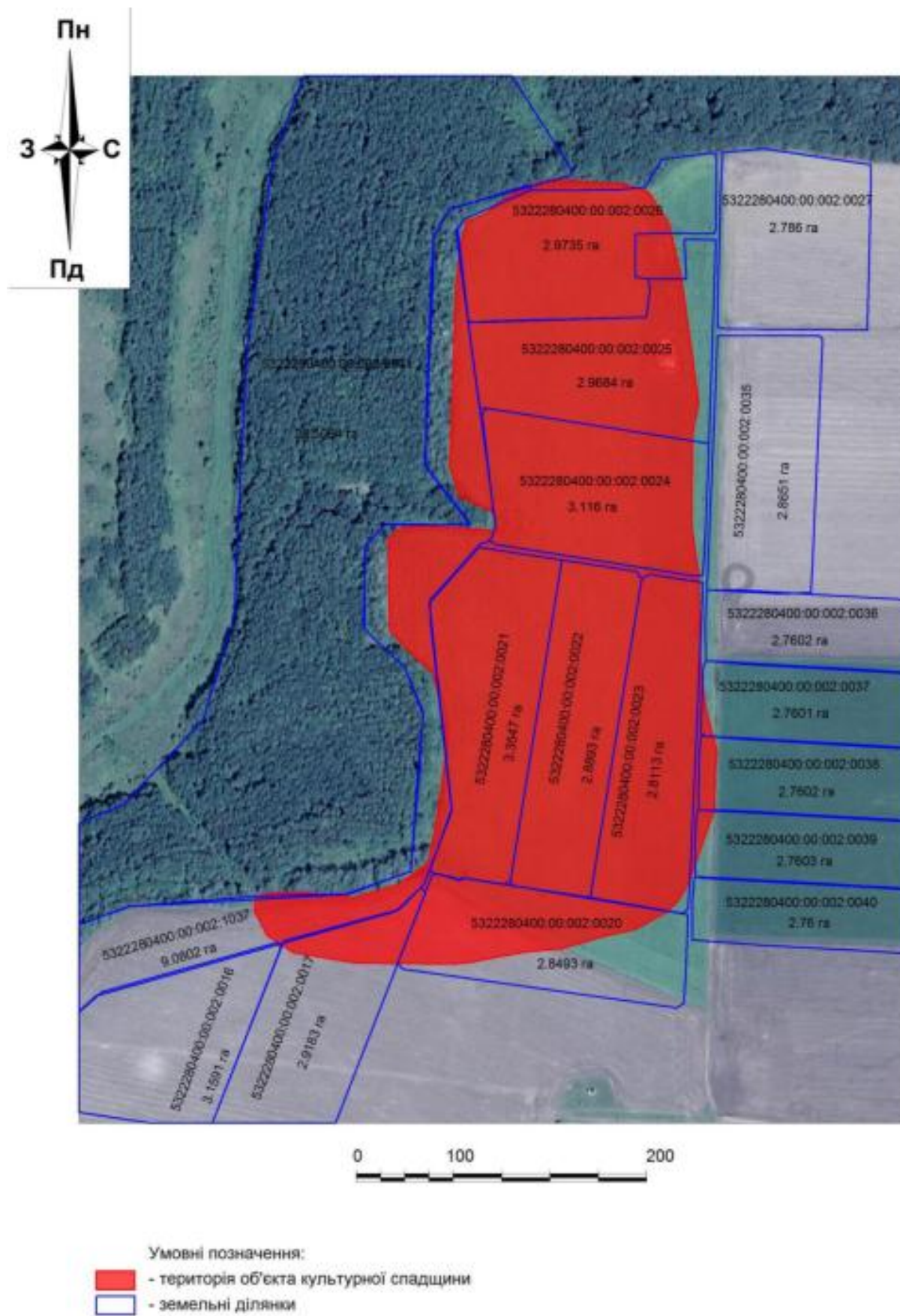

Рис. 189. Супутниковий знімок з нанесеними межами поселення
Холодівщина І. (за О. М. Шапорда, 2017)

Табл. 1. Каталог пам'яток Більського археологічного комплексу

Ранній етап розвитку городища (VIII – перша половина VII ст. до н. е.)

№	Назви поселень	Рік виявленн я	Ким виявлено	Датуванн я пам'ятки	Локалізація	Розвідки	Розкопки	Археологічні об'єкти	Археологічні матеріали	Багато- шаровість	Зольнична культура
1	Перемірки I	1983	Ворсклинський загін скіфо-славянської експедиції ХДУ (керівник Ю. М. Бойко).	Кінець VIII – початок VII ст. до н. е.	На невеликому майданчику та надскиллі плато правого корінного берега р. Суха Грунь.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	-	-
2	Геюсів Яр	1987	Полтавська Лівобережна скіфська експедиція Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка (керівник П. Я. Гавриш).	VII – VI ст. до н. е.	На плато на лівому високому березі Геюсового яру; за 1,5 км на схід від великого валу Більського городища.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	-	+

3	<u>Лазьківські ставки I</u>	1970-ті	Експедиція ХДУ ім. Горького (керівник Б. А. <u>Шрамко</u>).	VII – VI ст. до н. е.	На мисові, утвореному правим берегом р. Суха Грунь та південним схилом <u>Олішнянського яру</u> ; за 3 км на південь від Західного укріплення.	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортний посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	-	+
4	<u>Саранівка</u>	1986	Полтавська Лівобережна скіфська експедиція Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка (керівник П. Я. Гавриш).	VII – VI ст. до н. е.	На великому <u>мисоподібному</u> виступі правого берега р. Суха Грунь.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортний посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	-	+
5	<u>Привороття</u>	2019	Експедиція ІКЗ « <u>Більськ</u> » (керівник О. М. <u>Шалорда</u>).	Кінець VII–VI ст. до н. е.	На вододільному плато р. Ворскла та р. Суха Грунь; поряд із валами Великого та Західного укріплення.	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва.	-	-

6	<u>Лазьки I</u>	1999	Г. О. Сидоренко (в складі експедиції ЦОДПА).	VI ст. до н. е.	На плато правого берега р. Суха Грунь; за 0,6 км на південний схід від південно-західного в'їзду до <u>Більського городища</u> .	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; вироби з каменю; остеологічний матеріал.	-	+
---	-----------------	------	--	-----------------	--	---	---	---	---	---	---

Розвиток поселенської структури (друга половина VI – перша половина V ст. до н. е.)

№	Назви поселень	Рік виявленн я	Ким виявлено	Датуванн я пам'ятки	Локалізація	Розвідки	Розкопки	Археологічні об'єкти	Археологічні матеріали	Багато- шаровість	Зольнична культура
1	Барвінкова гора I	1996	Б. А. Шрамко.	VI – V ст. до н. е.	На краю плато правого корінного берега р. Ворскла; поряд із валами Великого та Східного укріплень.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортний посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	-	-
2	Безодня III	2016	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник О. М. Шалорда).	VI – V ст. до н. е.	На мисоподібно му пониженні плато правого корінного берега р. Ворскла; за 0,35 км на схід від валів Великого укріплення.	+	-	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; вироби з глини.	-	-

3	<u>Котельва II</u>	1978	<u>О. Б. Супруненко</u> .	VI – перша половина V ст. до н. е.	Вздовж краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	Епоха бронзи; скіфський час; Черняхівська культура.	-
4	<u>Холодівщина II</u>	2001	Охоронна експедиція ЦОДПА.	VI – V ст. до н. е.	На мисоподібному схилі правого корінного берега р. Тарапунька; поблизу північно-західного кута Великого укріплення.	+	-	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; вироби з глини.	-	-
5	<u>Мамрої I</u>	1965	В. П. Андрієнко (у складі експедиції Б. А. Шрамка).	Кінець VI – початок V ст. до н. е.	Між селами <u>Лазьки</u> , <u>Батьки</u> та <u>Більськ</u> ; на північному лівому березі обводненої <u>бакли</u> , що впадає в р. Суха Грунь.	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва.	Скіфський час; Черняхівська культура.	-

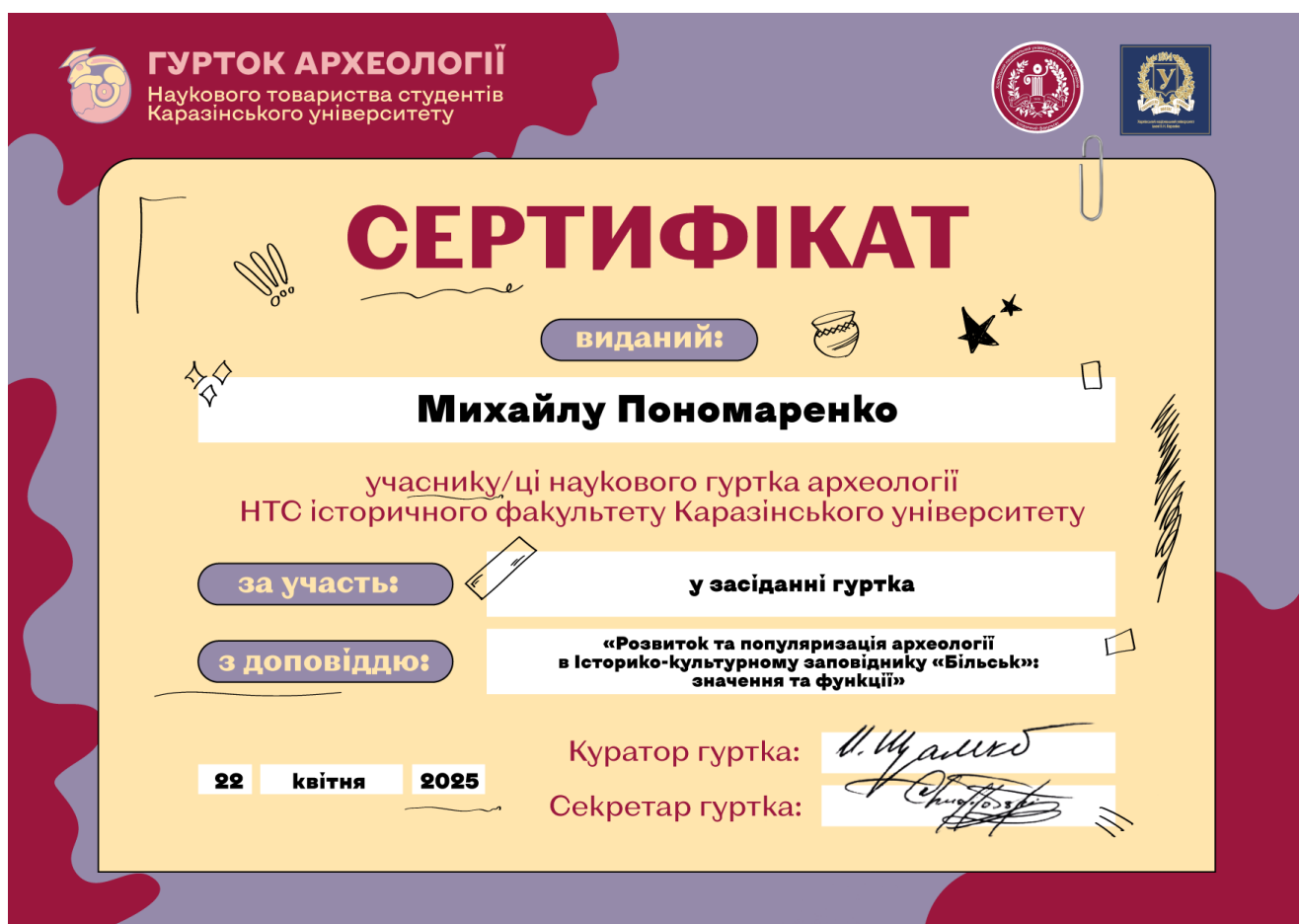
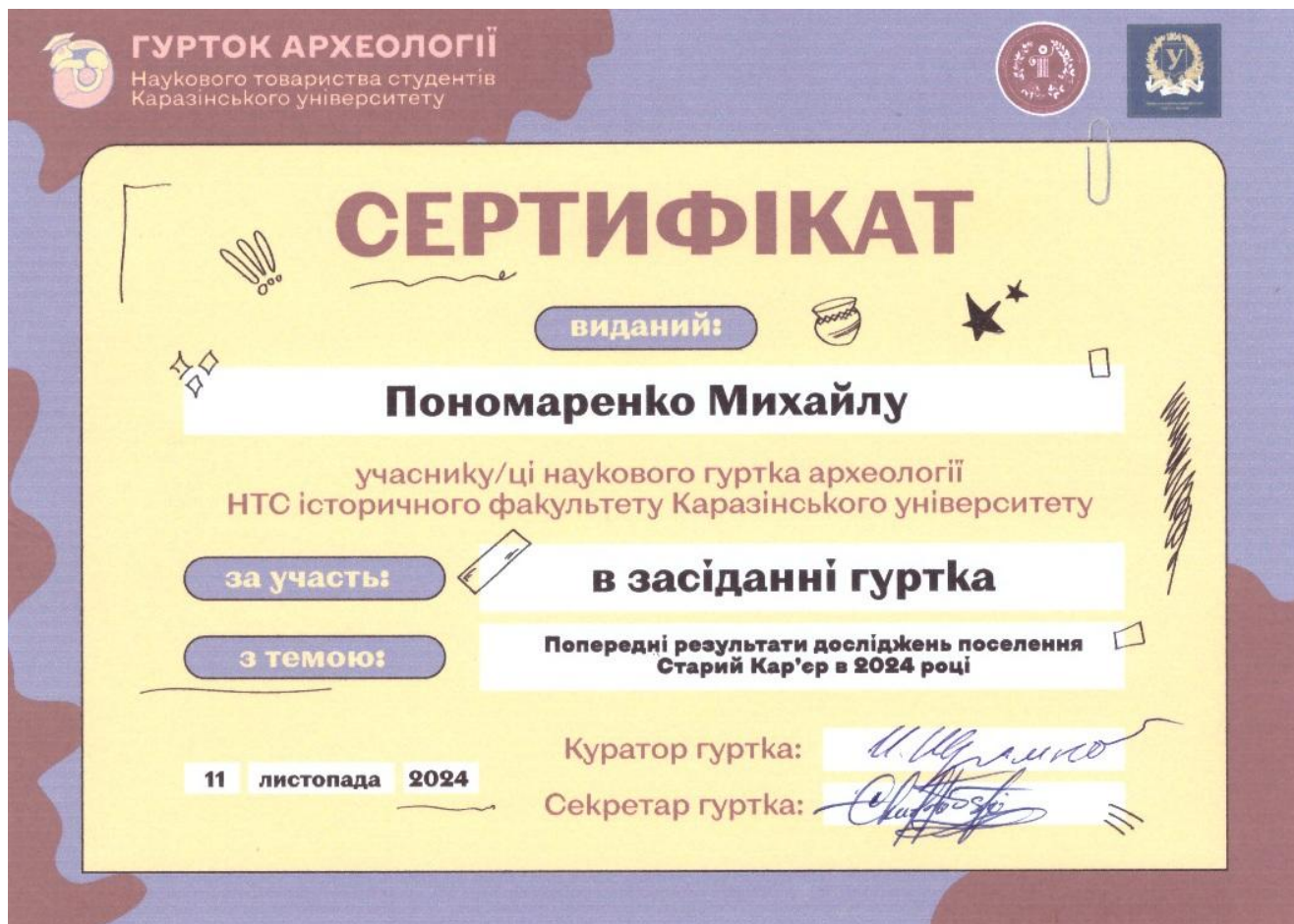
6	Старий Кар'єр	2021	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник А. О. Семененко).	Кінець VI – початок V ст. до н. е.	На невеликому мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	Епоха бронзи; скіфський час.	-
7	Зелен Яр	1971	В. П. Андрієнко	Друга половина VI – перша половина V ст. до н. е.	На підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла за 1,1 км на захід від північно-західної околиці селища Котельва.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	Епоха бронзи; скіфський час; пізньоримська доба.	-

8	Безодня II	2016	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник О. М. Шалорда).	V ст. до н. е.	На мису правого корінного берега р. Ворскла; за 1,2 км на північний схід від південного в'їзду до Великого укріплення.	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд.	-	+/- (Виявлено насипи, ймовірно зольні)
9	Скоробір I	2016	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник О. М. Шалорда).	V ст. до н. е.	На краю крутого схилу струмка-притоки в межах плато лівого берега р. Суха Грунь.	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд; вироби з глини; остеологічний матеріал.	-	+
10	Геюсів Яр II	2024	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник С. А. Задніков)	V ст. до н. е.	У верхів'ях Зайцевого яру, уздовж його лівого берега, в урочищі «Геюсове», на межі Полтавської та Сумської областей	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортований посуд; вироби з глини; остеологічний матеріал.	Епоха бронзи; скіфський час; Новий час.	+

Період спаду (друга половина V – IV ст. до н. е.)

№	Назви поселень	Рік виявленн я	Ким виявлено	Датуванн я пам'ятки	Локалізація	Розвідки	Розкопки	Археологічні об'єкти	Археологічні матеріали	Багато- шаровість	Зольнична культура
1	Цегельня	2016	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник О. М. Шапорда).	VI – IV ст. до н. е.	На краю мисоподібно го виступу плато правого корінного берега р. Ворскла; поблизу валів Східного укріплення.	+	-	-	Невиразні фрагменти ліпного місцевого посуду.	-	-
2	Пристань	2017	С. А. Задніков.	V – IV ст. до н. е.	За 0,63 км на схід від валів Східного укріплення.	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортний посуд; вироби з каменю.	-	-

3	Східне поселення-передгороддя Східного укріплення	2019	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник О. М. Шалорда).	V – IV ст. до н. е.	На виступі мису правого корінного берега р. Ворскла; поряд з валами Східного укріплення.	-	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; вироби з глини, металів.	-	-
4	Безодня IV	2019	Експедиція ІКЗ «Більськ» (керівник О. М. Шалорда).	Кінець V – IV ст. до н. е.	На мисоподібному виступі правого корінного берега р. Ворскла; поряд з південно-східною ділянкою валів Великого укріплення.	+	-	-	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортний посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	-	-
5	Холодівщина I	2001	А. В. Гейко, Р. М. Рейда.	Кінець V – середина-кінець IV ст. до н. е.	На мисоподібному краю вододільного плато р. Таралунька та р. Суха Грунь.	+	+	+	Типовий керамічний комплекс місцевого виробництва; імпортний посуд; вироби з каменю, глини, металів; остеологічний матеріал.	-	-

Дод. 1. Апробація окремих результатів досліджень.

Резюме

Ця дипломна робота присвячена комплексній характеристиці системи неукріплених поселень, які функціонували у найближчій окрузі Більського городища за скіфських часів. Дослідження базується на узагальненому аналізі наукових звітів та праць, що охоплюють період від початку ХХ століття до новітніх розвідок, надаючи повну інформацію про всі проведені археологічні розвідки та розкопки в регіоні. Особлива наукова цінність дослідження посилюється необхідністю застосування новітніх технологій, зокрема LiDAR-сканування. Завдяки LiDAR можливе виявлення раніше не зафіксованих або стертих часом об'єктів, що є принципово важливим для уточнення меж поселенської мережі та створення високоточної цифрової моделі рельєфу. Цей технологічний підхід забезпечує якісно новий рівень просторового аналізу, дозволяючи історикам і археологам перейти від фрагментарного вивчення до системного моделювання Більського комплексу як інтегрованого соціально-територіального організму скіфської доби.

Ключові слова: Більське городище, неукріплені поселення, археологічний комплекс, скіфська доба, функціональна структура, LiDAR-дослідження.

Summary

This Master's thesis is dedicated to the complex characterization of the system of unfortified settlements that functioned in the immediate vicinity (okruga) of the Bilsk Hillfort during the Scythian period. The research is based on a generalized analysis of scholarly reports and works, spanning the period from the beginning of the 20th century to the latest explorations, providing comprehensive information on all archaeological surveys and excavations conducted in the region.

The special scholarly value of the research is enhanced by the necessity of applying cutting-edge technologies, particularly LiDAR scanning. Thanks to LiDAR, it is possible to detect objects previously unrecorded or erased by time, which is fundamentally important for clarifying the boundaries of the settlement network and creating a high-precision digital elevation model (DEM). This technological approach ensures a qualitatively new level of spatial analysis, allowing historians and archaeologists to shift from fragmentary studies to the systemic modeling of the Bilsk complex as an integrated socio-territorial organism of the Scythian Age.

Keywords: Bilsk Hillfort, unfortified settlements, archaeological complex, Scythian period, functional structure, LiDAR research.